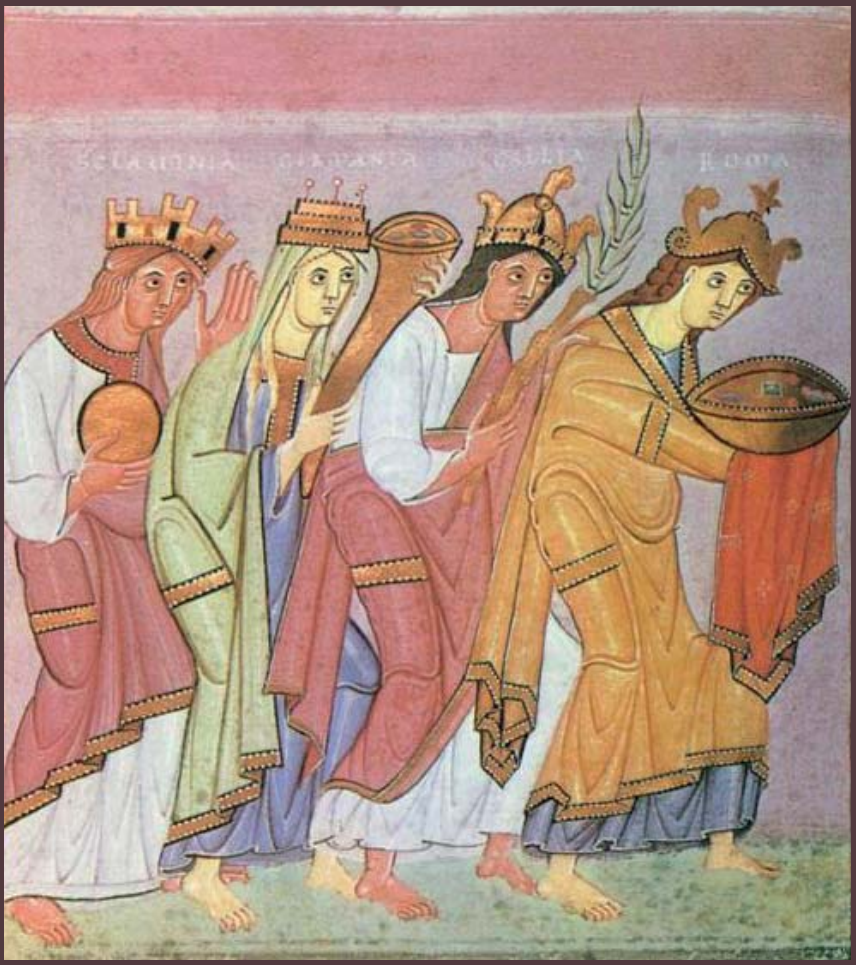
Przegląd Środkowo-Wschodni

10/2025

Uniwersytet Warszawski
Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej

Przegląd Środkowo-Wschodni

Przegląd Środkowo-Wschodni

10/2025

Uniwersytet Warszawski
Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej

Warszawa 2025

Rada Naukowa

CSc. Madina Alekseeva
Dr hab. Joanna Gierowska-Kałłaur (*Polska Akademia Nauk*)
Dr hab. Jerzy Gordziejew (*Uniwersytet Jagielloński*)
CSc. Alexander Grishchenko
PhD Magnus Ilmjärv (*Tallinna Ülikool*)
Prof. dr hist. Ēriks Jēkabsons (*Latvijas Universitāte*)
Prof. PhDr. Peter Káša (*Prešovská univerzita v Prešove*)
dr hab. Jadwiga Kozłowska-Doda (*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej*)
CSc. Roman Kyselov (*Національна академія наук України*)
doc. CSc. Andrei Liuby (*Uniwersytet Warszawski*)
dr Dangiras Mačiulis (*Lietuvos istorijos institutas*)
Prof. DSc. Viktor Moisiienko (*Житомирський державний університет імені Івана Франка*)
doc. dr Nataliya Nyagolova (*Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий”*)
doc. CSc. Oksana Ostapchuk
PhDr. Marek Příhoda, Ph.D. (*Univerzita Karlova*)
Dr. Roman Smolorz (*Universität zu Köln*)
doc. CSc. Andrii Smyrnov (*Національний університет „Острозька академія”*)

Recenzenci tomu

Ihar Bortnik (*Polska Akademia Nauk*)
Ēriks Jēkabsons (*Latvijas Universitāte*)
Natalia Hardzijenka (*Belarusian Institute of Arts and Sciences*)
Maxim Karaliou (*Polska Akademia Nauk*)
Olha Kharlan (*Бердянський державний педагогічний університет*)
Andrei Liuby (*Uniwersytet Warszawski*)
Viachaslau Shved (*Uniwersytet Warszawski*)
Tetiana Trofymenko (*Uniwersytet Warszawski*)

Redakcja naukowa

Jerzy Grzybowski – redaktor naczelny
Joanna Getka – z-ca redaktora naczelnego
Marzena Grzybowska – sekretarz redakcji

Grzegorz Gąsior
Monika Grącka
Katarzyna Karwowska
Joanna Kozłowska
Rostysław Kramar
Iwona Krycka-Michnowska
Marcin Niemojewski

Spis treści

ARTYKUŁY

Natallia Harkovich, *Obcy wśród swoich i swoi wśród obcych. Prawosławni w Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII w.: napięcia ukryte i jawne* 9

Уладзімір Падалінскі, *Карчма, манастыр, магістрат: сацыяльныя адносіны ў Магілёве на фоне асобнага канфлікту 1577 г.* 45

Кірыл Даўматовіч, *Асаблівасці функцыянавання Сойма Вялікага Княства Літоўскага ў 1530-ыя гг. на прыкладзе дзейнасці гаспадарскага пасла Івана Гарнастая* 73

Melaike Huseyin, *Tsarist Censorship of Azerbaijani Journalism at the turn of the 19th and 20th centuries* 85

Aliona Liubaya, *Relacje między muzułmanami guberni zachodnich a hierarchią muzułmańską w Imperium Rosyjskim w źródłach szlacheckich rodzin tatarskich należących do Zgromadzenia Deputowanych Szlacheckich Mińska* 111

Яўген Малікаў, *Асаблівасці традыцыі разьбянога архітэктурнага дэкору драўляных будынкаў г. Магілёва канца XIX – сярэдзіны XX ст.*..... 133

Милана Друговейко, *«Преступный союз белорусов в Латгалии (1924–1925 год)» в документах Латвийского государственного исторического архива Национального архива Латвии* 181

Анатоль Вялікі, *Заходнебеларускі грамадска-палітычны рух у адлюстраванні Камісіі па вывучэнню Заходняй Беларусі. 1926–1936 гг.* 205

Ігар Станкевіч, *Антысавецкі партызанскі атрад у Плешчаніцкай воласці Барысаўскага павета ў святле матэрыялаў групавой крымінальнай справы 1921 года* 225

Уладзімір Лобач, *"Уцялесненасць вайны" ва ўспамінах беларускіх вяскоўцаў пра перыяд нацысцкай акупацыі* 247

Olexiy Sukhomlynov, *Rosyjska kultura bez makijażu „wielkości": próba dekonstrukcji* 269

Halyna Hrymashevych, *Російсько-українська війна як екстралінгвальний чинник динаміки лексичного складу української мови та появи неологізмів* 293

Олена Денисевич/Olena Denysevych, *Кордони в українській та польській психолінгвістичній перспективі* 311

RECENZJE

Rostysław Kramar, *Рецензія на збірник документів про переслідування протестантських конфесій у Дніпропетровській області (1930–1960 рр.)* 329

Aliona Liubaya, *Гарадскія могілкі як канструяванне тэкстаў калектыўнай памяці горада Мінска ў другой паловы XIX – апошняй трэці XX ст.* 333

Noty o Autorach 339

ARTYKUŁY

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.9-43

Przegląd Środkowo-Wschodni, 4, 2018
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251001

Data przesłania: 25.05.2025
Data akceptacji: 17.06.2025

Natallia Harkovich
Uniwersytet Warszawski
NatalliaHarkovich@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0947-0231

Obcy wśród swoich i swoi wśród obcych. Prawosławni w Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII w.: napięcia ukryte i jawne[1]

W latach 20. XVII w. w Rzeczypospolitej pogłębiały się konflikty natury religijno-politycznej. W obliczu narastających napięć z Carstwem Moskiewskim, postępującej ekspansji unii brzeskiej oraz wzrastającej presji katolickiej części elit, duża część prawosławnych znalazła się w sytuacji marginalizacji – stali się oni „obcymi wśród swoich" po obu stronach granicy. Jednym z przejawów wewnętrznych napięć w łonie metropolii kijowskiej było powołanie Piotra Mohyły na stanowisko metropolity mimo wciąż żyjącego metropolity Hioba Boreckiego. Akt ten wyraźnie popierały władze świeckie Rzeczypospolitej. Podobne napięcia znalazły swoje odbicie w działalności wydawniczej. „Wielki Katechizm" Ławrientija Zyzanija, powstały w Rzeczypospolitej w latach 20. XVII w., został wydany w Moskwie, gdzie uznano go za heretycki – co rodzi pytania o przyczyny braku wsparcia dla tej publikacji ze strony Piotra Mohyły. Inne teksty, jak katechizm Stefana Zyzanija (Wilno 1595; ponownie wydany w 1618 r.), również wpisywały się w zdecy-

[1] Badanie przeprowadzono w ramach programu naukowego Polskiej Narodowej Agencji Wymiany Academickiej (2022/2023). Główne tezy zostały przedstawione podczas konferencji: *International Conference „The Grand Duchy of Lithuania*: C*ontemporary Belarusian Studies"* (November 3–4, 2022, European Humanities University, Lithuania) oraz *Wybitni wyznawcy prawosławia po upadku Konstantynopola w I Rzeczypospolitej* (24 kwietnia 2023, Chrześciajańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Warszawa).

dowanie antyunijny nurt wewnątrz cerkwi prawosławnej i – co przewidywalne – nie uzyskały poparcia ze strony nowo ukształtowanych elit Rzeczypospolitej. Szczególnym przypadkiem napięć wewnątrz wspólnoty prawosławnej Rzeczypospolitej była *Antapologia*… (Raków 1632) Eustachego Kisiela – apologia prawosławnych tekstów polemicznych, wymierzona w polemikę unicką. Trzy tysiące egzemplarzy *Antapologii*… spalono z polecenia Piotra Mohyły w latach 1632–1635. Akt ten symbolizuje epokę pluralizmu ideowego i politycznego prawosławnych środowisk w Rzeczypospolitej. Zmiany polityczne, śmierć czołowych postaci radykalnego nurtu antyunijnego oraz transformacja paradygmatów edukacyjnych i filozoficznych doprowadziły do wygaszenia sporów z unitami oraz katolikami i ujednolicenia prawosławia według nowego modelu. W tym kontekście właśnie w latach 40. XVII w. zaczęły ujawniać się w Rzeczypospolitej rzeczywiste procesy tzw. późnej konfesjonalizacji.
Słowa kluczowe: prawosławna metropolia kijowska, koniec XVI wieku, pierwsza połowa XVII wieku, konfesjonalizacja, Piotr Mohyła

Trwające procesy reformacji i konfesjonalizacji[2], które postępowały na obszarach położonych na zachód od państwa polsko-litewskiego od drugiej połowy XVI w. – a później także w jego granicach – ukształtowały złożone uwarunkowania społeczno-polityczne, w których przyszło funkcjonować i rozwijać swoje wspólnoty wyznawcom różnych tradycji religijnych w Rzeczypospolitej[3]. Równolegle do tych proce-

[2] Na temat procesów zachodzących w różnych częściach Europy zob. J. Bahlke, A. Strohmeyer (eds.), *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur,* Stuttgart 1999; M. Asche & A. Schindling (eds.), *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1650,* Münster 2003; W. Kriegseisen, *Between State and Church. Interconfessional relations form Reformation to Enlightment: Poland – Lithuania – Germany – Netherlands,* Frankfurt am Main etc. 2016.

[3] Krótki przegląd problematyki okresu w chrześcijaństwie wschodnim i zachodnim na obszarze omawianego regionu: M.V. Dmitriev, *West and East of Christendom in the Early Modern Period*, [in:] *The Cambridge history of Christianity,* v. 6: *Reform and Expansion 1500–1660,* ed. by R. Po-Chia Hsia, Cambridge 2007, s. 321–340. Podstawowa bibliografia oraz informacje na ten temat zostały przedstawione m.in. w pracach: T. Kempa, *Wobec kontrreformacji: protestanci i prawosławni w obronie*

sów rozwijała się polityka konfesyjna w sąsiadującym państwie moskiewskim.

Niegdyś jednolita metropolia kijowska ostatecznie podzieliła się na dwie części już w XV w. Relacje między prawosławnymi po obu stronach granicy, tzn. pomiędzy Moskwą a Wielkim Księstwem Litewskim (a później Rzecząpospolitą), układały się bardzo różnie: od bliskich kontaktów po długie okresy izolacji. Utrzymywane były na różnych poziomach, również w ramach odrębnych wspólnot religijnych[4].

---

swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku, Toruń 2007*;* idem*, Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku,* Toruń 2016; B. Gudziak, *Kryzys i reforma: metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej,* Lublin 2008; T. Hodana, *Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej (na podstawie piśmiennictwa końca XVI – połowy XVII stulecia)*, Kraków 2008; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795,* Lublin–Lwów 2014; Л. Тимошенко, *Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.),* Дрогобич 2020; *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości,* t. I–XII, Warszawa 2015–2017; Серия *Post-Древняя Русь: у истоков наций Нового времени,* ред. А.В. Доронин, Москва 2017–2020 etc.

[4] Na początku lat 90. XVI w. prawosławne Bractwo Uspieńskie we Lwowie, po serii pożarów, wysłało poselstwo do Moskwy z prośbą o pomoc materialną (T. Hodana, *Między królem a carem…,* op. cit., s. 107). Główne przesłanie nadesłanych listów: „ród rosyjski" w Rzeczypospolitej jest prześladowany, a mecenasowie „wpadli w różne wyznania". Bracia prosili o zgodę na wyjazd nie króla, lecz księcia Konstantego Ostrogskiego. Pierwszy oficjalnie udokumentowany wyjazd wykształconego przedstawiciela WKL do Moskwy miał miejsce w 1561 r. – udał się tam jerodiakon Izajasz, mający królewskie zezwolenie. Wiadomo, że doznał on „zniewagi i cierpień… od niektórych ludzi moskiewskich, od mnichów i osób świeckich pracujących w monasterze". Mnisi z klasztoru Kijowsko-Pieczerskiego wyjeżdżali po jałmużnę do Moskwy także w 1540 i 1571 r., również za zgodą królewską (Zygmunta I oraz Zygmunta Augusta). Warto odnotować, że w 1597 r. w Wilnie toczył się proces przeciw mieszczaninowi Iwanowi Poreszce, który – jak twierdzono – za namową dwóch wileńskich braci cerkiewnych prosił w Moskwie o środki na budowę cerkwi oraz o antymins. Po jałmużnę do Moskwy wyjeżdżali również prawosławni z innych miast, m.in. ze Lwowa (1592 r.), Kamieńca Podolskiego (1593 r.) i innych (К.В. Харлампович, *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь,* Казань 1914, т. 1, с. 8–13). Warto zaznaczyć, iż wśród wileńskich prawosławnych braci zwyczaj ten nie był szczególnie popularny.

Wraz z rozwojem drukarstwa w Wielkim Księstwie Litewskim i Królestwie Polskim, wydania prawosławne z Litwy zaczęły się szeroko rozpowszechniać w Moskwie, co trwało aż do drugiej dekady XVII w.[5] W historiografii wielokrotnie podkreślano, że dzieła cyrylickie autorów z państwa polsko-litewskiego intensywnie zasilały biblioteki klasztorne, urzędnicze i szlacheckie w państwie moskiewskim – nie wyłączając zbiorów carskich. Można również stwierdzić, że oryginalne i tłumaczone traktaty teologiczno-polemiczne trafiły w tym okresie do patriarchatu moskiewskiego właśnie z terenów Rzeczypospolitej[6]. Jednakże stosunek Moskwy do prawosławnych[7] wywodzących się z terenów Białej Rusi, czyli wschodnich ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie był jednoznaczny – co szczegółowo analizowali badacze różnych pokoleń[8]. Zwracano również uwagę na kulturowo-

[5] К.В. Харлампович, *Малороссийское влияние…,* op. cit., c. 102; Т.А. Опарина, *Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии,* Новосибирск 1998, c. 156; E. Małek, *Polsko-rosyjskie kontakty kulturowe w XVI–XVIII wieku,* [w:] *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości,* 2015, t. 1: *Wśród krajów Północy: kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich: mapa spotkań, przestrzenie dialogu,* s. 482; Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003.

[6] Rozbudowane badania tekstologiczne i źródłoznawcze dotyczące bezpośredniego zapożyczenia prawosławnej „litewskiej" literatury religijnej z końca XVI w. przez moskiewskich pisarzy cerkiewnych w XVII w., a następnie przez staroobrzędowców, zostały przedstawione w pracach T.A. Oparinej: *Иван Наседка и полемическое богословие…* op. cit. Zob. także: E. Małek, *Polsko-Rosyjskie kontakty kulturowe…,* op. cit., s. 478–553.

[7] W niniejszym tekście (także w dalszej jego części) termin „prawosławny" – obok tradycyjnego znaczenia – odnosi się również do chrześcijan obrządku wschodniego z metropolii kijowskiej w Rzeczypospolitej, którzy nie przyjęli unii brzeskiej z 1596 r.

[8] Na podstawie materiałów archiwalnych przechowywanych obecnie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych (RPAAD = ros. РГАДА), z zespołu 124 „Sprawy Małorosyjskie", prowadzone były badania rosyjskich historyków poświęcone tej tematyce (zob. П.И. Жукович, *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609),* Санкт-Петербург 1901 и другие работы автора; К.В. Харлампович, *Малороссийское влияние…,* op. cit.; Т.А. Опарина, *Иван Наседка и полемическое богословие…,* op. cit., 1999; А.А. Булычев,

-cywilizacyjne różnice w sposobie samoidentyfikacji tych wyznawców w porównaniu z mieszkańcami państwa moskiewskiego[9]. Wyrazem jawnej niechęci wobec prawosławnych przybyszów z Rzeczypospolitej w państwie moskiewskim stało się ustawodawstwo dotyczące spraw wyznaniowych oraz ksiąg, wprowadzone tam w latach 20. XVII w.[10]

История одной политической кампании XVII века. Законодательные акты второй половины 1620х годов о запрете свободного распространения „литовских" печатных и рукописных книг в России, Москва 2004; Б.Н. Флоря, *Россия и восточнославянские земли Польско-Литовского государства в конце XVI – первой половине XVII в. Политические и культурные связи,* Москва 2019; T. Hodana, *Między królem a carem…*, op. cit.

[9] Zob. np. E. Małek, *Polsko-Rosyjskie kontakty kulturowe*…, op. cit., s. 485; T. Hodana, *Między królem a carem…*, op. cit., s. 3; Х. Граля, *Посох и меч. Православная иерархия Польско-литовского государства в эпоху войн за „dominium Russiae" (конец XV–XVI вв.). (Просопографические заметки),* [в:] *Человек архивный. Сборник статей к семидесятилетию Юрия Моисеевича Эскина и 42-летию его архивной деятельности*, Москва 2021, с. 66.

[10] Zarys chronologiczny wydarzeń (Т.А. Опарина, *Иван Наседка и полемическое богословие…* op. cit., с. 46–72 etc.; А.А. Булычев, *История одной политической кампании…,* op. cit., с. 3–17, 54–62): **1620 r.** – ukaz „jak przesłuchiwać i samych Białych Rusinów, którzy przybywają z państwa polskiego i litewskiego", przewidujący m.in. **przechrzczenie prawosławnych z metropolii kijowskiej** z powodu odmienności obrządku i domniemanych kontaktów z unitami oraz innymi „heretykami"; **jesień 1626 r.** – nieufność moskiewskich cenzorów wobec książek „litewskiego" druku, wydalenie z kraju kijowskich księgarzy M. Grigoriewa i S. Selivanowa wraz z całym towarem; **18–20 lutego 1627 r.** – posiedzenie Izby Książkowej i **spory wokół doktrynalnych treści Wielkiego Katechizmu autorstwa Ławrentija Zyzanija**; usunięcie „herezji" z tekstu i przekład na cerkiewnosłowiański w Moskwie; **wrzesień 1627 r.** – zakaz wwozu na terytorium Moskwy jakichkolwiek ukraińsko-białoruskich druków i rękopisów przeznaczonych na rynek wewnętrzny; **październik 1627 r.** – zobowiązanie prowincjonalnych urzędników do pilnowania przestrzegania zakazu zakupu „zabronionych" ksiąg od litewskich kupców, zarówno na terytorium państwa, jak i poza jego granicami; wojewodom miast przygranicznych nakazano przekonywać przyjezdnych kupców, że „w państwie moskiewskim jest wiele ksiąg rodzimego druku" i dlatego ich towar nie jest potrzebny (RPAAD, f. 210, inw. 11 (Zwoje stołu nowogrodzkiego), sygn. 9, k. 93, zw. 4; por. ibidem, inw. 9 (Zwoje stołu moskiewskiego), sygn. 38, k. 127; także: А.А. Булычев, *История одной политической кампании…*, op. cit., с. 6); **potępienie Cyryla Trankwiliona Stawrowieckiego** jako autora, „który potajemnie wprowadza wiele łaciń-

Choć jeszcze niedawno wśród rekomendowanych lektur służących wyjaśnieniu istoty unii znajdowało się *Kazanie o Antychryście*[11] Stefana Zizanija wydane w Wilnie w 1596 r.[12] Do końca lutego 1628 r. ostatecznie ukształtowało się negatywne nastawienie moskiewskich władz świeckich i kościelnych wobec prawosławnych, którzy mieszkali za zachodnią granicą lub stamtąd przybywali. O ile wcześniej politycy moskiewscy próbowali wykorzystywać religię jako narzędzie wpływu, o tyle w tym okresie, wobec zaostrzenia konfliktu zbrojno-politycznego z Rzecząpospolitą, niewielu wierzyło jeszcze w skuteczność takiej strategii. Zarówno w XVI w., jak i w późniejszym okresie, choć państwowa polityka wobec prawosławnych bywała surowa, pozostawali oni lojalni wobec własnego państwa[13].

Jak zauważył w swojej pracy O. Łatyszonek, w Moskwie pod pojęciem „białoruskiej wiary" rozumiano „zepsute" prawosławie mieszkańców Rzeczypospolitej[14]. Zwraca uwagę, że potępienie w Moskwie dzieła

---

skich herezji"; **listopad 1627 r.** – ukazy cara i patriarchy nakazujące konfiskatę dzieł Trankwiliona Stawrowieckiego, zakazujące sprzedaży „litewskich" druków i rękopisów sprowadzonych z Rzeczypospolitej; **koniec listopada – początek grudnia 1627 r.** – ukaz o konfiskacie u ludności i wspólnot duchownych ksiąg „litewskiego druku", niezależnie od daty wydania; **4 grudnia 1627 r.** – pokazowe spalenie (*actus fidei*) w Moskwie 60 egzemplarzy *Ewangelii pouczającej* (Rochmanow, 1619) autorstwa Trankwiliona Stawrowieckiego (А.А. Булычев, *История одной политической кампании…*, op. cit., с. 8); **26 lutego 1628 r.** – ukaz doprecyzowujący procedurę konfiskaty ksiąg „litewskiego" pochodzenia (zarówno starodruków, jak i rękopisów obcego pochodzenia) z rąk ludności i instytucji cerkiewnych).

[11] Stefan Zizanij, *Kazanie św. Cyryla patriarchy Jerozolimskiego o Antychryście y znakach jego z rozszerzenien nauki przeciw herezjom różnym*, Wilno 1596.

[12] Т.А. Опарина, *Иван Наседка и полемическое богословие…,* op. cit., с. 35.

[13] Zob. np. Х. Граля, *„Русская вера": точка соприкосновения или поле конфликта между элитой Великого княжества Литовского и Московского в XVI – 1-й половине XVII в.,* „Polonia. Studia o Polsce i Polakach", 2018, t. 1, s. 27–31, 55; T. Kempa, *Między Rzeczpospolitą a Moskwą. Recenzja książki: Tomasz Hodana, Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej…,* [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, Białystok 2010, s. 57.

[14] O. Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej,* Białystok 2006, s. 159; zob. także Т.А. Опарина, *Иван Наседка и полемическое богословие…,* op. cit., с. 173.

Cyryla Trankwilliona Stawrowieckiego oparto na postanowieniu soboru kijowskiego[15] – mimo że dotąd decyzje cerkiewne podejmowane po zachodniej stronie granicy zazwyczaj nie były tam uwzględniane.

Stanowcze odrzucenie w Moskwie nowego, choć wówczas niezwykle potrzebnego teologicznego dzieła, jakim był *Katechizm* Ławrentija Zyzanija-Tustańskiego, rzekomo z powodu jego „heretyzmu", można interpretować jako akt polityczny[16]. Nieprzypadkowo w tekście „sporów" między Ławrentijem a moskiewskimi pisarzami cerkiewnymi skierowano do Zyzanija słowa: „sam władca, najświętszy kyrios Filaret, patriarcha moskiewski i całej Rusi, poprawił [tekst], a po poprawieniu polecił nam go wydrukować. I po wydrukowaniu nakazał go przekazać"[17].

---

[15] К.В. Харлампович, *Малороссийское влияние…,* op. cit., c. 386; М.А. Корзо, В.Г. Пидгайко, *Кирилл (Транквиллион-Ставровецкий),* [w:] „Православная энциклопедия", Москва 2018, т. 34, с. 530–540. Cyryl Trankwilion Stawrowiecki urodził się w prawosławnej rodzinie na Wołyniu, nauczał we Lwowie i Wilnie, od 1618 r. był ihumenem Ławry Uniewskiej, a następnie klasztoru w Lubartowie. Jego dzieła zostały potępione jako heretyckie na soborze w Kijowie w 1625 r. W 1626 r. przyjął unię i został archimandrytą unickiego monasteru Jeleckiego w Czernihowie (szerzej zob.: М.А. Корзо, В.Г. Пидгайко, *Кирилл (Транквиллион-Ставровецкий)…,* op. cit., c. 530–540). Więcej na temat poglądów teologicznych, które stały się podstawą soborowego potępienia w Kijowie i Moskwie, zob. M. Kuczyńska, *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – spesyfika funkcjonalna (Cyryl Stawrowiecki: Ewangelia puczająca. Rachmanów 1619; Juannicjusz Golatowski: Klucz rozumenia. Kujów 1659)*, Szczecin 2004, s. 202–283. Zob. także: С.И. Маслов, *Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность*, Киев 1984.

[16] Рог. Н. Гарковіч, *Браты Зізаніі, „скандальныя" багасловы,* [в:] *Личность в истории: героическое и трагическое: сборник материалов Четвертой международной научно-практической конференции аспирантов и молодых ученых*, Брест 2011, с. 38–41. W sporze, jaki moskiewscy pisarze cerkiewni urządzili Ławrentijowi Zyzaniowi, ujawnił się – jak zauważył badacz David Frick – szereg kulturowych i teologicznych stereotypów, przede wszystkim dla środowiska moskiewskiego (D.A. Frick, *Zyzanij and Smotryc'kyj (Moscow, Constantinople and Kiev): Episodes in Cross-Cultural Misunderstanding,* „Journal of Ukrainian Studies", 1992 (Summer–Winter), nr 17, s. 67–94).

[17] Posiedzenie Izby Książkowej z 18 lutego 1627 r. w sprawie poprawek do Katechizmu Ławrentija Zyzanija, Petersburg 1627–1878, s. 19. W dokumencie przekazującym kontekst dyskusji moskiewskich korektorów nad tekstem „Katechizmu" wyraźnie widoczna jest ich intencja wykazania herezji autora. Należy przy tym pamiętać, że nie sposób ustalić, jak dokładnie wyglądał pierwotny tekst „Wielkiego Katechizmu"

Decyzje dotyczące dzieła Zyzanija podejmował sam monarcha. To, że protokół obrad uznawany jest za wprowadzenie do *Wielkiego Katechizmu*, również świadczy o programowym znaczeniu, jakie moskiewscy pisarze cerkiewni przypisywali temu posiedzeniu. Wydarzenia te unaoczniają wyraźne napięcie i konfrontację między prawosławnymi, niegdyś stanowiącymi jedność w ramach metropolii kijowskiej, a wówczas podzielonymi nie tylko granicą państwową pomiędzy WKL a państwem moskiewskim, lecz także kanonicznie – między wiernymi podporządkowanymi Patriarchatowi Konstantynopolitańskiemu i tymi należącymi do Patriarchatu Moskiewskiego. W analizowanym przypadku konfesyjne odrzucenie, a wręcz wrogość, wyraźnie pochodziły od władców i duchowej elity państwa moskiewskiego.

Rygorystyczną politykę ustawodawczą Moskwy[18] można tłumaczyć nie tylko ówczesnymi uwarunkowaniami politycznymi, obecnością licznych innowierców w państwie sąsiednim, kontaktami prawosławnych z unitami[19] czy niskim poziomem kultury intelektualnej w kraju,

---

w języku starobiałoruskim ani jakie znaczenia nadawał mu sam protopop. Z dogmatycznego punktu widzenia warto zauważyć, że zarówno teologia Ławrentija i Stefana Zyzanijów, jak i teologia wyrażana (w znacznej mierze o charakterze polemicznym) w prawosławnych pismach badanego okresu, nie opierała się na konkretnych, szczegółowo określonych wzorcach, do których można by ją jednoznacznie odnieść. Podczas gdy „zachodnie konfesje w XVI i pierwszej połowie XVII wieku skodyfikowały swoje nauczanie w formie zamkniętych korpusów dogmatycznych… cerkwie prawosławne (grecka, kijowska, moskiewska) nie dysponowały nawet księgami symbolicznymi ani soborowo zatwierdzonymi zbiorami doktryny (konfesjami), które mogłyby pełnić funkcję dogmatycznego punktu odniesienia" (М.А. Корзо, *О протестантских влияниях действительных и мнимых: православные катехизисы от Стефана Зизания до Феофана Прокоповича,* „Вивліоѳика: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies"*,* 2017, vol. 5, c. 15).

[18] Po wydaniu wspomnianych powyżej ukazów zakazujących dostęp do ukraińsko-białoruskiej literatury w Moskwie został – można powiedzieć – nie tyle całkowicie odcięty, co poważnie ograniczony i przede wszystkim objęty ścisłą kontrolą. (Т.А. Опарина, *Иван Наседка и полемическое богословие…,* op. cit., c. 209).

[19] Por. Х. Граля, *„Русская вера": точка соприкосновения или поле конфликта…,* op. cit., c. 55; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 449–512.

lecz także traumą społeczną po tzw. wielkiej smucie (1608–1612)[20]. W tym przypadku mógł również odegrać rolę „kompleks niższości" – przejawiający się w lekceważącym stosunku do środowiska kulturowego, które wprawdzie dostarczało Moskwie treści intelektualne, lecz w swoich dziełach z końca XVI w. prawie w ogóle nie odnosiło się do ustanowienia patriarchatu moskiewskiego[21].

Negatywna reakcja cara i patriarchy moskiewskiego na możliwość ustanowienia na terytorium Rzeczypospolitej tronu kościelnego o statusie równym patriarchatowi moskiewskiemu była uwarunkowana nie tylko oczekiwaniem radykalnej zmiany sytuacji geopolitycznej w regionie, lecz także rywalizacją Filareta z jego poprzednikiem, patriarchą Ignacym, który opuścił Moskwę jesienią 1611 r.[22] Zjawisko to można również postrzegać w szerszym kontekście trwającej konkurencji pomiędzy dwoma cerkiewno-politycznymi ośrodkami[23]. Taki stan rzeczy w państwie moskiewskim niewątpliwie przyczynił się do ukształtowania części procesów zachodzących w konfesyjnym życiu Rzeczypospolitej.

W latach 40. XVII w. w Rzeczypospolitej rozpoczęły się procesy tzw. późnej konfesjonalizacji[24], których oznaki były obecne już wcześniej. Unię brzeską z 1596 r. można również postrzegać jako jedną z wcześniejszych prób zapoczątkowania tego procesu. Główną rolę w tych działaniach odgrywały wyższe warstwy społeczne, w tym władza królewska.

Główne punkty wyjścia do analizy sytuacji prawosławnych mieszkańców Rzeczypospolitej w tym okresie stanowią dobrze znane czyn-

---

[20] Por. T. Hodana, *Między królem a carem…,* op. cit., s. 121–122.

[21] Zgodnie z opinią badaczy w WKL i w Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako całości nie przywiązywano większej wagi do wydarzeń związanych z ustanowieniem patriarchatu w Moskwie (zob. np.: T. Hodana, *Między królem a carem…,* op. cit., s. 42–43).

[22] А.А. Булычев, *История одной политической кампании…*, op. cit., с. 1.

[23] Х. Граля, *„Русская вера": точка соприкосновения или поле конфликта…*, op. cit., с. 40, 43.

[24] W. Kriegseisen, *Between State and Church. Confessional Relations from Reformation to Enlightment: Poland-Lithuania-Germany-Netherlands*, Peter Lang, Frankfurt am Mein–Bern etc. 2016, s. 535.

niki: brak jednoznacznego statusu prawnego tej grupy i jej hierarchii (od 1620 r.), masowy wyjazd mnichów i ihumenów do Moskwy „po carskie miłosierdzie" w latach 20. XVII w.[25], kwestia kozacka oraz napięte relacje międzypaństwowe między Rzecząpospolitą a państwem moskiewskim, promowanie/propagowanie unii i wspieranie unitów w przestrzeni polityczno-kulturowej, a także kolejne uaktualnienie kwestii zjednoczenia prawosławnych oraz katolików (unitów) w tym regionie. W styczniu 1626 r. odbył się sejm, podczas którego Zygmunt III starał się nakłonić metropolitę Hioba Boreckiego oraz biskupa Melecjusza Smotryckiego do zwołania pojednawczego soboru z unitami. Warto zauważyć, że właśnie na początku 1626 r. Zyzanij-Tustanowski wyjechał wraz z rodziną do Moskwy[26]. Najprawdopodobniej to właśnie okoliczności natury cerkiewno-politycznej skłoniły go do opuszczenia Rzeczypospolitej.

Mimo że kontakty prawosławnych z kręgów cerkiewnych metropolii kijowskiej z Moskwą w omawianym okresie wyraźnie się zacieśniały – proporcjonalnie do pogarszającego się statusu prawnego i materialnego w granicach własnego państwa[27] – nie mogli oni liczyć na ciepłe przyjęcie ze strony współwyznawców w Moskwie[28]. W rezultacie, co najmniej w tym okresie, prawosławni Rzeczypospolitej – a ściślej ta ich część, która nie przyjęła unii brzeskiej z 1596 r. i przez dekady konsekwentnie broniła swojej pozycji – w pewnym sensie byli „obcymi" wśród „swoich", niezależnie od tego, po której stronie granicy byli.

---

[25] Masowy wyjazd do Moskwy „po łaskę carską" mnichów i ihumenów z klasztorów Kijowsko-Pieczerskiego, Dermanskiego, Hustińskiego, Ostrzyckiego, Priluckiego i innych, a także wysokich rangą duchownych (np. biskupa Józefa Koriat-Kurcewicza wraz z krewnymi i służbą), trwał aż do momentu legalizacji hierarchii prawosławnej w Rzeczypospolitej w 1632 r. Po tym, jak Władysław IV podjął próbę ustanowienia patriarchatu w Kijowie (1636), proces migracji duchowieństwa do Moskwy został wznowiony w 1638 r. (por. К.В. Харлампович, *Малороссийское влияние…,* op. cit*.,* c. 48).

[26] Э.П.Р., И.В. Будько, *Зизании (Куколи),* [в:] *Православная энциклопедия,* Москва 2009, т. 20, с. 117–120.

[27] Zob. np. T. Hodana, *Między królem a carem…*, op. cit., 111.

[28] Por. ibidem, s. 16–17, 19, 121–124; Х. Граля, *„Русская вера": точка соприкосновения или поле конфликта…*, op. cit., с. 55.

Władysław IV w 1632 r. zdołał zapobiec kolejnemu powstaniu i pozyskać lojalność części prawosławnego społeczeństwa, gdy przyjęto tzw. punkty uspokojenia dla ruskich obywateli Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego będących religii greckiej. Prawosławni zostali w ten sposób ponownie włączeni w system Rzeczypospolitej jako niezależna (nieunicka) Cerkiew prawosławna[29]. Walka polityczna wewnątrz prawosławnej wspólnoty wyznaniowej w Rzeczypospolitej była dosyć zacięta.

Jednym z przykładów wewnątrzprawosławnego konfliktu w Rzeczypospolitej było wystąpienie Piotra Mohyły do patriarchy konstantynopolitańskiego z prośbą o zgodę na założenie szkoły dorównującej poziomem „szkołom łacińskim" – z pominięciem urzędującego metropolity Hioba Boreckiego. Szkoła została otwarta w 1631 r.[30] Mimo że w 1631 r., przy poparciu Kozaków, na metropolitę kijowskiego został wybrany Izajasz Kopiński (zdecydowany przeciwnik unii, podczas jego urzędowania Smotrycki został potępiony za jej przyjęcie), władza świecka nie zatwierdziła żadnego z biskupów wyświęconych w latach 1620–1621, w tym także Kopińskiego[31]. Władysław IV doprowadził do

[29] T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 381.

[30] А. Пономарев, М. Бернацки, *Катехизис*, [в:] *Православная энциклопедия*, Москва 2014, т. 32, с. 8–39. P. Mohyła nie we wszystkich sprawach zgadzał się z królem, np. założenie słynnego kolegium w Kijowie nastąpiło wbrew woli Władysława IV (К.В. Харлампович, *Малороссийское влияние…*, op. cit., с. 47; Т.А. Опарина, *Иван Наседка…,* op. cit., с. 188, 203).

[31] Hierarchia ustanowiona w 1620 r. przez patriarchę Teofana nie została zatwierdzona również przez najwyższą władzę cerkiewną – patriarchę Konstantynopola. Hierarchowie wyświęceni przez Teofana nigdy nie zostali uznani przez władzę świecką, gdyż – w jej oczach – skompromitowali się zbyt bliskimi związkami z Moskwą. Kwestia ta została szeroko omówiona w historiografii; można wręcz powiedzieć, że metropolita Piotr Mohyła „poświęcił" hierarchów wyświęconych w 1620 r. (T. Hodana, *Między królem a carem…*, op. cit., s. 128; А. Жуковьский, *Петро Могила і питання єдности церков*, Київ 1997, с. 80–86; С.Т. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования),* т. 2, Киев 1898, с. 35–46).

odsunięcia Kopińskiego i ogłoszenia metropolitą kijowskim związanego z kręgami rządowymi Piotra Mohyły. Został on zatwierdzony jako metropolita kijowski przez patriarchę Konstantynopola w 1633 r. W tym samym czasie Mohyła oskarżył Kopińskiego o zdradę stanu i ujawnił jego korespondencję z Moskwą[32]. W ten sposób Mohyła próbował zaradzić kryzysowi, w jakim znalazło się prawosławie Rzeczypospolitej w kontekście nowych uwarunkowań politycznych.

W kontekście podziałów wynikających z różnic w orientacjach politycznych i konfesyjnych oraz trwającej walki o wpływy wewnątrz prawosławnego środowiska Rzeczypospolitej szczególne znaczenie miał spór prowadzony na gruncie działalności wydawniczej wewnątrz wspólnoty prawosławnej[33]. Piotr Mohyła podejmował próby nie tylko centralizacji działalności wydawniczej[34], lecz także unifikacji całego życia cerkiewnego na obszarze, w którym objął funkcję przywódcy religijnego. Działania te wpisywały się w ogólne tendencje polityczno-konfesyjne charakterystyczne dla epoki.

Przykładem napięcia na gruncie autorskim i wydawniczym wewnątrz prawosławnej wspólnoty może być powyżej wspomniany *Wielki Katechizm* Ławrentija Zyzanija-Tustanowskiego. To najobszerniej-

[32] „Neutralizacja" Izajasza Kopińskiego nie przebiegła bezproblemowo – aktywnie rozsyłał on listy do monasterów, w których oskarżał Mohyłę o odstępstwo od wiary chrześcijańskiej. Wiadomości te docierały zarówno do Kozaków, jak i do Moskwy, co stanowiło czynnik destabilizujący sytuację w regionie (zob. Н.Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович,* Москва 1996, т. 1, с. 221–222). Taki krok ze strony Mohyły był w pełni logiczny w kontekście jego politycznej rywalizacji z Izajaszem Kopińskim (szerzej na temat ich konfliktu o charakterze kościelno-politycznym zob. np. А. Жуковьский, *Петро Могила і питання єдности церков,* Київ 1997, с. 88–91).

[33] Przykłady te zostały przedstawione w badaniach J. Isajewicza (Я.Д. Исаевич, *Преемники первопечатника…*, op. cit., с. 97–110).

[34] Na przykład, gdy tylko umocnił swoją władzę w Kijowie, w mieście zakończyły działalność prywatne drukarnie T.A. Wierbickiego oraz Sobola (Я.Д. Исаевич, *Преемники первопечатника…*, op. cit., с. 103). Rywalizacja w zakresie działalności wydawniczej miała, co oczywiste, również wymiar ekonomiczny i wiązała się z dążeniem do osiągania zysków.

sze dzieło autora, pierwotnie opracowane w języku ruskim Wielkiego Księstwa Litewskiego (znanym także jako „prosta mowa"/język staro-białoruski/staroukraiński), a następnie przetłumaczone w Moskwie na język cerkiewnosłowiański w 1627 r.[35] Badacze są zgodni, że *Wielki Katechizm* powstał właśnie w kijowskim okresie działalności Zyzanija-Tustanowskiego (lata 20. XVII w.)[36], co ma istotne znaczenie w kontekście naszych rozważań. Jeśli bowiem dzieło to powstało w Kijowie, nasuwa się pytanie, dlaczego Piotr Mohyła nie wspierał jego publikacji? Dlaczego ten wybitny reformator i działacz cerkiewny nie poparł wydania tekstu ważnego dla całej metropolii kijowskiej? Odpowiedzi można poszukiwać wśród kilku możliwych przyczyn: niechęci do konkurencji autorskiej, odmiennej wizji obecności prawosławia w Rzeczypospolitej niż ta, którą reprezentowali nieprzejednani przeciwnicy unii, a także charakterystycznej dla Mohyły dążności do unifikowania wszystkiego, co znajdowało się pod jego kontrolą. Możliwe, że także z tego powodu „konserwatywni" prawosławni już w latach 20. XVII w. w coraz większym stopniu zwracali się ku Moskwie – poszukując tam pomocy (nie tylko) finansowej[37].

---

[35] Dość szczegółowy opis pobytu Ławrentija Zyzanija w Moskwie w tym okresie – z wykorzystaniem obszernego materiału archiwalnego, a także z uwzględnieniem politycznych intryg, w które został uwikłany – przedstawiono w opracowaniu: Т.А. Опарина, *Запрет „Катехизиса" Лаврентия Зизания и опала Ивана Грамотина: возможная связь событий"*, [w:] „Федоровские чтения 2011", Москва 2012, с. 187–214.

[36] D.A. Frick, *Zyzanij and Smotric'kyj (Moscow, Constantinople, and Kiev): Episodes in Cross-Cultural Misunderstanding*, „Journal of Ukrainian Studies", 1992, t. 17, nos. 1–2 (Summer–Winter), s. 68; Т.А. Опарина, *Запрет „Катехизиса" Лаврентия Зизания...*

[37] Sam Mohyła utrzymywał również kontakt z władzami moskiewskimi: wiadomo, że w 1630 r. otrzymał od cara i patriarchy moskiewskiego 100 rubli, a w 1640 r. przesłano mu także wynagrodzenie „za modlitwę za władcę moskiewskiego", o czym świadczą zapisy w dokumentacji moskiewskiej (К.В. Харлампович, *Малороссийское влияние…,* op. cit., с. 49). Później jednak charakter jego relacji z Moskwą miał raczej wymiar oświatowo-religijny (ibidem, с. 115–116; Т.А. Опарина, *Иван Наседка и полемическое богословие…,* op. cit., с. 204), gdy jego pozycja polityczna była już ugruntowana.

Zwraca uwagę, że nowe dzieło katechetyczne opracowano w Rzeczypospolitej ponad dziesięć lat po powstaniu *Wielkiego Katechizmu* przez Ławrentija Zyzanija-Tustanowskiego[38]. *Katechizm* („Prawosławne wyznanie wiary powszechnego i apostolskiego Kościoła"), autorstwa Piotra Mohyły, Izajasza Trofimowicza-Kozłowskiego i Sylwestra Kossowa, został opracowany w 1638 r. i zatwierdzony najpierw na soborze kijowskim w 1640 r., a następnie w 1642 r. w Jassach przez najwyższy autorytet cerkiewny[39].

W tym samym kontekście wydawniczych napięć wewnątrz prawosławnej metropolii w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów szczególne znaczenie ma jeszcze wcześniejszy – pierwszy drukowany prawosławny tekst katechetyczny w języku słowiańskim, który po raz pierwszy ukazał się w 1595 r. w Wilnie. Chodzi o dzieło Stefana Zyzanija, którego pierwsze wydanie nie zachowało się, lecz przetrwało w przedruku z 1618 r.[40]: „Objaśnienie wyznania nicejskiego i konstantynopolitańskiego, czyli dwunastu artykułów wiary chrześcijańskiej", opublikowane w ramach zbioru *Zbiór krótki słów z Pisma Bożego wraz z objaśnieniem wyznania dwunastu artykułów Wiary Prawosławnej według świętych apostołów* (Uhorce 1618)[41].

---

[38] W tym miejscu warto wspomnieć również o Melecjuszu Smotryckim, który zabrał swój katechizm, by przedstawić go greckim hierarchom, lecz ostatecznie im go nie pokazał, gdyż – jak twierdził – dostrzegł, że katechizm patriarchy Cyryla Lukarisa ma charakter kalwiński. Po powrocie z podróży w 1627 r. Smotrycki, jak wiadomo, przyjął unię, a następnie dyskutował nad treścią swojego katechizmu zarówno z Boreckim i Mohyłą, jak i z unitami oraz katolikami (D. Frick, *Zyzanij and Smotric'kyj (Moscow, Constantinople, and Kiev): Episodes in Cross-Cultural Misunderstanding*, „Journal of Ukrainian Studies", 17, nos. 1–2 (Summer–Winter 1992), s. 69).

[39] А. Пономарев, М. Бернацки, *Катехизис*, [в:] *Православная энциклопедия,* Москва 2014, т. 32, с. 8–32.

[40] М.А. Корзо, *Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*, Москва 2007, с. 245–251.

[41] Zob. publikację z komentarzem: Н.В. Гаркович, *„Катехизис" Стефана Зизания (Вильна, 1595 г.),* [в:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы,* 2014, вып. 7, с. 258–298.

Znamienne w tym kontekście są charakter i okoliczności wydania zbioru z 1618 r.[42], w którym odnaleźć można teksty pochodzące z wileńskiej drukarni brackiej z końca XVI w. – niekiedy wręcz z wyraźną typograficzną kontynuacją prawosławnych edycji wileńskich[43]. Z tym właśnie środowiskiem typograficznym należy wiązać działalność braci Zyzanijów. Znamienny jest również życiorys wydawcy omawianego zbioru – Pawła Domżiwa-Lutkowicza Telicy. Podobnie jak Ławrentij Zyzanij, przemieszczał się on od jednego protektora do drugiego, zabiegając przy tym o wsparcie dla swojej działalności wydawniczej. Wiadomo, że Domżiw-Lutkowicz Telica toczył ostrą polemikę z unickim metropolitą Hipacym Pociejem[44], utrzymywał kontakty z Iwanem Wyszeńskim, znanym z radykalnej postawy wobec wzorców edukacyjnych i kulturowych propagowanych przez jezuitów. W 1609 r. Domżiw-Lutkowicz Telica wraz z Longinem Karpowiczem (imię zakonne: Leoncjusz) był członkiem poselstwa wysłanego z Wilna na obrady sejmu warszawskiego i pozostawał blisko związany z prawosławnym monasterem Świętego Ducha w Wilnie[45]. Telica pozostawał wierny formule kolofonu drukarzy z Iwieńca, którą zamieszczał w swoich publikacjach („pracą i staraniem")[46]. To właśnie tam schronili się niektórzy wydawcy braccy po publikacji *Threnos* (1610), która stała się przyczyną uwięzienia Leoncjusza Karpowicza[47]. Można powiedzieć, że Paweł Domżiw-Lutkowicz Telica był typowym przedstawicielem umownej grupy gorliwych przeciwników unii kościelnej wśród prawosławnych w metropolii kijowskiej, którzy po 1596 r. osobiście doświadczyli represji za swoje przekonania wyznaniowe.

---

[42] Я.Д. Исаевич, *Преемники первопечатника…,* op. cit., c. 88.

[43] М.А. Корзо, *Украинская и белорусская катехитическая традиция…,* op. cit., c. 245.

[44] В.П. Колосова, *Новые данные к биографии Павла Домжив-Лютковича,* [w:] „Федоровские чтения 1982", Москва 1987, c. 116–117.

[45] Я.Д. Исаевич, *Преемники первопечатника…,* op. cit., c. 87.

[46] Ibidem, c. 88.

[47] Ibidem.

Istotne jest pytanie, dlaczego teksty zawarte w zbiorze z 1618 r. są anonimowe. Możliwe, że anonimowość pism teologicznych miała im nadać większy autorytet. Jedną z hipotez może być również założenie, że wydawcy poszukiwali takiej strategii, która pozwoliłaby: a) promować alternatywną – niepopularną w wyższych warstwach społeczeństwa – koncepcję prawosławia metropolii kijowskiej: antyunicką, a w pewnym okresie (od lat 20. XVII w.) także „promoskiewską", co w pewnej mierze wynikało z bezsilności wobec nasilającej się presji politycznej na prawosławnych w Rzeczypospolitej; b) odsunąć na dalszy plan wszelkie negatywne skojarzenia związane z teologicznym i politycznym „wizerunkiem" Stefana Zyzanija[48] – i tym samym zwiększyć szanse na sprzedaż wydania.

Z kwestią ideologicznych i teologicznych tendencji wśród prawosławnych Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVII w. ściśle wiąże się los jeszcze jednego, mniej znanego produktu intelektualnego, który najprawdopodobniej wyszedł ze środowiska gorliwych przeciwników unii. Mowa o utworze *Antapologia*…[49], którego autorem był najprawdopodobniej „neoarianin", „socynianin" i antytrynitarz Eustachy Kisiel[50].

---

[48] Warto pamiętać, że po potępieniu Stefana Zyzanija w 1595 r. (i późniejszym uniewinnieniu w 1596 r.) przez sobór cerkiewny (*Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (АЗР)*, т. 4: *1588–1632*, Санкт-Петербург 1851, с. 125–127, 142) otrzymał on od greckich hierarchów szczególny status kanoniczny (Στεφάνω τω Ζηζανίω. Η επιστολή του Πατριάρχη της Αλεξανδρείας Μελέτου Πηγά, 1599 [w:] Εκκλησιασικός φάρος, t. NZ, μ. 1–2, Αθηνα 1975, σ. 610). Na skutek skutecznie prowadzonej kampanii dyskredytującej ze strony przeciwników religijnych, banicji oraz ucieczki z Wilna w 1599 r. przed aresztowaniem, jego reputacja – także jako teologa – została, delikatnie mówiąc, nadszarpnięta.

[49] *Antapologia, abo Apologiey, którą do przezacnego Narodu Ruskiego Przewielebny Oyciec Melecyusz Smotrzyski, rzeczony Archepiskop Połocki etc. napisał, zniesienie; uczynione y zawarte w piąci Księgach, przez Gelaziusza Diplica w r. 1631*, Raków 1632, 627 s.

[50] *Kisiel Ostafi (Giselius Eustachius),* [w:] Estreicher, nr 140642, https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/wpis/?sort=miejsce_rok_wydania&order=-1&id=140642&offset=40441&index=7 [dostęp: 10.10.2022]). Badacze podejmowali się analizy jego postaci, przedstawiając jednocześnie zwięzły opis części składowych dzieła

Omawiany zbiór stanowi rzadkość bibliograficzną, co może tłumaczyć informacja podana w swoim opracowaniu przez znanego ukraińskiego badacza Jarosława Isajewycza[51], który, powołując się na dokumenty opublikowane w 1928 r. przez Jewgienija Szmurłę[52], zaznaczył, że metropolita Piotr Mohyła nakazał publiczne spalenie nakładu *Antapologii*... (aż 3000 egzemplarzy!). Przytoczmy fragment dokumentu datowanego na rok 1635[53]:

> P[ater] Ioannes Domascenus O[rdinis] P[raedicatorum] et Alexander Sanguśko S[anctae] Congregationi de Prop[aganda] Fide. De unione universali Ruthenorum procuranda: de Petro Mohila, metropolitan Kiovensis, et Athanasio Puzyna, ep[iscopo] Luceoriensi, qui unionem disederant; de libro haeretico Gelazii Diplicae a metr[opolita] Mohila solemniter domnato.
>
> Eminentissimi ac R[everendissi]mi D[omi]ni principis Ecclesiae Dei amplissimi. Il[lustr]i[ssi]mus dux Alexander Adamus Sanguszko, palatinus terrarum Wolhiniae, informationem in causa unionis schismaticorum Rutenorum, ritus graeci, mihi fratri Ioanni Damasceno, magistro Ordinis

„Antapologia…"; В.І. Любащенко, *„Антапологія" Євстахія Кисіля: відгомін берестейського собору у протестантській літературі,* [в:] *Історія релігій в Україні,* Львів 1996, с. 126–128; В. Ганяк, *До питання реконструкції життепису автора „Антапології" (1631/1632)*, „Наукові записки [Національного університету „Острозька академія"]. Історичне релігієзнавство", Острог 2013, вип. 8, с. 39–48; Н. Тер-Григорян-Демьянюк, *Был ли Евстахий Кисель ректором Киево-братской школы? (Приглашение к исследованию)*, [в:] *История Киево-Могилянской академии,* Буэнос-Айрес 2001, https://www.criteriocristiano.com.ar/ru/c20ru.htm [dostęp: 10.10.2022]; М. Грушевський, *Історія української літератури*, Київ 1994, т. 4, кн. 2: *Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. „Antapologia..."*, według badacza W. Haniaka była pierwszą próbą historiograficznej analizy „ukraińskiej literatury polemicznej XVI–XVII wieku". Ten sam badacz opublikował jeden z najnowszych artykułów poświęconych postaci autora „Antapologii…", doprecyzowując swoje wcześniejsze ustalenia: В.Й. Ганяк, *Доведення гіпотези Д. Олянчина щодо близької спорідненості Євстафія та Інокентія Ґізеля*, „Ucrainica Mediaevalia", 2/3, 2019/20, Київ 2020, с. 167–174.

[51] Я.Д. Исаевич, *Преемники первопечатника*…, op. cit., с. 128.

[52] *Monumenta Ucrainae Historica,* т. II *(1624–1648),* зібрав митр. Андрей Шептицький, Рим 1965.

[53] Cyt. za: *Monumenta Ucrainae Historica,* т. II *(1624–1648),* зібрав митр. Андрей Шептицький, Рим 1965, nr 134, s. 210–211.

Praedicatorum, Romam eunti ad S[anctissi]mum D[omi]num Nostrum commisit. Quae hic punctis continetur.

Petrus Mohila, metropolita Kioviensis, in publico est schismaticus, sed occulte est unitus, et libentissime desiderat unionem, et vellet illam in uno instanti videre, sed propter Kozakos (de quibus minus est) et nobilitatem aperte non audet. Nihilominus per media, Kozaci et nobiles macerari seu mortificari possunt. Similiter Atanasius Puzyna, episcopus Luceoriensis, non tantum in occulto, sed et publice laudat valde unionem, et Sedem Apostolicam Romanam agnoscit pro capite totius Ecclesiae Dei, nobilitatem docet, informat, ad unionem trahit.

Et ut haec constent S[anctissi]mo D[omi]no Nostro, quia Russia abicit errores et incipit iam esse sub obedientia, atque cito venire potest ad unionem, est argumentum tale. Quidam Gelazius Diplica tipis mandavit librum haereticum contra Ecclesiam, sed singulariter contra Sedem Apostolicam multas blasfemias posuit, metropolitae praefato Kioviensi dedicavit. Hunc librum dictus metropolita publice in civitate Luceoriensi combussit, uti haereticum excommunicavit, ac legentes sive tenentes eum anatematizavit. Et quia eiusdem haeretici autoris exemplaria sunt 3.000 in monasterio Mileciano[54] reservata, praefatus metropolita rogavit Ill[ustrissi]mum palatinum Wolhiniensem, ut intercedat ad patronum illius praefati monasterii, quatenus omnia 3.000 exemplaria igni tradantur[55].

---

[54] Prawosławny monaster św. Mikołaja w miejscowości Mielce znajdował się pod opieką i we władaniu książąt Sanguszków. W lutym 1621 r. w miejscowości Żywotów w województwie bracławskim ihumen monasteru mileckiego, Paisjusz (Czerkawski), został wyświęcony na biskupa chełmskiego i bełskiego. Fakt ten świadczy o tym, że klasztor pełnił istotną rolę jako ośrodek walki z unią na Wołyniu. Jednak hierarcha, nieuznany przez króla polskiego, nie zdołał objąć chełmskiej katedry. Bracia mieleckiego monasteru, jak można przypuszczać, utrzymywali kontakty z kozaczyzną zaporoską (В.Г. Пидгайко, Д.Б.К., *Милецкий во имя свт. Николая Чудотворца монастырь,* [в:] *Православная энциклопедия,* Москва 2017, т. 45, с. 207–212).

[55] „Ojciec Jan Damasceński z zakonu kaznodziejskiego (dominikanin – N.H.) oraz Aleksander Sanguszko [członek] Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, [wypowiadali się na temat] konieczności opiekowania się powszechną unią dla Rusinów; o Piotrze Mohyle, metropolicie kijowskim, oraz Afanasiju Puzynie, biskupie łuckim, [jako duchownych] dążących do unii; o heretyckiej książce Gelazjusza Diplica (tj. Eustachego Kisiela; chodzi o »Antapologię…« z 1632 r., napisaną przeciwko »Apologii« Melecjusza Smotryckiego – N.H.), którą Mohyła uroczyście oddał ogniowi.

Zainteresowanie budzi zarówno miejsce wydania *Antapologii...* – Raków[56], jak również miejsce jej przechowywania, które – jak się

[List do] najjaśniejszego i najczcigodniejszego pana, najwyższego zwierzchnika Kościoła Bożego. Najjaśniejszy książe Aleksander Sanguszko, wojewoda terenów Wołyńskich, przekazał mi, bratu Janowi Damasceńskiemu, informację o schizmatykach – Rusinach obrządku greckiego, kiedy kierował się do Rzymu do najświętszego Pana naszego. Te informacje zawierają następujące: Piotr Mohyła, choć publicznie występował jako schizmatyk (tj. jawnie deklarujący się jako prawosławny – N.H.), potajemnie był unitą, z przyjemnością pragnie unii i dąży do jej rychłego ustanowienia, lecz z obawy przed nieprzychylną reakcją kozaków (choć stanowili mniejszość) i szlachty nie decydował się (na otwarte przejście do unii – N.H.). Niemniej jednak istnieje niebezpieczeństwo dla niego napaści ze strony tych środowisk, a nawet śmierć. Podobnie Afanasij Puzyna nie tylko prywatnie, lecz także publicznie wychwala unię, uznając Stolicę Apostolską za najwyższą władzę Kościoła, naucza szlachtę i nakłania ją do przyjęcia unii. Informacje te powinny dotrzeć do świadomości najświętszego Pana naszego, gdyż Ruś porzuca już swoje błędy i zaczęła trwać w posłuszeństwie, a nawet jest wiele świadectw potwierdzających, że rychło może dojść do unii. Niejaki Gelazjusz Diplic wydał książkę heretycką uderzającą w Kościół, a szczególnie w Stolicę Apostolską, pełną bluźnierstw, dedykowaną wspomnianemu metropolicie kijowskiemu. Książkę tę wskazany mitropolita publicznie spalił w miaście Łucku, uznał za heretycką i kazał obłożyć anatemą każdego, kto by ją czytał lub posiadał. Ponieważ 3000 egzemplarzy tego dzieła przechowywano w mileckim monasterze, powyżej wspomniany metropolita zwrócił się do najjaśniejszego wojewody wołyńskiego, aby ten, za pośrednictwem opiekuna klasztoru, doprowadził do zniszczenia poprzez spalenie wszystkich 3000 egzemplarzy". Przekład z łaciny – N. Harkovivh, za pomoc w redakcji tłumaczenia dziękuję dr. hab. prof. UAM w Poznaniu Zhannie Nikrashevich-Karotkoj.

W liście znalazła się również wzmianka o zaufaniu, jakim miejscowa szlachta darzyła księcia Sanguszkę, oraz o oczekiwaniach Stolicy Apostolskiej dotyczących uzgadniania działań w sprawie unii, jak również o konieczności przesyłania bezpośrednich listów papieskich w tej sprawie. Między wierszami przekazano też informację, że wielu gorliwych katolików, obecnych podczas koronacji króla w lutym 1633 r., było świadkami, jak w tajnej komnacie metropolita Piotr Mohyła zobowiązał się i przysiągł, że będzie dążył do zawarcia unii z ruskim duchowieństwem schizmatyckim. Podkreślono przy tym, że obecnie sprawuje on swoją władzę w sposób wyjątkowo surowy, zwłaszcza wobec duchowieństwa greckiego. Ponadto ojciec Jan Damasceński po raz kolejny zaświadcza, iż biskup łucki Atanazy Puzyna, działając pod koniec września 1636 r. w porozumieniu z licznymi przedstawicielami świeckimi i duchownymi, z wielkim przekonaniem i żarliwością opowiadał się za unią oraz za Rzymem.

[56] W tym miejscu działała niegdyś „akademia ariańska" (zob. S. Szczotka, *Synody arjan polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662),* „Reforma-

zdaje – objęło niemal cały nakład tego dzieła: prawosławny monaster św. Mikołaja we wsi Mielce, o czym wspomina przytoczony powyżej dokument. Mielce należały do księcia Sanguszki, którego cechowała jawna niechęć do „schizmatyków” [57]. Wydanie zbioru właśnie w Rakowie – w oficynie Sebastiana Sternackiego, publikującej zarówno autorów jezuickich, jak i antytrynitarskich[58] – jest w pewnym sensie zrozumiałe, jako że drukarnia kierowała się przede wszystkim względami finansowymi, a nie ideowymi.

Fakt, że autorami prawosławnych dzieł polemicznych bywali także twórcy spoza tradycji prawosławnej, nie był w tamtej epoce niczym nadzwyczajnym ani nowym. Nie oznacza to jednak, że zarówno w takich pismach, jak i w dziełach pisanych przez autorów prawosławnych, korzystających z nieprawosławnych źródeł, musiały się znaleźć wpływy dogmatyki innych wyznań[59]. Jak wiadomo, przykładem takiej współ-

---

cja w Polsce”, r. 7/8, 1935/1936, s. 21–100; O. Lewicki, *Socynianie na Rusi,* „Reformacja w Polsce”, 1922, s. 204–240; J. Tazbir, *Arianie i katolicy,* Warszawa 1971; С. Саўчанка, *Праваслаўе, пратэстанцтва і ерасі на ўкраінскіх і беларускіх землях у XV–XVII ст.*, „Беларускі гістарычны агляд”, Менск 2001, т. VIII, с. 109–121).

[57] *Polski słownik biograficzny,* Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, t. XXXIV/4, z. 143 (Sanguszko Dmitr – Sapieha Jan), s. 512.

[58] A. Kawecka-Gryczowa, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Dzieje i bibiografia,* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 217–218.

[59] W kontekście polemiki katolików z wyznaniowymi przeciwnikami wszystko, co określano mianem „protestanckiego”, było w sposób domyślny utożsamiane z herezją (М.А. Корзо, *О протестантских влияниях действительных и мнимых: православные катехизисы от Стефана Зизания до Феофана Прокоповича*, „Вивліоѳика: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies”, 2017, vol. 5, с. 17). Dlatego obraz prawosławnych jako heretyków w tym kontekście należy rozpatrywać osobno, dokonując krytycznej oceny wzajemnych opinii przeciwników konfesyjnych. W kwestii wpływów zachodnich na prawosławie zob. także: И.В. Морев, *„Камень веры” митрополита Стефана Яворского, его место среди отечественных противопротестантских сочинений и характеристические особенности его догматических воззрений,* Санкт-Петербург 1904, с. 212–216, 233–235, 242–243, др.; H. Koch, *Die russische Orthodoxie im Petrinischen Zeitalter. Ein Beitrag zur Geschichte westlicher Einflüsse auf das ostslavische Denken,* Breslau 1929; M. Schian, *Ein russisch-orthodoxer Kinderkatechismus aus der Zeit Peters des Großen*, [in:] *Theologische Studien und Kritiken,* Leipzig 1913, nr 86, s. 140–152.

pracy są utwory z końca XVI w., powstałe w ostrogskim środowisku intelektualnym[60], w których trudno dopatrzyć się wyraźnie „reformacyjnych" poglądów autorów w sensie teologicznym. Nie są również znane przypadki potępienia tych dzieł przez środowiska prawosławne jako heretyckich. Sięganie po nieprawosławnych autorów może wręcz świadczyć o tym, że prawosławni wychowani w intelektualnej tradycji Ostroga i brackiego ruchu starali się wypracować własny sposób przekształcenia prawosławia w obliczu zmieniającego się układu wyznaniowego w ich bezpośrednim otoczeniu.

Wydanie pierwszego drukowanego prawosławnego tekstu katechizmowego w języku słowiańskim oraz opracowanie terminologii teologicznej w „prostej mowie" wskazuje na to samo[61]. W pracach Stefana

[60] Szkoła w Ostrogu została założona nie wcześniej niż w latach 1576–1577, natomiast prawosławna akademia księcia Konstantego Wasyla Ostrogskiego – ok. 1585 r. Na temat tego zjawiska, stworzonego z inicjatywy prawosławnego mecenasa Ostrogskiego, istnieje obszerna literatura naukowa. Zob. np. І.З. Мицько, *Острозька слов'яно-греко-латинська академі*я, Київ 1990; T. Kempa, *Akademia i drukarnia ostrogska*, Biały Dunajec, Ostróg 2006; *Замойська академія та Острозька академія в історично-культурній перспективі: сучасні імплікації для транскордонної співпраці,* ред. Г. Халупчак, Ю. Місянгевіч, Е. Балашов, Замость 2010; В. Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків,* Київ 2012, с. 799–820; Л. Тимошенко, *Генеза та ідея Острозької академії у світлі історіографії та нових гіпотез,* „Острозька давнина", вип. 3, Острiг 2014, с. 148–191; П. Кралюк, *Острозька академія кінця XVI – початку XVII ст.: основні етапи розвитку,* [в:] *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання,* ред. І. Пасічник, П. Кралюк, Д. Шевчук та ін., вид. 3-тє, доп. і переобл, Острог 2019; T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526–1608) – przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej*, Toruń 2023, s. 354–371.

[61] Н.В. Гаркович, *К вопросу о формировании „русьской" богословской лексики: „еретическая" терминология Стефана Зизания,* [в:] *Материалы 1-ой международной ежегодной летней школы молодых ученых „Русский язык: горизонты сотрудничества"*, 2009, с. 23–28; С. Савченко, *До релігійного світогляду братів Зизаніїв,* „Київська старовина", 2009, nr 4, с. 3–21; Л. Квасюк, *Полемічна інтерпретація догматів у катехізисах 1595–1596 Стефана Зизанія,* „Наукові записки", серія „Культурологія", 2010, v. 6, с. 28–40. См. также: N. Tielemann, *Die sprachliche Situation in der südwestlichen Rus' Ende des XVI. Jahrhunderts am*

Zyzanija a także innych polemistów antyunickich zwraca uwagę szeroki krąg autorów, na których powoływali się w swojej polemice działacze funkcjonujący w ramach tego paradygmatu ideowego[62].

Jarosław Isajewycz uważał, że spalenie nakładu *Antapologii*... było spowodowane tym, że autor nie ukrywał sympatii wobec „reformacyjnych poglądów Stefana Zyzanija"[63]. Nie istnieją jednak wystarczające podstawy, by kwestionować wierność Stefana dogmatyce wschodniochrześcijańskiej – o ile odrzuci się oskarżenia zdeterminowane przynależnością konfesyjną, formułowane przez jego przeciwników. Potępienie go jako heretyka już w 1595 r. należy postrzegać jako akt polityczny w realiach Rzeczypospolitej – analogicznie do prześladowania jego brata Ławrentija w Moskwie[64]. Co więcej, Stefan został całkowicie uniewinniony na soborze cerkiewnym w październiku kolejnego roku[65].

Antapologia… jest szczegółową apologią prawosławnej publicystyki wobec polemicznych ataków Melecjusza Smotryckiego (w tym także wymierzonych we własne wcześniejsze stanowisko z okresu przed przyjęciem unii[66]), napisaną w języku polskim. Oprócz dzieł Stefana Zyzanija[67] w tej publikacji omówione zostały m.in.: *Apokrisis*…

Beispiel der christlichen Terminologie im Stefan Zyzanijs „Kazanьe o antichriste", „Anzeiger für Slavische Philologie", Graz 2004, t. XXXII, s. 127–166.

[62] Zob. np. М. Корзо, *К истории православной проповеди в Речи Посполитой начала XVII в.: об источниках „Казанья на погребение" (Вильно, 1619) Леонтия Карповича*, „Вестник славянских культур", 2023, т. 70, с. 38–51.

[63] Я.Д. Исаевич, *Преемники первопечатника*…, op. cit., с. 128.

[64] N. Harkovich, *Sąd cerkiewny nad Stefanem Zyzanią w kontekście stosunków wiernych i hierarchii prawosławnej w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, „Elpis", 2017, t. 19, s. 85–95 [DOI:10.15290/elpis.2017.19.11].

[65] *АЗР...,* op. cit., с. 105.

[66] M. Smotrycki, *Apologia peregrinatiey do Kraiow Wschodnych*. W Monasteru Dermaniu 1628; idem, *Thrinos: to iest Lament iedyney ś. powszechney apostolskiey wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary, pierwey z graeckiego na słowienski, a teraz z słowienskiego na polski przełożony/przez Theophila Orthologa teyże świetey wschodniey Cerkwie syna*, Wilna 1610.

[67] Zarzutom o herezję, kierowanym wobec Stefana Zyzanija, poświęcony jest cały rozdział drugi, który składa się z siedmiu części i obejmuje strony 115–287 (172 strony). Autor *Antapologii*… analizuje w nim m.in. następujące zagadnienia: czy Stefan uznawał

autorstwa Chrystofora Filaleta (prawdopodobnie pseudonim Marcina Broniewskiego; *Apokrisis*…, 1597–1599); *Threnos, to jest lament jedynej i powszechnej apostolskiej Wschodniej Cerkwi*…, z objaśnieniem dogmatów wiary Theofila Orthologa (pseudonim Melecjusza Smotryckiego; 1610); oraz kilka polemicznych pism Kleryka Ostrogskiego (pseudonim protopopa Ignatija Nalewajki) z końca XVI w., odnoszących się do unii florenckiej z 1439 r. Publikacja ta stanowi cenne źródło dla badaczy ostrych polemik między Rusinami podzielonymi ze względu na przynależność wyznaniową – tymi, którzy przyjęli unię kościelną z 1596 r., i tymi, którzy ją odrzucili. Dzieło z 1632 r. nie tylko zawiera syntetyczne ujęcie prawosławnej myśli polemicznej, lecz porusza także pewne aspekty społeczne i polityczne związane z postrzeganiem unickich oponentów przez środowiska prawosławne.

Można powiedzieć, że Piotr Mohyła nie był spadkobiercą tej tradycji oporu wobec unii, którą przez dekady ostrej walki politycznej podtrzymywali – w sposób określany umownie jako konserwatywny – przedstawiciele „wiary greckiej", nieprzyjmujący unii i osobiście doświadczający długotrwałego pozostawania poza porządkiem prawnym jako prawosławni po 1596 r. Relacje pomiędzy przedstawicielami tych umownych grup charakteryzowały się długoletnim napięciem, mającym źródła nie tylko w sferze politycznej.

Actus fidei dokonany z polecenia Piotra Mohyły na wspomnianej książce stanowił swoiste zamknięcie epoki polemik dla prawosławnych reprezentujących odmienną wizję rozwoju prawosławia — zakończenie ich możliwości uczestnictwa w życiu społeczno-politycznym i konfesyjnym jako aktualnego głosu. Zwraca uwagę, że autor cytowanego powyżej listu z 1635 r. interpretuje spalenie 3000 egzemplarzy *Antapologii*… jako oznakę zbliżającego się przyjęcia unii kościelnej z Rzymem przez Piotra Mohyłę i innych prawosławnych. Trudno dziś jedno-

sąd jednostkowy (sąd pojedynczy) oraz inne kwestie z tym związane; los dusz zmarłych – sprawiedliwych i grzesznych; o ᾅδης/pieklie, o tym, „że się mćczą diabli", „jeżeli Zizani Chrysta Pana zwiecznego iego Kapłańskiego y Poyśredniczego dostoieśstwa zdziera", „ieżeli Zyzani nie przyznawa, aby przaśnik nazywał się prosto chlebem…".

znacznie orzec, po której stronie „konfesyjnej barykady" opowiedziałby się Piotr Mohyła, gdyby nie udało mu się objąć urzędu prawosławnego metropolity kijowskiego [68].

Dziwi fakt, że właśnie taki tekst, który, zdawałoby się, w polemice z przedstawicielami innych wyznań przemawiałoby na korzyść prawosławnych, Piotr Mohyła nakazał zniszczyć. Oczywiście musiały za tym stać konkretne powody. O ile wcześniej konkurencja w dziedzinie działalności wydawniczej prowadziła do podobnych „konfliktów interesów", najprawdopodobniej z przyczyn natury materialnej, o tyle w tym przypadku nie chodziło o wydanie kolejnego *Służebnika* czy *Nomokanonu*, których publikacja w podległej mu typografii mogłaby nie przynieść oczekiwanych zysków (trudno byłoby znaleźć nabywców). Najprawdopodobniej Piotr Mohyła miał utworzoną własną koncepcję i wizję „prosperującego prawosławia", dostosowaną do realiów polityczno-kulturowych, w których miał zarówno władzę, jak i przestrzeń do działania. Nieprzypadkowo ojciec Jan Damasceński w swoim liście do Rzymu odnotował, że Mohyła odnosi się do prawosławnego duchowieństwa bardzo surowo, dosłownie – „rządzi teraz żelaznym berłem" („regit nunc in virga ferrea"). Coraz większego znaczenia nabierały wówczas kierunki rozwijane przez innych autorów, proponujących nowe koncepcje rozwoju wschodniego chrześcijaństwa w Rzeczypospolitej.

Najbardziej charakterystycznym przykładem w tym kontekście jest Melecjusz Smotrycki, który ostatecznie przyjął unię, oraz Piotr Mohyła, który wprawdzie jej nie przyjął, ale przekształcił prawosławne szkolnictwo, retorykę i filozofię w duchu odpowiadającym zachodnioeuropejskim wzorcom intelektualnym[69]. Między Smotryckim a Mohyłą istniały

---

[68] O silnych powiązaniach Piotra Mohyły z prounijną „partią" – zarówno wewnątrz wspólnoty prawosławnej, jak i w sferze politycznej – są dobrze znane badaczom (zob. np. К.В. Харлампович, *Малороссийское влияние…*, op. cit., с. 53; Т.А. Опарина, *Иван Наседка и полемическое богословие…*, op. cit., с. 203; T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie…*, op. cit., s. 734 и др.).

[69] Д.А. Смалякоў, *Сацыяльна-філасофскія погляды рэлігійных палемістаў у Беларусі канца XVI – сярэдзіны XVII стагоддзя,* Мінск 2020.

określone powiązania[70], także w związku z planami podporządkowania nieunickich prawosławnych zwierzchnictwu papieża już w latach 20. XVII w. Można powiedzieć, że byli to ludzie innego, nowego sposobu myślenia, wywodzący się ze środowiska prawosławnego, lecz ukształtowani przez sprawdzone wzorce formacyjne zachodniego chrześcijaństwa.

Stefan Zyzanij, którego dzieła zostały szczegółowo przeanalizowane przez autora *Antapologii*…, jako twórca w obrębie metropolii kijowskiej już w XVII w. został świadomie skazany na zapomnienie. Mniej lub bardziej zasadnie można to samo powiedzieć o całej nieunickiej kulturze prawosławnej Rusinów w Rzeczypospolitej sprzed epoki Mohyły – nie doczekała się ani wsparcia, ani kontynuatorów. Można to rozpatrywać jako przykład nadejścia nowego okresu w dziejach państwa polsko-litewskiego. Przebieg procesów omówionych w niniejszym artykule pozostaje spójny z logiką przemian epoki. Piotr Mohyła stał się w istocie jednym z głównych przedstawicieli i zarazem symbolem cezury oddzielającej dawne tradycje od nowego etapu w dziejach wspólnoty prawosławnej. Jednym z kluczowych czynników tej zmiany okazał się czas – pokolenie wspólnoty, która uparcie, a niekiedy wręcz rozpaczliwie stawiało opór unii, doświadczając osobiście prześladowań politycznych i walcząc „o wiarę ojców" u schyłku XVI i na początku XVII w., odeszło z tego świata: Stefan Zyzanij zmarł w 1600 r., Leoncjusz Karpowicz w 1620 r., Iwan Wyszeński po 1620 r., Jan Kniahinicki w 1621 r., Job Borecki w 1631 r., Melecjusz Smotrycki w 1633 r., Ławrentij Zyzanij ok. 1633 r., Paweł Domżiw-Lutkowicz Telica w 1634 r., Andrzej Mużyłowski w 1640 r., Józef Bobrykowicz w 1635 r.[71], Izajasz Kopiński w 1640 r., a Atanazy Filipowicz w 1648 r.

[70] Jak wiadomo, o tych powiązaniach można mówić także w okresie, gdy Mohyła pełnił już oficjalnie funkcję prawosławnego metropolity kijowskiego, a Melecjusz Smotrycki publicznie uznał się za unitę (D.A. Frick, *Zyzanij and Smotric'kyj (Moscow, Constantinople, and Kiev): Episodes in Cross-Cultural Misunderstanding…,* p. 69).

[71] Wiadomo jednak, że wraz z Fiodorem Proskurą, Ławrynem Drewińskim (starostą bractwa Św. Ducha w Wilnie) oraz Michałem Kropiwnickim, Bobrykowicz był jednym z sygnatariuszy inicjatywy zwołania soboru unicko-prawosławnego w 1629 r. – we współpracy z Patriarchatem Konstantynopolitańskim. Jednak plany

Aby kontynuować tradycje oraz koncepcje rozwoju prawosławia tej umownej wspólnoty wśród prawosławnych metropolii kijowskiej w państwie polsko-litewskim, zabrakło zasobów – ludzkich, finansowych oraz politycznych. W literaturze pojawia się opinia, że śmierć Melecjusza Smotryckiego, Józefa Bobrykowicza i Piotra Mohyły (zmarłego w 1646 r.) mogła nie być przypadkowa i miała związek z działalnością Elizeusza Ilkowskiego, który kilkukrotnie zmieniał przynależność wyznaniową (prawosławny/unita) i utrzymywał bliskie relacje nie tylko z tymi duchownymi, ale również z unickim metropolitą Józefem Welaminem Ruckim[72].

Można powiedzieć, że koniec aktywnej polemiki między prawosławnymi a unickimi/katolikami do lat 40. XVI w. wynikał z przebudowy paradygmatu formacyjnego i filozoficznego prawosławnych Rzeczpospolitej, a także zmiany pokoleniowej oraz politycznych tendencji. Uwzględniając wspomnianą opinię Wołodymyra Haniaka – w tym także działania o charakterze przymusowym wobec znamienitych postaci tej epoki – coraz wyraźniej widać też, że rywalizujących ze sobą centrów kościelno-politycznych było więcej niż dwa, a kształtowanie nowej rzeczywistości konfesyjnej odbywało się w warunkach ostrej konkurencji, której każda dekada narzucała własne priorytety oraz dynamikę walki politycznej w Rzeczypospolitej. Jeśli założymy, że Piotr Mohyła rzeczywiście nie zmarł z przyczyn naturalnych, może to wskazywać, że przestał odpowiadać określonym ośrodkom politycznego wpływu.

Tym samym, oprócz podziału na unitów i prawosławnych w 1596 r., z czasem wyraźnie zarysował się kolejny etap podziału wśród prawosławnych Rusinów metropolii kijowskiej Rzeczypospolitej, którzy początkowo nie przyjęli unii. Zjawisko to przejawiało się zarówno w cer-

---

te, niecieszące się popularnością wśród środowisk niechętnych tego rodzaju soborom, a zarazem sprzeczne z logiką przyłączania prawosławnych do unii z pominięciem Patriarchatu Konstantynopolitańskiego, nie zostały zrealizowane – projekt zakończył się niepowodzeniem (zob. np. T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe…*, op. cit., s. 369).

[72] Zob. В.Й. Ганяк, *Таємні пристрасті навколо Єлисея Ільковського та інших пов'язаних осіб,* „Ucrainica Mediaevalia", 2021, nr 4, c. 119–128.

kiewno-politycznych działaniach prawosławnych, mających wpływ na kontakty między państwami, jak i w specyfice oraz okolicznościach publikowania dzieł religijnych w Rzeczypospolitej.

Jeden z wektorów rozłamu wśród prawosławnych omówiony w niniejszym artykule przebiegał właśnie wzdłuż umownej linii mentalno-elitarnego rozwarstwienia społeczeństwa. Elita kościelna i świecka, zwracając się ku zachodnim systemom formacyjnym, dostrzegała w nich możliwość kształtowania nowej rzeczywistości polityczno-teologiczno-eklezjologicznej. Mniej więcej w tym samym czasie, gdy z dziejowej sceny schodziło z przyczyn naturalnych oraz politycznych pokolenie bezpośrednich uczestników wydarzeń związanych z wprowadzeniem unii brzeskiej z 1596 r., a Piotr Mohyła aktywnie reformował system prawosławnego szkolnictwa, w Rzeczypospolitej zaczęły się rozwijać procesy konfesjonalizacji – w pełnym tego słowa znaczeniu[73].

Bibliografia

Akty, otnosâŝiesâ k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheografičeskoj komissiej, t. 4, Sankt-Peterburg 1851 [*Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией,* т. 4, Санкт-Петербург 1851].

Antapologia, abo Apologiey, którą do przezacnego Narodu Ruskiego Przewielebny Oyciec Melecyusz Smotrzyski, rzeczony Archepiskop Połocki etc. napisał, zniesienie; uczynione y zawarte w piąci Księgach, przez Gelaziusza Diplica w r. 1631. Raków 1632.

Apokrisis, abo odpowiedź na xiążki o synodzie Brzeskim, imienem ludzi staropżytnej reliey greckiey przez Christophora Philaleta w porywczą dana. Ostrog 1597–1599.

Asche M., Schindling A. (eds.), *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nordische Königreiche und Konfession 1500 bis 1650*, Münster 2003.

Bahlke J., Strohmeyer A. (eds.), *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur.* Stuttgart 1999.

[73] Jak już wspomniano powyżej, proces ten nastąpił tam znacznie później niż w Europie Zachodniej.

Borkowski A., *Patriarchaty Wschodu w dziejach Rzeczypospolitej (1583–1601)*. Białystok 2014.

Bulyčev A.A., *Istoriâ odnoj političeskoj kampanii XVII veka: Zakonodatel'nye akty vtoroj poloviny 1620h godov o zaprete svobodnogo rasprostraneniâ „litovskih" pečatnyh i rukopisnyh knig v Rossii.* Moskva 2004 [Булычев А.А., *История одной политической кампании XVII века: Законодательные акты второй половины 1620х годов о запрете свободного распространения „литовских" печатных и рукописных книг в России*. Москва 2004].

Dmitriev M.V., *„West and East of Christendom in the Early Modern Period" in The Cambridge history of Christianity,* v. 6 *Reform and Expansion 1500–1660* ed. by R. Po-Chia Hsia. Cambridge: University Press 2007, s. 321–340.

È.P.R., Budʹko I.V., *Zizanii (Kukoli),* [v:] *Pravoslavnaâ ènciklopediâ*, Moskva 2009, t. 20, s. 117–120 [Э. П. Р., Будько И.В., *Зизании (Куколи),* [w:] *Православная энциклопедия*, Москва 2009, т. 20, с. 117–120].

Florâ B.N., *Rossiâ i vostočnoslavânskie zemli Pol'sko-Litovskogo gosudarstva v konce XVI – pervoj pervoj polovine XVII v. Političeskie i kul'turnye svâzi,* Moskva 2019 [Флоря Б.Н., *Россия и восточнославянские земли Польско-Литовского государства в конце XVI – первой половине XVII в. Политические и культурные связи,* Москва 2019].

Frick D.A., *Zyzanij and Smotric'kyj (Moscow, Constantinople, and Kiev): Episodes in Cross-Cultural Misunderstanding,* „Journal of Ukrainian Studies", 17, nos. 1–2 (Summer–Winter 1992), s. 67–94.

Ganâk V.J., *Dovedennâ gìpotezi D. Olânčina ŝodo bliz'koï sporìdnenostì Êvstafiâ ta Ìnokentìâ Gìzelâ,* „Ucrainica Mediaevalia", 2/3, 2019/20, Kiïv 2020, s. 167–174 [Ганяк В.Й., *Доведення гіпотези Д. Олянчина щодо близької спорідненості Євстафія та Інокентія Гізеля,*] „Ucrainica Mediaevalia", 2/3, 2019/20, Київ 2020, с. 167–174].

Ganâk V.J., *Taêmnì pristrastì navkolo Êliseâ Ìl'kovs'kogo ta ìnših pov`âzanih osìb*, „Ucrainica Mediaevalia", 4, 2021, s. 119–128 [Ганяк В.Й., *Таємні пристрасті навколо Єлисея Ільковського та інших пов'язаних осіб,* „Ucrainica Mediaevalia", 4, 2021, с. 119–128].

Golubev S.T., *Kievskij mitropolit Petr Mogila i ego spodvižniki (Opyt cerkovno-istoričeskogo issledovaniâ)*, t. 2, Kiev 1898 [Голубев С.Т., *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)*, т. 2, Киев 1898].

Gralâ H., *Posoh i meč. Pravoslavnaâ ierarhiâ Pol'sko-litovskogo gosudarstva v èpohu vojn za „dominium Russiae" (konec XV–XVI vv.). (Prosopografičeskie zametki),* [w:] *Čelovek arhivnyj. Sbornik statej k semidesâtiletiû Ûriâ Moiseeviča Èskina i 42-letiû ego arhivnoj deâtel'nosti,* Moskva 2021 [Граля Х., *Посох и меч. Православная иерархия Польско-литовского государства в эпоху войн за „dominium Russiae" (конец XV–XVI вв.). (Просопографические за-*

метки), [w:] *Человек архивный. Сборник статей к семидесятилетию Юрия Моисеевича Эскина и 42-летию его архивной деятельности,* Москва 2021].

Gralâ H., *„Russkaâ vera": točka soprikosnoveniâ ili pole konflikta meždu èlitoj Velikogo knâžestva Litovskogo i Moskovskogo v XVI – 1-j polovine XVII v.,* „Polonia. Studia o Polsce i Polakach", 2018, t. 1, s. 24–60 [Граля Х., *„Русская вера": точка соприкосновения или поле конфликта между элитой Великого княжества Литовского и Московского в XVI – 1-й половине XVII в.,* „Polonia. Studia o Polsce i Polakach", 2018, t. 1, s. 24–60].

Gudziak B., *Kryzys i reforma: metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej,* Lublin 2008.

Harkovich N., *Braty Zìzanìì, „skandal'nyâ" bagaslovy,* [w:] *Ličnost' v istorii: geroičeskoe i tragičeskoe. Sbornik materialov Četvertoj meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii aspirantov i molodyh učenyh (Brest, 26–27 noâbrâ 2010 g.),* Brest 2011, s. 38–43 [Гарковіч Н., *Браты Зізаніі, „скандальныя" багасловы,* [в:] *Личность в истории: героическое и трагическое. Сборник материалов Четвертой международной научно-практической конференции аспирантов и молодых ученых (Брест, 26–27 ноября 2010 г.),* Брест 2011, с. 38–43].

Harkovich N., *Sąd cerkiewny nad Stefanem Zyzanią w kontekście stosunków wiernych i hierarchii prawosławnej w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku,* „Elpis", 2017, t. 19, s. 85–95.

Harkovich N.V., *K voprosu o formirovanii „rus'skoj" bogoslovskoj leksiki: „eretičeskaâ" terminologiâ Stefana Zizaniâ,* [w:] *Materialy 1-oj meždunarodnoj ežegodnoj letnej školy molodyh učenyh „Russkij âzyk: gorizonty sotrudničestva",* Arhangel′sk 2009, s. 23–28 [Гаркович Н.В., *К вопросу о формировании „русьской" богословской лексики: „еретическая" терминология Стефана Зизания,* [в:] *Материалы 1-ой международной ежегодной летней школы молодых ученых „Русский язык: горизонты сотрудничества"*, Архангельск 2009, с. 23–28].

Harkovich N.V., *„Katehizis" Stefana Zizaniâ (Vil'na, 1595 g.)*, „Studia Historica Europae Orientalis = Issledovaniâ po istorii Vostočnoj Evropy", vyp. 7, Minsk 2014, c. 258–298 [Гаркович Н.В., *„Катехизис" Стефана Зизания (Вильна, 1595 г.),* „Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы", вып. 7, Минск 2014, с. 258–298].

Harlampovič K.V., *Malorossijskoe vliânie na velikorusskiй cerkovnuiй žizn'*, t. 1, Kazan′ 1914 [Харлампович К.В., *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь,* т. 1, Казань 1914].

Hodana T., *Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej (na podstawie piśmienstwa końca XVI – połowy XVII stulecia)*. Kraków 2008.

Isaevič Â.D., *Preemniki pervopečatnika,* Moskva 1981 [Исаевич Я.Д., *Преемники первопечатника,* Москва 1981].

Jaroszewicz-Pieresławcew Z., *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku,* Olsztyn 2003.

Kapterev N.F., *Patriarh Nikon i car' Aleksej Mihajlovič*, t. 1, Moskva 1996 [Каптерев Н.Ф., *Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович,* т. 1, Москва 1996].

Kawecka-Gryczowa A., *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Dzieje i bibiografia*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.

Kempa T., *Akademia i drukarnia ostrogska,* Biały Dunajec, Ostróg 2006.

Kempa T., *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku,* Toruń 2016.

Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526–1608) – przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej*, Toruń 2023.

Kempa T., *Między Rzeczpospolitą a Moskwą. Recenzja książki: Tomasz Hodana, Między królem a carem. Moskwa w oczach prawosławnych Rusinów – obywateli Rzeczypospolitej…,* [w:] *Kościół unicki w Rzeczypospolitej*, Białystok 2010, s. 57.

Koch H., *Die russische Orthodoxie im Petrinischen Zeitalter. Ein Beitrag zur Geschichte westlicher Einflüsse auf das ostslavische Denken,* Breslau 1929.

Kolosova V.P., N*ovye dannye k biografii Pavla Domživ-Lûtkoviča*, [w:] „Fedorovskie čteniâ 1982", Moskva 1987, s. 116–117 [Колосова В.П., *Новые данные к биографии Павла Домжив-Лютковича,* [в:] „Федоровские чтения 1982", Москва 1987, с. 116–117].

Korzo M., *K istorii pravoslavnoj propovedi v Reči Pospolitoj načala XVII v.: ob istočnikah „Kazan'â na pogrebenie" (Vil'no, 1619) Leontiâ Karpoviča*, „Vestnik slavânskih kul′tur", 2023, t. 70, s. 38–51 [Корзо М., *К истории православной проповеди в Речи Посполитой начала XVII в.: об источниках „Казанья на погребение" (Вильно, 1619) Леонтия Карповича,* [в:] „Вестник славянских культур", 2023, т. 70, с. 38–51].

Korzo M.A., *O protestantskih vliâniâh dejstvitel'nyh i mnimyh: pravoslavnye katehizisy ot Stefana Zizaniâ do Feofana Prokopoviča,* „Vivliofika: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies", vol. 5, 2017, s. 5–17 [Корзо М.А., *О протестантских влияниях действительных и мнимых: православные катехизисы от Стефана Зизания до Феофана Прокоповича,* „Вивліоѳика: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies", vol. 5, 2017, с. 5–17].

Korzo M.A., Pidgajko V.G., *Kirill (Trankvillion-Stavroveckij*, [w:] *Pravoslavnaâ ènciklopediâ*, t. 34, Moskva 2018, c. 530–540 [Корзо М.А., Пидгайко В.Г., *Кирилл (Транквиллион-Ставровецкий*, [в:] *Православная энциклопедия*, т. 34, Москва 2018, с. 530–540].

Korzo M.A., *Ukrainskaâ i belorusskaâ katehetičeskaâ tradiciâ konca XVI–XVIII vv.: stanovlenie, èvolûciâ i problema zaimstvovanij,* Moskva 2007 [Корзо М.А., *Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований,* Москва 2007].

Kralûk P., *Ostroz'ka akademìâ kìncâ XVI – počatku XVII st.: osnovnì etapi rozvitku*, [w:] *Ostroz'ka академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання,* ред.: Ì. Pasìčnik, P. Kralûk, D. Ševčuk ta ìn., vid. 3-tê, dop. ì pereobl., Ostrog 2019 [Кралюк П., *Острозька академія кінця XVI – початку XVII ст.: основні етапи розвитку,* [в:] *Острозька академія: історія та сучасність культурно-освітнього осередку. Енциклопедичне видання,* ред. І. Пасічник, П. Кралюк, Д. Шевчук та ін., вид. 3-тє, доп. і переобл., Острог 2019].

Kriegseisen W., *Between State and Church. Interconfessional relations form Reformation to Enlightment: Poland – Lithuania – Germany – Netherlands,* Frankfurt am Main etc. 2016.

Kuczyńska M., *Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – spesyfika funkcjonalna (Cyryl Stawrowiecki: Ewangelia puczająca. Rachmanów 1619; Juannicjusz Golatowski: Klucz rozumenia. Kujów 1659),* Szczecin 2004, s. 202–283.

Kvasûk L., *Polemìčna ìnterpretacìâ dogmatìv u katehìzisah 1595–1596 Stefana Zizanìâ*, „Naukovì zapiski", serìâ „Kul′turologìâ", 2010, v. 6, s. 28–40 [Квасюк Л., *Полемічна інтерпретація догматів у катехізисах 1595–1596 Стефана Зизанія,* „Наукові записки", серія „Культурологія", 2010, v. 6, с. 28–40].

Łatyszonek O., *Od Rusinów Białych do Białorusinów: u źródeł białoruskiej idei narodowej.* Białystok 2006.

Lewicki O., *Socynianie na Rusi,* [w:] *Reformacja w Polsce*, 1922, s. 204–240.

Małek E., *Polsko-Rosyjskie kontakty kulturowe w XVI–XVIII wieku,* [w:] *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości,* 2015, t. 1: *Wśród krajów Północy: kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich: mapa spotkań, przestrzenie dialogu,* s. 478–553.

Maslov S.I., *Kirill Trankvillion-Stavroveckij i ego literaturnaâ deâtel'nost',* Kiev 1984 [Маслов С.И., *Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность,* Киев 1984].

Mic′ko Ì.Z., *Ostroz'ka slov`âno-greko-latins'ka akademìâ,* Kiïv 1990 [Мицько І.З., *Острозька слов'яно-греко-латинська академія,* Київ 1990].

Monumenta Ucrainae Historica, t. II *(1624–1648),* zìbrav mitr. Andrej Šeptic′kij, Rim 1965 [*Monumenta Ucrainae Historica*, т. II: *(1624–1648),* зібрав митр. Андрей Шептицький, Рим 1965].

Oparina T.A., *Zapret „Katehizisa" Lavrentiâ Zizaniâ i opala Ivana Gramotina: vozmožnaâ svâz' sobytij,* [w:] „Fedorovskie čteniâ 2011", Moskva 2012, s. 187–214 [Опарина Т.А., *Запрет „Катехизиса" Лаврентия Зизания и опала Ивана Грамотина: возможная связь событий,* [в:] „Федоровские чтения 2011", Москва 2012, с. 187–214].

Oparina T.A., *Ivan Nasedka i polemičeskoe bogoslovie kievskoj mitropolii,* Novosibirsk 1998 [Опарина Т.А., *Иван Наседка и полемическое богословие киевской митрополии,* Новосибирск 1998].

Parænesis abo Napomnienie Od W Bogv Wielebnego Meletivsza Smotrzyskiego, Rzeczonego Archiepiskopa Połockiego [...] Do Przezacnego Bractwa Wileńskiego Cerkwie S. Ducha: A w osobie iego do wszystkiego tey strony Narodu Ruskiego vczynione Anno 1628 Decembr. 12. Krakow 1629.

Pidgajko V.G., D.B.K., *Mileckij vo imâ svt. Nikolaâ Čudotvorca monastyr',* [w:] *Pravoslavnaâ ènciklopediâ*, t. 45, Moskva 2017, s. 207–212 [Пидгайко В.Г., Д.Б.К., *Милецкий во имя свт. Николая Чудотворца монастырь,* [в:] *Православная энциклопедия*, т. 45, Москва 2017, с. 207–212.

Polski Słownik Biograficzny, t. XXXIV/4, z. 143 *(Sanguszko Dmitr – Sapieha Jan),* Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.

Ponomarev A., Bernacki M., *Katehizis,* [w:] *Pravoslavnaâ ènciklopediâ*, t. 32, Moskva 2014, s. 8–39 [Пономарев А., Бернацки М., *Катехизис,* [в:] *Православная энциклопедия*, т. 32, Москва 2014, с. 8–39].

Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych (RPAAD), f. 210 (Sprawy kubańskie – (kolekcja) z zasobu Prikazu Poselskiego), inw. 9 (Zwoje stołu moskiewskiego), sygn. 38.

RPAAD, f. 210, inw. 11 (Zwoje stołu nowogrodzkiego), sygn. 9.

Saŭčanka C., *Pravaslaŭe, pratèstanctva ì erasì na ŭkraìnskih ì belaruskìh zemlâh u XV–XVII st.*, „Беларускі гістарычны агляд”, т. VIII, Менск 2001, с. 109–121 [Саўчанка С., *Праваслаўе, пратэстанцтва і ерасі на ўкраінскіх і беларускіх землях у XV–XVII ст.,* „Беларускі гістарычны агляд”, т. VIII, Менск 2001, с. 109–121].

Savčenko S., *Do relìgìjnogo svìtoglâdu bratìv Zizanìÿv,* „Kiïvs′ka starovina”, 2009, nr 4, s. 3–21 [Савченко С., *До релігійного світогляду братів Зизаніїв,* „Київська старовина”, 2009, nr 4, с. 3–21].

Schian M., *Ein russisch-orthodoxer Kinderkatechismus aus der Zeit Peters des Großen*, [in:] *Theologische Studien und Kritiken,* nr 86, Leipzig 1913, s. 140–152.

Smalâkoŭ D.A., *Cacyâl'na-filasofskìâ poglâdy rèlìgìjnyh palemìstaŭ u Belarusì kanca XVI – sârèdzìny XV stagoddzâ,* Mìnsk 2019 [Смалякоў Д.А., *Сацыяльна-філасофскія погляды рэлігійных палемістаў у Беларусі канца XVI – сярэдзіны XVII стагоддзя,* Мінск 2020].

Smotrycki M., Apologia peregrinatiey do Kraiow Wschodnych. W Monasteru Dermaniu 1628.

[Smotrycki M.], Thrinos: to iest Lament iedyney ś. powszechney apostolskiey wschodniey Cerkwie z obiaśnieniem dogmat wiary, pierwey z graeckiego na słowienski, a teraz z słowienskiego na polski przełożony/przez Theophila Orthologa teyże świetey wschodniey Cerkwie syna. Wilna 1610.

Sobranie vkratce sloves ot Božestvennago Pisaniâ. I z ob"âsneniem izloženiâ svâtyh apostol dvunadesâti artykulov Pravoslavnoi Very, Ugorcy: Pavel Domživ-Lûtkovič, 1618 [*Собрание вкратце словес от Божественнаго Писания. И з объяснением изложения святых апостол двунадесяти артыкулов Православнои Веры,* Угорцы: Павел Домжив-Люткович, 1618].

Stefánō tō Zīzaníō, *Ī epistolḯ tou Patriárchī tīs Alexandreías Melétou Pīgá, 1599*, [se:] *Ekklīsiasikó fáros*, t. NZ, m. 1–2. Athīna 1975, s. 610 [Στεφάνω τω Ζηζανίω, *Η επιστολή του Πατριάρχη της Αλεξανδρείας Μελέτου Πηγά*, 1599, [σε:] *Εκκλησιασικός φάρος*, t. NZ, μ. 1–2. Αθηνα 1975, σ. 610].

Szczotka S., *Synody arjan polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662),* [w:] „Reformacja w Polsce", r. 7/8, 1935/1936, s. 21–100.

Tanczuk D., *Conamina unionistica in Ecclesia Ruthena in primo dimidio saec. XVII (dissert.),* Romae 1939.

Tazbir J., *Arianie i katolicy,* Warszawa 1971.

Tielemann N., *Die sprachliche Situation in der südwestlichen Rus' Ende des XVI. Jahrhunderts am Beispiel der christlichen Terminologie im Stefan Zyzanijs „Kazanье o antichriste",* [in:] *Anzeiger für Slavische Philologie*, Graz 2004, t. XXXII, s. 127–166.

Timošenko L., *Geneza ta ìdeâ Ostroz'koï akademìï u svìtlì ìstorìografìï ta novih gìpotez,* „Ostroz′ka davnina", vip. 3, Ostrìg 2014, c. 148–191 [Тимошенко Л., *Генеза та ідея Острозької академії у світлі історіографії та нових гіпотез,* „Острозька давнина", вип. 3, Острiг 2014, с. 148–191].

Timošenko L., *Rus'ka relìgìjna kul'tura Vil'na. Kontekst dobi. Oseredki. Lìteratura ta knižnìst' (XVI – perša tretina XVII st.),* Drogobič 2020 [Тимошенко Л., *Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.),* Дрогобич 2020].

Ul′ânovs′kij V., *Knâz' Vasil'-Kostântin Ostroz'kij: ìstoričnij portret u galereï predkìv ta našadkìv,* Kiïv 2012, s. 799–820 [Ульяновський В., *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків,* Київ 2012, с. 799–820].

Zamojs'ka akademìâ ta Ostroz'ka akademìâ v ìstorično-kul'turnìj perspektivì: sučasnì ìmplìkacìï dlâ transkordonnoï spìvpracì, red.: G. Halupčak, Û. Mìsângevič, E. Balašov, Zamost′ 2010 [*Замойська академія та Острозька академія в історично-культурній перспективі: сучасні імплікації для транскордонної співпраці,* ред. Г. Халупчак, Ю. Місянгевіч, Е. Балашов, Замость 2010].

Zasedanie v Knižnoj palate 18-go fevralâ 1627 g. po povodu ispravlenij Katihizisa Lavrentiâ Zizaniâ, Sankt-Peterburg 1878 [*Заседание в Книжной палате 18-го февраля 1627 г. по поводу исправлений Катихизиса Лаврентия Зизания,* Санкт-Петербург 1878].

[Zizanij S.], *Kazan'e ob antihristie svâtogo Kirilla, patriarhi ierusalimskogo, o antihriste i znako znakoh ego. Z rossìreniem protiv eresej roznyh = Kazanie s. Cyrylla Patrzarchy Jerozolimskiego o Anichrystce y znakoch iego z rozszyrzeniem nauki przeciw Herezyam roznym*, Wilna 1596 [[Зизаний С.], *Казанье об антихристие святого Кирилла, патриархи иерусалимского, о антихристе и знакох его. З росширением против ересей розных = Kazanie s. Cyrylla Patrzarchy Jerozolimskiego o Anichrystce y znakoch iego z rozszyrzeniem nauki przeciw Herezyam roznym,* Wilna 1596].

Žukovič P.I., *Sejmovaâ bor'ba pravoslavnogo zapadnorusskogo dvorânstva s cerkovnoj uniej (do 1609),* Sankt-Peterburg 1901 [Жукович П.И., *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609),* Санкт-Петербург 1901].

Žukov'skij A., *Petro Mogila j pitannâ êdnosti cerkov,* Kiïv 1997 [Жуковьский А., *Петро Могила й питання єдности церков,* Київ 1997].

Strangers among their own and familiar among strangers. Orthodox Christians in the Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of the 16th century and in the first half of the 17th century: hidden and overt tensions

In the 1620s, religious and political conflicts deepened in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In the face of growing tensions with the Tsardom of Moscow, the ongoing expansion of the Union of Brest, and the growing pressure from the Catholic elite, a large part of the Orthodox found themselves marginalized – they became "outsiders among their own people" on both sides of the border. One manifestation of the internal tensions within the Kiev metropolitanate was the appointment of Pyotr Mohyla to the position of metropolitan despite the still-living Metropolitan Hiob Boretsky. This act was carried out with the clear support of the secular authorities of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Similar tensions were reflected in publishing activities. Lavrentiy Zyzania's "Great Catechism," written in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 1620s, was published in Moscow, where it was deemed heretical – which raises questions about the reasons for Pyotr Mohyla's lack of support for this publication. Other texts, such as the catechism of Stefan Zyzanii (Vilnius 1595; re-published in 1618), also fit into the decidedly anti-union trend within the Orthodox Church and – predictably – did not gain support from the newly formed elites of the Commonwealth. A special case of tensions within the Orthodox community of the Republic was Eustachy Kisiel's Antapologia… (Raków 1632) – an apology of Orthodox polemical texts, aimed at the Uniate polemics. Three thousand copies of Antapologia… were burned on the

orders of Piotr Mohyła in the years 1632–1635. This act symbolically marked the era of ideological and political pluralism of Orthodox circles in the Republic. Political changes, the deaths of leading figures of the radical anti-Union trend, and the transformation of educational and philosophical paradigms led to the cessation of disputes with Uniates and Catholics and the unification of Orthodoxy according to a new model. It was in this context that the real processes of so-called late confessionalization began to emerge in the Republic in the 1640s.

K e y w o r d s: Orthodox metropolis of Kiev, end of 16th century, first half of 17th century, confessionalization, Pyotr Mohyla

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.45-71

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251002

Data przesłania: 12.05.2025
Data akceptacji: 17.06.2025

Уладзімір Падалінскі
незалежны даследчык
ulpadalinski1978@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6204-2033

Карчма, манастыр, магістрат: сацыяльныя адносіны ў Магілёве на фоне асобнага канфлікту 1577 г.

Karczma, klasztor, magistrat: stosunki społeczne w Mohylewie na tle konfliktu w 1577 roku

Artykuł traktuje o stosunkach panujących w społecznościach miejskich na wschodnich ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego pod koniec XVI w. na przykładzie pewnego konfliktu. Konflikt ten miał miejsce w Mohylewie w kwietniu 1577 r. Wybuchł on tuż po Wielkanocy, najważniejszym święcie chrześcijaństwa, w Poniedziałek Wielkanocny. Doszło do niego w kluczowych miejscach życia miasta – karczmie, klasztorze i magistracie. W konflikcie uczestniczyli członkowie różnych stanów i grup społecznych – mieszczanie, szlachta i duchowni prawosławni. Pomimo wysokiego poziomu przemocy obie strony konfliktu rozstrzygnęły wszystkie roszczenia pokojowo, nie czekając na decyzję sądu. Naszym zdaniem ten właśnie przypadek świadczy o powiązaniach i ścisłej interakcji między różnymi grupami społeczności miejskiej, ich normach i wartościach, mentalności i wzorcach zachowań. Na przełomie XVI i XVII w. Mohylew był jednym z najbardziej rozwiniętych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego i odgrywał ważną rolę w rozwoju handlu i rzemiosła w górnym dorzeczu Dniepru. Chociaż historia Mohylewa ma bogatą historiografię, to jednak lokalna społeczność miejska dotychczas nie została gruntownie zbadana przez historyków. Niniejszy artykuł opiera się na analizie pierwszych ksiąg magistratu mohylewskiego, które przetrwały do dziś. Metodologiczną podstawą tej analizy jest studium przypadku. Artykuł dowodzi, że badania lokalnych konfliktów umożliwiają dogłębne poznanie historii społecznej Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Słowa kluczowe: stosunki społeczne, konflikt, społeczność miejska, prawo patronatu, Wielkie Księstwo Litewskie, Mohylew, studium przypadku

Уводзіны

Паўночнаамерыканская даследчыца Наталі Зэман Дэвіс (1928–2023) у адным са сваіх артыкулаў адзначала, што новая сацыяльная гісторыя надае важнае значэнне тым падзеям, якія ілюструюць, як у мінулым перапляталася прадпісанае і выпадковае, а ў якасці сюжэтаў для вывучэння аддае перавагу выбраным, часта лакальным і драматычным, выпадкам[1]. На нашу думку, такімі падзеямі, пад час якіх на фоне парушэння ўсталяванага ладу жыцця выразна выяўляліся агульнапрызнаныя ў пэўнай супольнасці каштоўнасці, правілы і нормы, з'яўляюцца лакальныя канфлікты. Адпаведна, іх аналіз дае магчымасць адлюстраваць сацыяльную і культурную спецыфіку развіцця таго ці іншага грамадства як на мясцовым, так і на рэгіянальным або дзяржаўным узроўні[2].

У красавіку 1577 г. у Магілёве адбыўся даволі значны і гучны канфлікт, які прыцягвае да сябе ўвагу ўсім – часам, месцам, удзельнікамі і вынікам. Так, ён адбыўся адразу пасля Вялікадня, важнейшага хрысціянскага свята, у вялікодны тыдзень. Яго падзеі разгортваліся ў ключавых аб'ектах гарадскога жыцця – карчме, манастыры і магістраце. У канфлікт былі ўцягнуты прадстаўнікі розных саслоўяў і сацыяльных груп – мяшчане, шляхта, праваслаўнае духавенства. Нарэшце, нягледзячы на даволі цяжкі склад злачынства, бакі ўлагодзілі ўсе прэтэнзіі палюбоўна і мірна, не даводзячы справу да судовага разбіральніцтва. Звесткі аб гэтых падзеях утрымліваюць першыя актавыя кнігі Магілёўскага магістрата[3],

[1] N. Zemon Davis, *The Shapes of Social History*, "Storia della Storiografia" 1990, vol. 17, f. 2, p. 28–29.

[2] Аб спалучэнні падыходаў мікра- і макрагісторыі ў даследаванні грамадства мінулых эпох гл. напр.: N. Zemon Davis, *The Shapes of Social History*, p. 31–33; Л.П. Репина, *Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика*, Москва 2011, с. 163–176.

[3] Нагадаем, што кароль польскі і вялікі князь літоўскі Стэфан Баторый па просьбе магілёўскіх мяшчан і за хадайніцтвам магілёўскага старосты Аляксандра Хадкевіча надаў Магілёву магдэбургскае права ў студзені 1577 г.: *Акты, от-*

якія захавалася і былі апублікаваны ў пачатку XX ст.[4] Менавіта яны і сталі галоўнымі крыніцамі нашага даследавання. Падкрэслім, што гісторыя Магілёва другой паловы XVI ст. не засталася па-за ўвагай гісторыкаў[5]. Даволі добра вывучаны развіццё рамесных і сельскагаспадарчых заняткаў гараджан, цэхавая арганізацыя, гандлёвыя сувязі і сацыяльная тапаграфія горада. Разгледжана яго грамадска-палітычнае жыццё ў другой палове XVI–першай палове XVII ст.[6] Таксама была зроблена спроба ахарактарызаваць розныя бакі светапогляду і штодзённага жыцця магілёўцаў у перыяд ранняга Новага часу[7]. Дарэчы, канфлікт, які будзе разгледжаны ў нашым артыкуле, ужо быў згаданы ў гістарыяграфіі[8], але згадкі гэтыя маюць выключна фрагментарны характар. Сам канфлікт і звязаныя з ім падзеі да гэтага часу не былі прадметам асобнага даследавання. Адразу адзначым, што разглядаючы канфлікт 1577 г. мы не хацелі б скажаць агульную карціну існавання гарадской супольнасці Ма-

---

носящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (АЗР): в 5 т., т. 3 (*1544–1587*), СПб. 1848, с. 202–206.

[4] *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией* (АВАК): в 39 т., т. 39: *Акты Могилевского магистрата XVI в. (1578–1580 гг.)*, Вильна 1915; *Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской* (ИЮМ): в 32 вып., вып. 30, Витебск 1903; вып. 32, Витебск 1906. Шэраг актаў з магістрацкіх кніг Магілёва апошняй трэці XVI–першай трэці XVII ст. быў надрукаваны яшчэ ў 1870-я гг.: *ИЮМ*, вып. 7, Витебск 1876, с. 273–511; вып. 8, Витебск 1877, с. 197–530.

[5] Сярод важнейшых даследаванняў, прысвечаных гісторыі Магілёва ў перыяд Сярэднявечча і ранняга Новага часу, назавем працы, якія ўбачылі свет яшчэ ў канцы XX ст.: H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 467–530; І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст. Людзі і рэчы*, Магілёў-Мінск 1998; В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, Минск 1988. У гэтых работах гл. таксама падрабязны пералік крыніц і даследаванняў па гісторыі горада.

[6] Праўда, выключна ў межах савецкага класавага падыходу: В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 160–225.

[7] І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст.*, с. 79–143.

[8] Ф. Жудро, *История Могилевского Богоявленского братства*, Могилев на Днепре 1890, с. 8–9; І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст.*, с. 94.

гілёва. Жыццё гараджан было рознабаковым і насычаным ды не зводзілася да пастаянных судовых працэсаў[9].

Увага гісторыкаў да мінулага гэтага беларускага горада не павінна здзіўляць. У другой палове XVI ст. Магілёў з'яўляўся адным з найбольш сацыяльна і эканамічна развітых гарадоў Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Ён меў вельмі моцную і ўплывовую мяшчанскую супольнасць, а таксама не зведаў разбурэнняў у час першага этапу Інфлянцкай вайны (1558–1570 гг.). У 1560-я гг. паводле норм дзяржаўных падаткаў Магілёў уваходзіў у лік васьмі найбольш заможных гарадоў ВКЛ[10]. Па розных ацэнках, яго насельніцтва ў 1577 г. складала 6,5–10 тысяч чалавек[11]. Магілёў знаходзіўся на тэрыторыі Аршанскага павета Віцебскага ваяводства. І хаця павятовай сталіцай была Орша, якая на мясцовым узроўні выконвала ваенна-палітычныя функцыі, але Магілёў у перыяд ранняга Новага часу з'яўляўся буйнейшым сацыяльна-эка-

[9] Агульную характарыстыку жыцця сярэднявечнага еўрапейскага горада, якая шмат у чым стасуецца і да гарадоў ВКЛ XVI ст., гл. у: А.Л. Ястребицкая, *Город*, [w:] *Словарь средневековой культуры*, под общ. ред. А.Я. Гуревича, Москва 2003, с. 113–120. Падкрэслім, што пад тэрмінам "гарадская супольнасць" разумеем не толькі мяшчан, але таксама прадстаўнікоў іншых саслоўяў і сацыяльных груп (перадусім, шляхты і духавенства), якія пражывалі ў горадзе і былі непасрэдна ўключаны ў розныя сферы яго жыцця. Аб ролі гарадоў у развіцці рэгіянальных супольнасцяў і культур, гл. напр.: C. Phythian-Adams, *Local History and Societal History*, "Local Population Studies" 1993, no. 51, p. 39–40.

[10] М.В. Доўнар-Запольскі, *Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах*, падрыхт. да друку: А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч, Мінск 2009, с. 707–712. А калі ўлічыць акупацыю Полацка (1563) і паходы маскоўскіх войскаў на Віцебск ды яго ваколіцы (1562, 1568), то месца горада ў такім "рэйтынгу" будзе яшчэ больш высокім. Акрамя таго, Магілёў быў цэнтрам адной з буйнейшых дзяржаўных валасцей ВКЛ: В. Насевіч, *Магілёўская воласць*, [w:] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, у 2 т., т. 2, рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш., 2-е выд., Мінск 2007, с. 245–246.

[11] І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст.*, с. 96, 163; В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 20. Паводле падыходаў сучаснай гістарычнай дэмаграфіі (гл. напр.: P. Łozowski, *Rodzina w Starej i Nowej Warszawie w XV i początkach XVI wieku*, Białystok 2021, s. 59–75), насельніцтва Магілёва ў 1577 г. магло складаць, хутчэй за ўсё, ад 5 да 6,5 тыс. чалавек.

намічным і духоўным цэнтрам беларускага Падняпроўя. Аднак нягледзячы на такі статус і даволі прадстаўнічую базу захаваных крыніц, сацыяльная прастора горада, з усімі характэрнымі для яе сувязямі і кантактамі, сімваламі і ўяўленнямі, агульнасцю і адметнасцю, усё яшчэ патрабуе свайго грунтоўнага даследавання. Такім чынам, мэтай артыкула з'яўляецца на прыкладзе выбранага выпадку адлюстраваць асаблівасці сацыяльных адносін у гарадской супольнасці на ўсходніх землях ВКЛ у канцы XVI ст.

Канфлікт і яго бакі

У вялікодны панядзелак, 8 красавіка 1577 г., «*сталъ се кгвалтъ у манастыри Светого Спаса*»[12]. Тым святочным днём у карчме, якая размяшчалася ў доме карчмара Філіпа Крывога, сабраліся «*многие*» магілёўскія мяшчане. Падобна, што гэты сход уяўляў з сябе традыцыйную "бяседу" ці "братчыну" – неафіцыйную частку агульнагарадскога свята[13]. Як пазней даводзіў бок абвінавачвання, канфлікт нібыта пачаўся ўжо ў карчме. «*Повадившисе сами межи собою въ корчме*», мяшчане накіраваліся ў манастыр Святога Спаса, дзе «*почали на квалтъ звонит у больши звонъ*»[14]. Матэрыялы справы называюць найбольш актыўных удзельнікаў падзей з боку мяшчанства: Аўсея Максімовіча, Арцёма Дуплю, братоў Марціна і Ермака Кавалёў (Кузняцоў), Юрку Кулаковіча (Кулака), Ждана Трысніча, Ярмолу Мікалаевіча і Юрку Лукашэвіча. Сярод гэтых людзей былі як рамеснікі, так і купцы, г.зн. прадстаўнікі асноўных груп магілёўскага мяшчанства. Так, Марцін Каваль з'яўляўся кавалём,

[12] *АВАК*, т. 39, с. 39; *ИЮМ*, вып. 7, с. 282. У 1577 г. Вялікдзень прыпадаў на 7 красавіка: *ИЮМ*, вып. 30, отд. 3, с. 3.

[13] І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст.*, с. 118.

[14] Падрабязнае апісанне канфлікту прыводзіцца ў выпісе гродскага суда Аршанскага павета, выдадзеным па просьбе пацярпелага боку адразу пасля падзей у манастыры: *АВАК*, т. 39, с. 60–62; *ИЮМ*, вып. 7, с. 288–293. Астатнія дакументы, звязаныя з гэтай справай, удакладняюць некаторыя дэталі здарэння.

а яго брат Ярмак – шубнікам, а вось Ждан Трысніч згадваецца як «*римарчикъ*»[15], г.зн. рамеснік па вырабу конскай вупражы. У сваю чаргу, Арцём Дупля і Аўсей Максімовіч з'яўляліся купцамі. Першы з іх займаўся, хутчэй за ўсё, дробным гандлем[16], а другі ўвогуле належаў да гарадской эліты. Род Максімовічаў адыгрываў значную ролю ў знешнім гандлі Магілёва, перш за ўсё, з Маскоўскай дзяржавай[17]. Максімовічы займалі вышэйшыя пасады ў гарадскім самакіраванні. Так, у канцы XVI ст. Сяргей Максімовіч з'яўляўся лаўнікам і бурмістрам, а Харка Максімовіч – лаўнікам і нават лентвойтам (намеснікам войта)[18]. Сам Аўсей таксама будзе займаць уплывовыя пазіцыі ў сацыяльнай эліце горада. Так, у 1588 г. ён стане бурмістрам Магілёва, а ў 1593 г. магілёўскі войт Марцін Стравінскі прызначыць яго адным са сваіх намеснікаў[19].

На дзеянні мяшчан адрэагаваў магілёўскі пратапоп Сасін Захарыніч. Менавіта ён трымаў Спаскі манастыр па даручэнні новапрызначанага архіепіскапа полацкага, віцебскага і мсціслаўскага Феафана Багдана Рыпінскага[20]. Па словах пратапопа, ён пачуў звон

---

[15] Гл. напр.: *АВАК*, т. 39, с. 40, 60, 62; *ИЮМ*, вып. 32, ч. 1, с. 221. Аб развіцці рамяства і рамесных цэхах у Магілёве гл.: В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 17–93.

[16] Гл. напр.: *АВАК*, т. 39, с. 8–9, 40; *ИЮМ*, вып. 7, с. 283. Гандлёвыя сувязі магілёўскага мяшчанства ўжо даволі добра разгледжаны ў гістарыяграфіі: H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 508–530; В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 94–145.

[17] В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 111, 112, 135, 162, 163. Буйныя купцы Максімовічы займаліся таксама і ліхвярствам.

[18] *АВАК*, т. 39, с. 97, 100, 104 і інш.; *ИЮМ*, вып. 7, с. 343–344; В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 179.

[19] *ИЮМ*, вып. 7, с. 417; вып. 8, с. 210; В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 203–204. Дададзім, што А.Максімовічу ў Магілёве належала шэсць дамоў: В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 163.

[20] Феафан Багдан быў зацверджаны на сваёй пасадзе прывілеем Стэфана Баторыя ад 15 снежня 1576 г.: *АЗР*, т. 3, с. 200–202. Пра яго гл.: T. Śliwa, *Teofan-Bohdan Rypiński – arcybiskup połocki, biskup witebski i mścisławski (1576–1588)*, „Premislia Christiana" 1988–1989, t. 2, s. 227–234. Цікава заўважыць, што ў Баркулабаўскім летапісе, запісаным на мяжы XVI–XVII ст., хутчэй за ўсё, у ася-

і палічыў, што той абвяшчаў аб пажары. Паколькі сам Захарыніч відавочна знаходзіўся па-за межамі манастыра, то туды па яго просьбе накіраваліся шляхцічы Ян Салецкі і Богуш Краскоўскі, магілёўскі дзецкі[21]. Важна адзначыць, што Ян Салецкі з'яўляўся зяцем Сасіна Захарыніча, г.зн. яго жонкай была дачка магілёўскага протапопа Раіна. Як пакажуць пазнейшыя падзеі, шляхціч меў даверанаыя стасункі і з самім полацкім уладыкам. Акрамя таго, Ян Салецкі, хіба, амаль пастаянна пражываў у Магілёве і быў даволі заўважнай фігурай на мясцовым узроўні. Так, у сакавіку 1577 г. ён з'яўляўся намеснікам магілёўскага замкавага пісара, якім быў на той момант польны пісар ВКЛ Фронц Жук, а ў маі 1578 г. згадваецца як былы выконваючы абавязкі арандатара мытнай каморы ў Магілёве[22]. У актах Магілёўскага магістрата за 1577–1579 гг. шляхціч выступаў як крэдытор, апякун і даверанаая асоба мясцовых мяшчан і мяшчанак, а таксама ў якасці сведкі з боку магілёўскага габрэя Ескі Шавуловіча[23]. Таму можна ўпэўнена сцвярджаць, што Салецкі быў добра

роддзі праваслаўнага духавенства Аршанскага павета, полацкі ўладыка Феафан Багдан (1576–1588) атрымаў даволі станоўчую ацэнку: згадваецца яго дзейнасць па асвячэнні новых цэркваў, а сам ён ахарактарызаваны, як «*господин благоверный*»: *Беларускія летапісы і хронікі: Пер. са старажытнарускай, старабеларус. і польск.*, уклад. У. Арлова; прадм. В. Чамярыцкага, Мінск 1997, с. 185, 187. Новы падыход да вывучэння гэтага летапісу гл. у: А. Суша, *Баркалабаўскі летапіс ці Баркалабаўскі летапісны спіс?* "Беларускі гістарычны часопіс" 2013, nr 8, с. 5–18.

[21] *АВАК*, т. 39, с. 60; *ИЮМ*, вып. 7, с. 289.

[22] *ИЮМ*, вып. 30, отд. 3, с. 9; вып. 32, ч. 2, с. 168. Ф. Жук з'яўляўся польным пісарам ВКЛ у 1569–1579 гг., пасля чаго зрабіў добрую кар'еру ў Полацкім ваяводстве, трымаючы ўрады полацкага гараднічага (1579–1597), войскага (1592–1598) і земскага суддзі (1598): *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy*, pod red. A. Gąsiarowskiego, t. 11: *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 109; *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy (UWKL)*, t. 5: *ziemia połocka i województwo połockie XIV–XVIII wiek*, pod red. H. Lulewicza, Warszawa 2018, s. 96, 194, 242.

[23] *АВАК*, т. 39, с. 179–180, 317, 322, 324; *ИЮМ*, вып. 7, с. 291; вып. 30, отд. 3, с. 42–43, 97–99, 135–136.

вядомы ў асяроддзі магілёўскага мяшчанства. Звяртае на сябе ўвагу і месца здарэння. Размешчаны ў Старым горадзе Спаскі манастыр быў адным з буйнейшых праваслаўных манастыроў Магілёва. Так, у сярэдзіне XVI ст. ён валодаў 34 мяшчанскімі сем'ямі. Больш – 37 сем'яў, – належала толькі царкве Святога Міколы[24].

Па версіі абвінавачвання, шляхцічы, калі прыбылі да манастыра, запыталіся ў мяшчан, з якой прычыны тыя абвяшчаюць аб гвалце. Аднак мяшчане, «*наполнившисе воли своее*», з кіямі, каламі і іншай зброяй накінуліся на Яна Салецкага, «*яко невинного человека*», і збілі таго з каня. Па нейкай прычыне гнеў мяшчан быў скіраваны толькі на зяця магілёўскага пратапопа, бо пра Богуша Краскоўскага ў матэрыялах справы больш не згадваецца. Салецкі кінуўся на ўцёкі, ратуючыся за брамай манастыра, што не спыніла раз'юшаных мяшчан: «*Не маючи бачности на местце святое манастырское, моцъно, кгвалтомъ ворота манастырские выбили и выламали*»[25]. Тады шляхціч паспрабаваў схавацца ў асабістым пакоі полацкага архіепіскапа, размешчанага ў тым жа манастыры. Тым не менш, мяшчане выбілі і выламалі дзверы спачатку ў сені, а потым і ў саму святліцу. Схапіўшы шляхціча за горла, яны выцягнулі яго ў двор перад царквой Святога Спаса, дзе працягнулі збіваць. У гэты час у манастыры знаходзілася цяжарная жонка Яна Салецкага. Раіна Салецкая кінулася ратаваць мужа, закрываючы яго сваім целам, але мяшчане «*киими безъ жадного милосердя и литости хрестианское збили и змордовали [Раіну – Ул.П.], яко невесту бременную*»[26]. Жорстка быў збіты, «*передъ церквою у манастыри*», і слуга Салецкіх – Іванка (Іван) Мацвеевіч. На гэтым мяшчане не спыніліся. «*Змордованого а праве на полы умарлого*» Салецкага яны «*отволокли*» не ў магілёўскі замак, «*яко шляхтича*

[24] В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 161. Дакладную лакалізацыю Спаскай царквы і манастыра, гл. у: І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст.*, с. 26, 28–29.

[25] *АВАК*, т. 39, с. 60; *ИЮМ*, вып. 7, с. 289.

[26] *АВАК*, т. 39, с. 60–61; *ИЮМ*, вып. 7, с. 289–290.

поцстивого», абвінавачанага ў нейкім злачынстве, а ў гарадскую турму ў войтаўскім двары[27]. Ужо ў самой турме Аўсей Максімовіч «*пана Яна Солецъского, облупивши и обобравши, нагого за горло на ланцугу завесилъ*»[28]. Супраць мяшчан былі высунуты таксама абвінавачванні ў матэрыяльнай шкодзе. Пасля такога гвалтоўнага ўчынку ў Яна Салецкага нібыта зніклі конь з сядлом, зброя (корд), розныя рэчы і грошы на агульную суму каля 63 коп грошай літоўскіх[29]. А сярод зніклых у час бойкі дакументаў (судовы вырак і сем квітоў на суму ў 222 капы і 28 грошай) быў таксама квіт на чатыры капы доўга ад Арцёма Дуплі – аднаго з непасрэдных удзельнікаў здарэння[30]. Таксама падкрэслівалася, што «*калиту съ поясомъ*», у якой захоўваліся наяўныя грошы, каштоўныя рэчы і квіты, з Яна Салецкага ў гарадской турме зняў «*самъ своими руками*» асабіста Аўсей Максімовіч[31]. У сваю чаргу, у Раіны Салецкай знікла рэчаў, у тым ліку карáлі і два пярсцёнкі, на суму ў 57 коп і 40 грошай літоўскіх, а ў іх слугі Іванкі прапалі рэчы, грошы і зброя

[27] Паводле прывілея Магілёву на магдэбургскае права, на войтаўства надаваўся дом і дзве валокі «*у стене Дубенецкой*», вольныя ад выплаты ўсякіх падаткаў: *АЗР*, т. 3, с. 204. Ратуша ў горадзе была пабудавана пазней, у XVII ст.: А. Трусаў, *Магілёўская ратуша,* [w:] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, т. 2, с. 247.

[28] *АВАК*, т. 39, с. 61; *ИЮМ*, вып. 7, с. 290.

[29] Падрабязны пералік шкод, нанесеных Я. Салецкаму, гл.: *АВАК*, т. 39, с. 61; *ИЮМ*, вып. 7, с. 290–291. Дакладную суму яго страт вызначыць цяжка. Так, згадваецца, што ў шляхціча таксама сарвалі з пальца «*сигнетъ золотый, в которомъ было золотыхъ червленыхъ пять*». Аднак не вядома, ці гаворка вялася аб вагавай адзінцы для золата, ці аб кошце сігнета ў залатой манеце, што адпавядала 4 капам і 50 грошам: І. Сінчук, *Чырвоны злоты*, [w:] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, т. 2, с. 747. У апошнім выпадку, сума стратаў Я. Салецкага складала 62 капы і 46 грошай літоўскіх. Гл. таксама: K. Pęcherzewski, *Mohylew i jego mieszkańcy w latach 1577–1580: w świetle ksiąg magistratu mohylewskiego*, „Czasy Nowożytne" 2007, t. 20, s. 29, 58.

[30] Праўда, выклікае здзіўленне, навошта шляхціч, які ехаў у магчыма ахоплены пажарам раён горада, узяў з сабой столькі важных фінансавых дакументаў.

[31] *АВАК*, т. 39, с. 61; *ИЮМ*, вып. 7, с. 291.

на 6 коп і 10 грошай[32]. Агульная сума матэрыяльных прэтэнзій да мяшчан склала больш за 125 коп грошай літоўскіх.

Відавочна, што пацярпелы бок рабіў націск на некалькіх аспектах здарэння. Падкрэслівалася надзвычайнае месца злачынства, учыненага ў "асвячонай прасторы"[33] манастыра і царквы. Пацярпелыя звярталі ўвагу на прыніжэнне шляхецкага гонару і значныя матэрыяльныя страты. І, канешне, акцэнтавалі сур'ёзнасць фізічнага гвалту. Заяўлялася, што яшчэ не вядома, ці пасля такога збіцця Раіна Салецкая і Іванка Мацвеевіч увогуле выжывуць. Больш за тое, сцвярджалася, што ў выніку пабояў цяжарная жанчына нарадзіла мёртвае дзіця: «*Съ которого бою она дитя неживое породила*»[34].

Па гарачых слядах магілёўскі пратапоп Сасін Захарыніч звярнуўся ў гродскі суд Аршанскага павета з просьбай накіраваць для агляду пацярпелых вознага. Гродскі ўрад прызнаў просьбу слушнай і адправіў у Магілёў гаспадарскага вознага Іева Захарыніча. Ураднік разам з панятымі («*стороною*»), шляхцічамі Мікалаем Мішкоўскім і Жданам Ілінічам, прыбыў у гарадскую турму, дзе знаходзіўся Ян Салецкі, ды засведчыў выніклі пабояў: «*На немъ раны битые киевые, то естъ, на верху головы две раны пробитые, крывавые, подъ окомъ левымъ рана битая синяя, на той же стороне на поличку и на уху раны две ободраные кръвавые, а хрбетъ весь збитъ кийми, раны синии*»[35]. Як можна меркаваць, адразу пасля агляду шляхціч быў вызвалены. Затым Іеў Захарыніч наведаў Раіну Салецкую, «*ле-*

[32] *АВАК*, т. 39, с. 61–62; *ИЮМ*, вып. 7, с. 291–292.

[33] Гл. напр.: A. Spicer, *Confessional Space and Identity in Central and Eastern Europe*, [w:] *Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*, ed. E. Wetter, Stuttgart 2008, p. 340; Ю.Е. Арнаутова, *Погребение. 2. Места захоронений*, [w:] *Словарь средневековой культуры*, с. 367.

[34] *АВАК*, т. 39, с. 61; *ИЮМ*, вып. 7, с. 290.

[35] *АВАК*, т. 39, с. 62; *ИЮМ*, вып. 7, с. 292. Дзейнасць вознага рэгламентавалася Статутам ВКЛ 1566 г.: *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 г.*, [w:] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, т. 3. *Дадатак*, рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) і інш., Мінск 2010, с. 498–499, 502, 506, 509–510 (раздз. IV, арт. 4–6, 9, 23, 44, 67–69).

жачую на постели немоцную», якая паведаміла яму, што ад пабояў у яе заўчасна нарадзілася нежывое дзіця. Агледзеўшы раны, нанесеныя слузе Івану Мацвеевічу, возны адзначыў, што той пасля збіцця «*и теперъ на постели лежитъ и не ведаю, еслижъ будетъ живъ*»[36]. Пацярпелыя, Ян і Раіна Салецкія, а таксама Іван Мацвеевіч, перад возным і панятымі заявілі, што ўсе шкоды ім нанеслі магілёўскія мяшчане, а менавіта Аўсей Максімовіч, Арцём Дупля, браты Марцін і Ярмак Кавалі, Юрка Кулаковіч і Ждан Трысніч[37]. Зразумела, што пасля выхаду са зняволення Салецкі звярнуўся ў войтаўскі суд, патрабуючы пакарання вышэйзгаданых мяшчан за гвалтоўнае збіццё, а таксама за нанесеныя яму, яго жонцы і слузе матэрыяльныя шкоды[38].

«Собе покой купуючи»: палюбоўнае пагадненне

Каралеўскі прывілей 1577 г. вызначаў, што судаводства ў Магілёве павінна было адбывацца выключна паводле норм магдэбургскага права: па ўсіх судовых справах мяшчане «*не иначей, одно правомъ и судомъ немецкимъ будуть повинны становитися и от-*

[36] *АВАК*, т. 39, с. 62; *ИЮМ*, вып. 7, с. 292.

[37] *АВАК*, т. 39, с. 62; *ИЮМ*, вып. 7, с. 292–293. Скарга на мяшчан і рэляцыя вознага па просьбе С. Захарыніча былі запісаны ў гродскія кнігі Аршанскага павета. У сваю чаргу, адпаведны выпіс з аршанскіх судовых кніг быў выдадзены асабіста Я. Салецкаму 9 красавіка 1577 г. У выданні пазначана, што гэта адбылося «*у середу*», але тут памылка, паколькі на сераду прыходзілася 10 красавіка 1577 г.

[38] *АВАК*, т. 39, с. 39; *ИЮМ*, вып. 7, с. 282. У час разглядаемых падзей войтам Магілёва з'яўляўся вялікі пісар ВКЛ, віленскі падкаморы і магілёўскі дзяржаўца Мікалай Ясенскі: *АЗР*, т. 3, с. 204; *ИЮМ*, вып. 30, отд. 3, с. 3. Пра М. Ясенскага, які кароткі час у 1582 г. быў нават віленскім войтам, гл.: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku*, t. 11, s. 136; *UWKL*, t. 1: *województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, pod red. A. Rachuby, Warszawa 2004, s. 149, 204. Уласна войтаўства і частковае самакіраванне Магілёву было нададзена яшчэ ў 1561 г.: В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 166–171, 173–174.

поведати»[39]. Юрыдычную аснову «*суду права Майдеборского*» складалі прававыя зборнікі “Саксонскае Люстра” і “Вейхбільд”. Згодна з іх нормамі, абвінавачаны бок павінен быў, па-першае, кампенсаваць страты, прычым па тым кошце, які вызначылі пацярпелыя. Па-другое, і самае сур’ёзнае, за нанясенне цяжкіх раненняў вінаватым пагражала адсячэнне рукі[40]. Статут ВКЛ 1566 г. таксама прадугледжваў адсячэнне рукі ў якасці пакарання мешчаніну за раненне шляхціча[41]. Паколькі як абвінавачванне, так і пакаранне былі вельмі сур’ёзнымі, то магілёўскія мяшчане схіліліся да вырашэння канфлікту шляхам мірнага пагаднення, а не судовага прысуду. Прычым, паказалі сябе як сапраўдныя прадпрымальнікі – «*покой*» з пацярпелым яны вырашылі купіць. Як пазней адзначаў Аўсей Максімовіч, мяшчане, «*видечи быть на себе не мало шкодъ описаныхъ, и собе дей покой купуючи, у право се не вдаючи его [Яна Салецкага – Ул.П.] поеднали*»[42]. На палюбоўнае вырашэнне канфлікту пагадзіўся і сам шляхціч.

Для вядзення перамоў аб умовах пагаднення бакі абралі сваіх прадстаўнікоў. Гэтыя «*прыятели*» здолелі прывесці ўдзельнікаў бойкі ў вялікодны панядзелак да згоды. У выніку, 5 чэрвеня 1577 г.

---

[39] *АЗР*, т. 3, с. 203–204.

[40] *Саксонское зерцало: Памятник, коммент., исслед. [перевод]*, отв. ред. В.М. Корецкий, Москва 1985, с. 56 (кн. 2, ст. 16, § 2), 98–99 (кн. 3, ст. 47, § 1). Падобная тэндэнцыя адказваць “за рану – рукой” відавочна і ў “Вейхбільдзе”: *Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы*, под ред. В.М. Корецкого, Москва 1961, с. 390, 391 (ст. 8, 9).

[41] *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 г.*, с. 529 (раздз. XI, арт. 15). Аб ужыванні ў судаводстве Магілёва як “Саксонскага Люстра”, так і Статута ВКЛ, гл.: О.Б. Келлер, *Распространение и роль «Саксонского Зерцала» в Великом Княжестве Литовском*, [w:] *Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зб. навук. арт.*: у 2 ч., ч. 2, пад агул. рэд.: Д.У. Дука, У.А. Лобача, А.І. Корсак, Наваполацк 2016, с. 148; В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 177, 185–191.

[42] *АВАК*, т. 39, с. 40; *ИЮМ*, вып. 7, с. 283. Прадпрымальнасць з’яўлялася характэрнай якасцю мяшчанства, асабліва купецтва, гл. напр.: А.И. Груша, *Традиция и её преодоление: Русь и Великое Княжество Литовское в XII–первой трети XVI в.*, Вильнюс 2024, с. 174.

Ян Салецкі і магілёўскія мяшчане заключылі «*вечъное еднанъе*»[43], паводле якога абодва бакі пад пагрозай вызначаных штрафаў «*вечными часы*» абяцалі больш не працягваць судовае разбіральніцтва па дадзенай справе, а шляхціч атрымліваў грашовую кампенсацыю. Звесткі аб яе памеры ў захаваных матэрыялах супярэчлівыя. Так, Аўсей Максімовіч заяўляў, што за сябе і за ўсіх іншых мяшчан заплаціў Яну Салецкаму 23 капы грошай літоўскіх. Затое Арцём Дупля і Марцін Каваль даводзілі, што мяшчане выплацілі шляхцічу 30 коп грошай, з якіх Дупля заплаціў сем коп, а Каваль – восем коп[44]. Як бы там ні было, звяртае на сябе ўвагу тое, што сума кампенсацыі, на якую пагадзіўся пацярпелы бок (мяркуем, яна тычылася не толькі Яна Салецкага, але і яго жонкі ды слугі), была ў некалькі разоў меншай за першапачаткова заяўленую суму нанесеных шкодаў. Гэта прымушае паставіць пытанне пра адпаведнасць абвінавачванняў рэальным маштабам гвалту. Ствараецца ўражанне, што Захарыніч і Салецкі свядома завышалі памеры матэрыяльных, а можа і маральных, страт, каб аказаць адпаведны эфект на судовых ураднікаў у Магілёве і Оршы, паказаць сваіх апанентаў у максімальна негатыўным святле, прэтэндаваць на большую кампенсацыю ды мець больш моцныя пазіцыі ў час судовых слуханняў. Падаецца, перад намі прыклад “рытарычных клішэ” ў апісанні гвалту, якія ў значнай ступені мелі сімвалічны характар і вызначаліся культурнымі нормамі тагачаснага грамадства[45].

---

[43] *АВАК*, т. 39, с. 40; *ИЮМ*, вып. 7, с. 283–284. Тэкст гэтай дамовы не захаваўся. Яе змест вядомы толькі з кароткага пераказу ў адным з актаў Магілёўскага магістрата са жніўня 1578 г.

[44] *АВАК*, т. 39, с. 39, 40, 56; *ИЮМ*, вып. 7, с. 282, 283, 286. Для параўнання, у 1577 г. дом з гаспадарчымі пабудовамі і пляцам у 4,75 пруты па вуліцы Шклоўскай, адной з галоўных вуліц горада, быў прададзены за 12 коп грошай, а дом з рознымі пабудовамі і пляцам у 4 пруты ў даволі прэстыжным Пакроўскім пасадзе – нават за 17 коп грошай літоўскіх: *ИЮМ*, вып. 32, ч. 1, с. 204–206, 207. Аб сацыяльнай тапаграфіі Магілёва, развіцці і прэстыжнасці гарадскіх пасадаў у XVI ст., гл.: І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст.*, с. 22–34.

[45] Гэты феномен яскрава паказала ўкраінская даследчыцца Наталля Старчанка пры даследаванні канфліктаў у асяроддзі шляхты Валынскага ваяводства другой

А вось для мяшчан, на наш погляд, канфлікт меў выключны характар. Ступень гвалту з іх боку, хіба, выйшла па-за агульнапрынятыя межы. Яны гэта разумелі і падкрэслівалі, што пайшлі на пагадненне з пацярпелым шляхцічам, «*видечи быть на себе великую тяжкость*». Паказальна, што ў жніўні 1578 г., ледзьве не праз паўтары гады пасля падзей у манастыры, нават некаторыя непасрэдныя іх удзельнікі ўсё яшчэ спрабавалі знайсці вінаватага ў тым, што канфлікт набыў такі гвалтоўны характар: «*Якоже дей и теперъ ищемъ вспосродъ себе винного, который бы былъ причиною того бою и кгвалту на Солецъского*»[46]. У склаўшайся сітуацыі, палюбоўнае пагадненне было выгодна абодвум бакам. Канфлікт спыняўся, абвінавачаныя не мусілі несці пакаранне, а пацярпелыя атрымлівалі кампенсацыю. Не патрэбна было выдаткоўваць сродкі на вядзенне судовага працэсу, усе захоўвалі свой гонар, а гарадская супольнасць утрымлівала раўнавагу[47]. На жаль, не вядомы імёны палюбоўных суддзяў, што магло б дапамагчы адлюстраваць нефармальныя механізмы залагоджвання канфліктаў, а таксама выявіць разнастайныя сувязі сярод жыхароў горада.

«Чомужъ правомъ первей не чинили»: новыя абліччы канфлікту

Заключанае пагадненне, аднак, не паставіла кропку ў падзеях, звязаных з бойкай у Спаскім манастыры. Па-першае, менавіта пасля дасягнення кампрамісу з Янам Салецкім канфлікт разгарэўся

паловы XVI–пачатку XVII ст.: Н. Старченко, *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття)*, Київ 2014, с. 21, 40–45, 320–321; *Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації*, упорядник Н.П. Старченко; відп. ред. Г.В. Боряк, Київ 2020, с. 6–14, 39–41.

[46] *АВАК*, т. 39, с. 40, 59; *ИЮМ*, вып. 7, с. 284, 287.

[47] Н. Старченко, *Честь, кров і риторика*, с. 373–408; *Стратегії та ритуали конфлікту*, с. 12–13, 62–71.

ўжо паміж самімі мяшчанамі, якія да гэтага дзейнічалі салідарна. Праз месяц, у ліпені 1577 г., Арцём Дупля і Марцін Каваль скардзіліся на Аўсея Максімовіча, што той асабіста вярнуў Яну Салецкаму рэчы, зніклыя ў шляхціча пад час бойкі, а значыць яны не павінны былі несці за іх матэрыяльную адказнасць[48]. У сваю чаргу, як можна зразумець з матэрыялаў справы, Максімовіч абвінаваціў Дуплю і Каваля ў тым, што яны не выканалі ўмоў заключанага з Салецкім пагаднення. У выніку, Арцём Дупля і Марцін Каваль былі арыштаваны прадстаўнікамі магістрата і адсядзелі ў гарадской турме 17 тыдняў «*за бой шляхетский*»[49].

Улетку 1578 г. абодва зноў звярнуліся ў суд, каб давесці сваю невінаватасць. Спачатку, у ліпені таго года, на магістрат і яго службоўцаў скардзіўся Марцін Каваль. Ён заявіў, што быў кінуты ў вязніцу незаконна. Да таго ж, пад час арышту ў яго забралі розных рэчаў на суму ў дзве капы і 50 грошай, а яго брат Ярмак нібыта быў нават паранены тым самым Янам Салецкім. Аднак гэтая скарга не мела сваіх вынікаў. У адказ на абвінавачанне ў рабунку, Ждан Лапата, які ў 1577 г. быў магілёўскім лаўнікам, яшчэ раз падкрэсліў, што рэчы былі канфіскаваны, паколькі Каваль «*остал былъ виненъ п(а)ну Солецъкому, еднаючи его о бой, которы дей был се сталъ кгвалтъ у манастыра Светого Спаса*»[50]. Тады ў жніўні 1578 г. Марцін Каваль ужо разам з Арцёмам Дупляй абвінавацілі Аўсея Максімовіча, што менавіта той быў галоўным завадатарам падзей у Спаскім манастыры, а яны без усякай віны апынуліся ў турме. Дупля і Каваль патрабавалі ад Максімовіча кампенсацыі сваіх стратаў, якія панеслі за час адбыцця пакарання, але паколькі тэрмін даўнасці па разгляданай справе ўжо закончыўся, а бок абвінавачвання не прывёў нейкіх

[48] *АВАК*, т. 39, с. 39, 46; *ИЮМ*, вып. 7, с. 282, 285.

[49] *АВАК*, т. 39, с. 3, 49; *ИЮМ*, вып. 7, с. 282–283, 286. Хутчэй за ўсё, адбывалі пакаранне ў жніўні–лістападзе 1577 г.

[50] *АВАК*, т. 39, с. 3, 15, 22–23. Гл. таксама: K. Pęcherzewski, *Mohylew i jego mieszkańcy w latach 1577–1580*, s. 29.

новых прававых аргументаў, то справа была закрыта[51]. А ўжо ў верасні сам Аўсей Максімовіч абвінаваціў Арцёма Дуплю, Марціна Каваля, Ярмолу Мікалаевіча і Юрку Лукашэвіча ў тым, што тыя да гэтага часу не вярнулі яму грошы, якія ён заплаціў за іх, выконваючы ўмовы палюбоўнага пагаднення з Янам Салецкім. Адказчыкі заяўлялі, што яны ніякіх грошай Максімовічу не павінны, кампенсацыю пацярпеламу шляхцічу выплацілі асабіста, а на пацвярджэнне сваіх слоў былі гатовы прысягнуць. Прынясенне прысягі было прызначна на 17 верасня 1578 г. У гэты дзень бакі сабраліся ў магістраце, але адразу абвясцілі, што заключылі паміж сабой пагадненне і дасягнулі згоды: «*уходечи присеги, межи собою погодилисе, и вжо о тое один другог(о) до права поволокать не мает вечными ч(а)сы*»[52].

Працяг канфлікту ўжо сярод мяшчан дае магчымасць заўважыць характэрныя для мяшчанскага асяроддзя элементы свядомасці, каштоўнасці, вобразы і мадэі паводзін. Гэтая спрэчка выразна паказала, што саслоўная салідарнасць[53], якая выявілася ў час канфлікту з прадстаўнікамі шляхты і духавенства, адразу была разбурана, як толькі непаразуменні ўзніклі ў межах самой мяшчанскай супольнасці. Мяркуем, што гэтыя супярэчнасці паглыблялі не толькі фінансавыя прэтэнзіі, але і той факт, што Аўсей Максімовіч прадстаўляў гарадскую эліту, а астатнія ўдзельнікі канфлікту відавочна належалі да паспольства, асноўнай масы магілёўскіх гараджан. Скарга Марціна Каваля «*на всю раду места Могилевского […] о невинное саженъе до везенъя*» таксама наводзіць на думку аб адчуванні простым рамеснікам несправядлівасці з боку вышэйшых ураднікаў горада. Звернем асаблівую ўвагу, што менавіта ў гэты час сярэдняе і дробнае мяшчанства Магілёва імкнулася дабіцца большага ўплыву на дзейнасць магістрата, у якім безумоўную перавагу мела

[51] *АВАК*, т. 39, с. 39–40, 41, 45, 46, 49; *ИЮМ*, вып. 7, с. 282–286.

[52] *АВАК*, т. 39, с. 40, 56, 59, 64, 70; *ИЮМ*, вып. 7, с. 283, 286–288.

[53] Аб саслоўнай салідарнасці і гарадскім патрыятызме магілёўскага мяшчанства гл.: І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст.*, с. 83–85.

заможная вярхушка гараджан[54]. Канфлікт 1578 г. быў вырашаны палюбоўна, у пазасудовым парадку, а гарадскі суд зноў быў выкарыстаны для легітымізацыі пазіцыі бакоў[55]. Нарэшце, разбіральніцтва адлюстравала, наколькі важнае месца ў сістэме каштоўнасцяў мяшчанства займала іх прафесійная дзейнасць. Так, Арцём Дупля патрабаваў кампенсацыі не толькі за свае выдаткі на ўтрыманне ў турме або за сапсаваны за гэты час тавар, але і за страты ад вымушанага перапынку ў гандлі. За час адбыцця пакарання ён прапусціў некалькі «*ближнихъ ярмарковъ*», што, па яго ацэнках, прынесла стратаў на 30 коп грошай[56]. Для мешчаніна час актыўнай камерцыйнай дзейнасці меў канкрэтнае грашовае вымярэнне.

Па-другое, у снежні 1577 г. ужо полацкі ўладыка Феафан Багдан падаў скаргу на магілёўскіх мяшчан аб пашкоджанні манастырскай маёмасці ў час падзей у вялікодны панядзелак. Паводле скаргі, якую ў судзе ад імя ўладыкі прадставілі Ян Салецкі і Януш Длускі, 8 красавіка 1577 г. Аўсей Максімовіч, Арцём Дупля, Марцін і Ярмак Кавалі, Юрка Кулаковіч і Ждан Трысніч, «*наполнившися воли своей*», у манастыры Святога Спаса «*ворота выбили, до сеней, светлицъ двери повыбывали, окна и печи побили, у коморы замок збили, защепки поломали*». Феафан Багдан прасіў «*з них, яко з кгвалтовников, о вчинене справедливости скутечнои а не отволочное*»[57]. У адказ абвінавачаныя мяшчане заявілі, што такіх шко-

[54] Вынікам гэтай барацьбы стала стварэнне ў 1580 г. кантрольна-дарадчага органа пры магістраце, які складаўся з 12 "паспалітых" і прадстаўляў сярэдняе мяшчанства Магілёва: В.И. Мелешко, *Могилев в XVI–середине XVII в.*, с. 177–182.

[55] Параўнай: Н. Старченко, *Честь, кров і риторика*, с. 319; *Стратегії та ритуали конфлікту*, с. 12.

[56] *ИЮМ*, вып. 7, с. 282–283. Паводле ўласных падлікаў, за 17 тыдняў А. Дупля выдаткаваў на сваё ўтрыманне ў турме 15 коп грошай, а М. Каваль – 10 коп. Акрамя таго, у А. Дуплі за гэты час «*вытекло съ пети бочокъ горелки*» на 30 коп і 50 грошай, а таксама згніло рыбы на 23 капы і 15 грошай. На стаўленне магілёўскіх мяшчан да працы, як да каштоўнасці, увага ўжо звярталася: І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст.*, с. 88–90.

[57] Справа разглядалася 7 і 9 снежня 1577 г.: *ИЮМ*, вып. 32, ч. 1, с. 221–222. Заўважым, што 5 і 7 снежня 1577 г. у магілёўскім магістраце разбіралася справа

даў манастырскай маёмасці не рабілі і выказалі гатоўнасць прынесці на гэта прысягу. У вызначаны для прынясення прысягі дзень у магістрат прыбылі прадстаўнікі полацкага ўладыкі і мяшчане са сваімі даверанымі асобамі. Да прадстаўнікоў Феафана Багдана, які па нейкіх пільных справах на той час з'ехаў з Магілёва, далучыўся таксама цівун і гараднічы трокскі Марцін Стравінскі[58]. І калі ўжо магілёўскія мяшчане былі гатовы прысягнуць на сваю невінаватасць, даверaныя асобы архіепіскапа абвясцілі іх вольнымі ад абвінавачванняў: «*Нижли их милость панове до присеги не вели и за моцъю от его милости отца владыки, им злецоною, их и кождого в той речи обвиненого именемъ его милости волъными вчинили*»[59]. На нашу думку, гэты кароткі працэс быў напоўнены глыбокім сімвалізмам. Уладыка, які відаць разумеў, што абвінавачванні ў шкодзе манастырскай маёмасці не пацвердзяцца, усё роўна звярнуўся ў суд з мэтай яшчэ раз падкрэсліць цяжар учынку мяшчан на асвячонай тэрыторыі манастыра і царквы. Мяшчане, упэўненыя ў сваёй невінаватасці, адразу звярнуліся да выключнага доказу – прысягі[60]. Даверaныя асобы Феафана Багдана безумоўна загадзя былі гатовы вызваліць адказчыкаў ад прынясення прысягі, але зрабілі гэта ў самы апошні момант. Такое вызваленне ад прысягі выглядае сімвалічным учынакам, які не толькі паказваў велікадушнасць і міласэрнасць уладыкі, але і мог падкрэсліваць першынство духавенства перад мяшчанствам.

аб выплаце Я. Салецкаму 4 коп грошай, якія ён пазычыў А. Дуплі. Шляхціч заяўляў, што мешчанін не даплаціў яму з гэтай сумы 70 грошай, але ў выніку пагадзіўся на вяртанне сабе толькі 20 грошай: Там же, с. 220–221.

[58] М. Стравінскі ўжо ў 1579 г. стане новым войтам Магілёва. Аб яго кар'еры, у час якой ён дасягнуў сенатарскіх урадаў менскага (1590–1592) і віцебскага (1592–1594) кашталянаў, гл.: H. Lulewicz, *Strawiński Marcin h. Sulima (zm. 1594)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 44, z. 181, Warszawa–Kraków 2006, s. 288–290.

[59] *ИЮМ*, вып. 32, ч. 1, с. 222.

[60] Аб інстытуце прысягі ў ВКЛ XV–XVI ст. гл. напр.: А.И. Груша, *Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV–первая треть XVI в.)*, Москва; СПб. 2019, с. 152–169; Он же. *Традиция и её преодоление*, с. 78–79.

Прычыны падзей красавіка 1577 г.

Нарэшце, паспрабуем акрэсліць *магчымыя* прычыны тых гвалтоўных падзей, якія адбыліся ў Магілёве 8 красавіка 1577 г. Адразу паставім пад сумненне версію абвінавачвання ў тым, што бойка ў манастыры Святога Спаса стала вынікам нейкага канфлікту ў асяроддзі саміх мяшчан, які пачаўся яшчэ ў карчме. Хутчэй наадварот, у час святочнай "бяседы" прынамсі частка гараджан прыняла рашэнне накіравацца ў манастыр. На яго тэрыторыі і пэўны час пасля мяшчане відавочна дзейнічалі салідарна. Іх агрэсія была звернута не супраць нейкай іншай групы рамесна-купецкага насельніцтва Магілёва, а супраць канкрэтнага шляхціча, дарэчы, цесна звязанага з вышэйшым мясцовым духавенствам. Пры гэтым, варта памятаць, што ў даіндустрыяльным грамадстве гарадскія святы не толькі адлюстроўвалі, але і ўзмацнялі пачуццё сацыяльнай еднасці мяшчанства[61]. Разгляданы выпадак паказвае, што карчма выконвала не толькі забаўляльную функцыю або функцыю грамадскага харчавання, але і стала месцам прыняцця калектыўнага рашэння. З улікам усяго гэтага, паход з карчмы ў манастыр і па-сутнасці яго захоп мусіў мець нейкія больш глыбінныя матывы і прычыны. Аб тым, што гэта не быў просты прыватны канфлікт сведчыць і збор Аўсеем Максімовічам грошай на кампенсацыю Яну Салецкаму з усяго горада, г.зн. мяшчане разглядалі дадзеную справу як агульную для сваёй супольнасці: «*Ижъ дей Овсей уси гроши до себе бралъ, которые* ***зо всего места выбиралъ*** *[падкрэслена – Ул.П.] на плачене пану Солецъскому*»[62]. Важнае і сімвалічнае значэнне мела таксама месца канфлікту. Размешчаная ў манастырскім комплексе Спаская царква з'яўлялася самай старажытнай у горадзе, лічылася яго патронам і ў канцы XVI ст. мела статус «*головной*» царквы Магілёва[63].

---

[61] С.И. Лучицкая, *Праздник*, [w:] *Словарь средневековой культуры*, с. 390, 392. Аб гарадскіх святах у Магілёве гл.: І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст.*, с. 113–119.

[62] *ИЮМ*, вып. 7, с. 287.

[63] Ф. Жудро, *История Могилевского Богоявленского братства*, с. 7, 18–20.

У гістарыяграфіі ўжо выказвалася меркаванне, што канфлікт 1577 г. быў адным з эпізодаў барацьбы магілёўскага мяшчанства з мясцовым праваслаўным духавенствам за права патранату над гарадскімі цэрквамі[64]. Матэрыялы дадзенай справы непасрэдна не называюць такой прычыны разгляданых падзей, але сам кантэкст, у якім яны разгортваліся, дазваляюць прызнаць слушнасць гэтай версіі. Барацьба паміж мяшчанамі і духавенствам за кантроль над царкоўнымі справамі была несумненным фактарам сацыяльна-палітычнага жыцця Магілёва канца XVI–пачатку XVII ст.[65] Яшчэ раз падкрэслім, што захоп 8 красавіка 1577 г. Спаскага манастыра не быў прыватнай справай нейкай групы гараджан, а ўспрымаўся як справа ўсіх магілёўскіх мяшчан. Як ужо адзначалася, гэтая абіцель была адной з найбагацейшых у Магілёве. Аднак кантроль над галоўным манастыром горада, які знаходзіўся ў найбольш прэстыжнай яго частцы, быў важны не толькі з матэрыяльнага, але і з сімвалічнага пункту гледжання[66]. Гэта выразна адлюстроўвала б статус мяшчанства ў параўнанні з іншымі групамі гарадской супольнасці Магілёва. Неабходна ўзяць пад увагу і прызначэнне ў снежні 1576 г. новага архіепіскапа полацкага, віцебскага і мсціслаўскага Феафана Багдана. У сувязі з акупацыяй Полацка, адной з асноўных яго рэзідэнцый стаў Магілёў[67].

З'яўленне ў горадзе новага ўладыкі магло зноў абвастрыць супярэчнасці паміж мяшчанствам і духавенствам. Абодвум бакам неабходна было паказаць, хто з'яўляецца гаспадаром магілёўскіх сакральных аб'ектаў. Ускосна аб такім характары канфлікту сведчаць, на нашу думку, і паводзіны 8 красавіка 1577 г. Сасіна Захарыніча,

---

[64] Аднак без належнай аргументацыі: Ф. Жудро, *История Могилевского Богоявленского братства*, с. 8–9; І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст.*, с. 94.

[65] *ИЮМ*, вып. 7, с. 496–498; Ф. Жудро, *История Могилевского Богоявленского братства*, с. 8–9; 20–22; І.А. Марзалюк, *Магілёў у XII–XVIII стст.*, с. 93–96.

[66] Гл. напр.: A. Spicer, *Confessional Space and Identity in Central and Eastern Europe*, p. 341.

[67] У 1578 г. полацкі ўладыка сам паведамляў манарху, што Магілёў знаходзіцца «*въ краю томъ, где онъ наибольшей перемешкиваетъ*»: *АЗР*, т. 3, с. 222.

які з'яўляўся трымальнікам Спаскага манастыра і нёс за яго адказнасць. Замест таго, каб асабіста накіравацца ў манастыр, дзе адбываліся нейкія надзвычайныя падзеі, можа нават пажар, магілёўскі пратапоп папрасіў адправіцца туды двух шляхцічаў. Мяркуем, што і гвалтоўныя дзеянні мяшчан, якія ў пэўны момант выйшлі па-за агульнапрынятыя межы, былі выкліканы тым, што Ян Салецкі і яго жонка Раіна (нагадаем, дачка пратапопа) у іх вачах непасрэдна атаясамліваліся з мясцовым духавенствам. Захарыніч, хіба, разумеў, што ў той дзень яму не варта было трапляцца на вочы раз'юшаным гараджанам. Падаецца, у гэтым ключы варта разумець і позаў Феафана Багдана супраць мяшчан у снежні 1577 г. Абвінавачванне ў значных матэрыяльных шкодах манастырскай маёмасці, а затым, перад самай прысягай, велікадушнае іх прабачэнне з боку ўладыкі мусіла паказаць, хто ў рэчаіснасці мае першынство ў адносінах "духавенства–мяшчанства".

У лютым 1578 г. на вальным сойме Рэчы Паспалітай Стэфан Баторый выдаў прывілей, паводле якога царква і манастыр Святога Спаса ў Магілёве перадаваліся пад уладу полацкага архіепіскапа Феафана Багдана[68]. Дапускаем, што пэўную ролю ў гэтым рашэнні манарха мог адыграць і канфлікт 1577 г. Аднак перамога духавенства была кароткатэрміновай. У 1585 г. магілёўскія гараджане скардзіліся Стэфану Баторыю, што царква Святога Спаса, «*которая дей есть ихъ властнымъ накладомъ збудована и въ ихъ моцы и подаванью передъ тымъ дей завжды бывала*», за час яе трымання полацкім уладыкам прыйшла ў заняпад. Сам Феафан Багдан у Магілёве не з'яўляўся, а яго намеснік занядбаў духоўныя і царкоўныя справы ды «*только пожитковъ своихъ, а не хвалы Божой стережетъ*». У выніку, у сакавіку 1585 г. Стэфан Баторый выдаў новую грамату, паводле якой Спаская царква зноў пераходзіла ў падпарад-

[68] *АЗР*, т. 3, с. 222–223. Аб сойме 1578 г. гл.: *Volumina Constitutionum*, t. II (*1550–1609*), vol. 1 (*1550–1585*), do druku przygotowali S. Grodziski, I. Dwornicka i W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 404–430.

каванне магілёўскім мяшчанам[69]. А ўжо ў чэрвені 1588 г. новы кароль і вялікі князь Жыгімонт Ваза перадаў ім і сам манастыр Святога Спаса з усёй яго маёмасцю[70].

Высновы

Такім чынам, разгледжаны канфлікт выявіў наяўнасць у межах гарадской супольнасці Магілёва цесных сувязяў паміж прадстаўнікамі розных саслоўяў і сацыяльных груп. Мяшчан, духавенства і шляхту злучаў цэлы комплекс камерцыйных, адміністрацыйных, судовых і нават сваяцкіх адносін. У падобнай сацыяльнай прасторы таксама існавалі і свае супярэчнасці, якія маглі прыводзіць да гвалтоўных учынкаў. На нашу думку, галоўнай прычынай падзей у манастыры Святога Спаса 8 красавіка 1577 г. стала барацьба паміж мяшчанамі і праваслаўным духавенствам за права патранату над цэрквамі горада, а ступень гвалту адлюстравала выстрыню гэтай барацьбы. І хоць ахвярай гвалту з боку мяшчан стаў шляхціч са сваімі жонкай і слугой, але іх сувязь са святарствам была непасрэднай. Дарэчы, у дадзеным канкрэтным выпадку мясцовае праваслаўнае духавенства карысталася відавочнай падтрымкай з боку шляхты. Мяшчане, у сваю чаргу, у пачатку канфлікту выступалі салідарна, але па меры развіцця падзей паміж імі пачаліся непаразуменні, выкліканыя, відаць па ўсім, іх розным сацыяльным статусам і маёмасным становішчам. Разбіральніцтва вакол гвалту, учыненага ў манастыры, выразна паказала як цесна ў грамадстве таго часу перапляталіся

[69] *АЗР*, т. 3, с. 296. Пасля вызвалення ў жніўні 1579 г. Полацка войскам Рэчы Паспалітай менавіта гэты горад стаў галоўнай рэзідэнцыяй уладыкі Феафана Багдана.

[70] Праўда, з-за спрэчкі з новым архіепіскапам полацкім, віцебскім і мсціслаўскім Афанасіем Цярлецкім (1588–1592) узяць Спаскі манастыр пад сваю ўладу – «*въ справу, въ заведанье и въ подаванье*», – мяшчане Магілёва змаглі толькі ўвесну 1590 г.: *АЗР*, т. 4 (*1588–1632*), СПб. 1851, с. 7–9, 31–32; T. Śliwa, *Teofan-Bohdan Rypiński,* s. 231–232; Ф. Жудро, *История Могилевского Богоявленского братства*, с. 9.

судовыя і пазасудовыя механізмы вырашэння канфліктаў. Прычым, абодва шляхі адыгрывалі вельмі важную ролю. У афіцыйныя суды бакі звярталіся з мэтай фіксацыі, абгрунтавання і прававога прызнання сваёй пазіцыі. Аднак залагоджванне самых прынцыповых супярэчнасцяў, дасягненне згоды і заключэнне выгаднага ўсім пагаднення адбывалася праз палюбоўныя суды. Можна сцвярджаць, што інстытут палюбоўнага суда быў адным з важнейшых фактараў, які забяспечваў стабільнае існаванне гарадской супольнасці. Неабходна звярнуць увагу на сімвалічнае напаўненне дзеянняў удзельнікаў канфлікту. Так, перабольшаныя абвінавачванні, зварот да эмацыйных вобразаў (напрыклад, гвалт у асвячонай прасторы манастыра), "велікадушнае" прабачэнне абвінавачваемых і іншыя падобныя дзеянні відавочна апелявалі да ментальных установак і калектыўных уяўленняў тагачаснага насельніцтва. Таксама як і некаторыя ўчынкі мяшчан сведчылі аб іх карпаратыўнай салідарнасці, прадпрымальнасці, стаўленні да працы, як да каштоўнасці, ці аб усё яшчэ значнай павазе да інстытуту прысягі. Лічым, што далейшы аналіз падобных выбраных выпадкаў паспрыяе больш грунтоўнаму вывучэнню сацыяльных сувязяў і культурных асаблівасцяў, уласцівых насельніцтву гарадоў Вялікага Княства Літоўскага ў перыяд ранняга Новага часу.

Bibliografia

Źródła

Akty, izdavaemye Vilenskoj arheografičeskojkomissiej: v 39 t., t. 39: Akty Mogilevskogo magistrata XVI v. (1578–1580 gg.), Vil′na 1915 [*Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией*: в 39 т., т. 39: *Акты Могилевского магистрата XVI в. (1578–1580 гг.)*, Вильна 1915].

Akty, otnosâŝiesâ k istorii Zapadnoj Rossii,sobrannye i izdannye arheografičeskoj komissiej: v 5 t., t. 3 (1544–1587), SPb. 1848 [*Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией*: в 5 т., т. 3 (1544–1587), СПб. 1848].

Akty, otnosâŝiesâ k istorii Zapadnoj Rossii,sobrannye i izdannye arheografičeskoj komissiej: v 5 t., t. 4 (1588 - 1632), SPb. 1851 [*Акты, относящиеся к исто-*

рии Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 5 т., т. 4 (*1588–1632*), СПб. 1851].

Belaruskìâ letapìsy ì hronìkì: Per. sastaražytnaruskaj, starabelarus. ì pol'sk., uklad. U. Arlova; pradm.V. Čamâryckaga, Mìnsk 1997 [*Беларускія летапісы і хронікі: Пер. са старажытнарускай, старабеларус. і польск.*, уклад. У. Арлова; прадм. В. Чамярыцкага, Мінск 1997].

Hrestomatiâ pamâtnikov feodal'nogo gosudarstva iprava stran Evropy, pod red. V.M. Koreckogo, Moskva 1961 [*Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы*, под ред. В.М. Корецкого, Москва 1961].

Istoriko-ûridičeskie materialy, izvlečennye izaktovyh knig gubernij Vitebskoj i Mogilevskoj: v 32 vyp., vyp. 7, Vitebsk 1876 [*Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской*: в 32 вып., вып. 7, Витебск 1876].

Istoriko-ûridičeskie materialy, izvlečennye izaktovyh knig gubernij Vitebskoj i Mogilevskoj: v 32 vyp., vyp. 8, Vitebsk 1877 [*Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской*: в 32 вып., вып. 8, Витебск 1877].

Istoriko-ûridičeskie materialy, izvlečennye izaktovyh knig gubernij Vitebskoj i Mogilevskoj: v 32 vyp., vyp. 30, Vitebsk 1903 [*Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской*: в 32 вып., вып. 30, Витебск 1903].

Istoriko-ûridičeskie materialy, izvlečennye izaktovyh knig gubernij Vitebskoj i Mogilevskoj: v 32 vyp., vyp. 32, Vitebsk 1906 [*Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской*: в 32 вып., вып. 32, Витебск 1906].

Saksonskoe zercalo: Pamâtnik, komment., issled.[perevod], otv. red. V.M. Koreckij, Moskva 1985 [*Саксонское зерцало: Памятник, коммент., исслед. [перевод]*, отв. ред. В.М. Корецкий, Москва 1985].

Statut Vâlìkaga Knâstva Lìtoŭskaga 1566 g., [w:] Vâlìkae Knâstva Lìtoŭskae: Èncyklapedyâ, t. 3. Dadatak, rèdkal.: T.U. Bâlova (gal. rèd.) ì ìnš., Mìnsk 2010, s. 467–550 [*Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 г.*, [w:] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, т. 3. *Дадатак*, рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) і інш., Мінск 2010, с. 467–550].

Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy, pod red. A. Gąsiarowskiego, t. 11: *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994.

Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy, t. 1: *województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, pod red. A. Rachuby, Warszawa 2004.

Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: Spisy, t. 5: *Ziemia połocka i województwo połockie XIV–XVIII wiek*, pod red. H. Lulewicza, Warszawa 2018.

Volumina Constitutionum, t. II (*1550–1609*), vol. 1 (*1550–1585*), do druku przygotowali S. Grodziski, I. Dwornicka i W. Uruszczak, Warszawa 2005.

Opracowania

Arnautova Û.E., *Pogrebenie. 2. Mestazahoronenij*, [w:] *Slovar' srednevekovoj kul'tury*, pod obŝ. red. A.Â. Gureviča, Moskva 2003, s. 364–369 [Арнаутова Ю.Е., *Погребение. 2. Места захоронений*, [w:] *Словарь средневековой культуры*, под общ. ред. А.Я. Гуревича, Москва 2003, с. 364–369].

Âstrebickaâ A.L., *Gorod,* [w:] *Slovar' srednevekovojkul'tury,* pod obŝ. red. A.Â. Gureviča, Moskva 2003, s. 113–120 [Ястребицкая А.Л., *Город*, [w:] *Словарь средневековой культуры*, под общ. ред. А.Я. Гуревича, Москва 2003, с. 113–120].

Doŭnar-Zapol′skì M.V., *Dzâržaŭnaâ Gaspadarkavâlìkaga knâstva Lìtoŭskaga pry Âgelonah,* padryht. da druku: A.Ì. Gruša,R.A. Alâhnovìč, Mìnsk 2009 [Доўнар-Запольскі М.В., *Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах*, падрыхт. да друку: А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч, Мінск 2009].

Gruša A.I., *Krizis doveriâ? Poâvlenie iutverždenie pravovogo dokumenta v Velikom Knâžestve Litovskom (konec XIV–pervaâ tret' XVI v.),* Moskva; SPb. 2019 [Груша А.И., *Кризис доверия? Появление и утверждение правового документа в Великом Княжестве Литовском (конец XIV–первая треть XVI в.)*, Москва; СПб. 2019].

Gruša A.I., *Tradiciâi eë preodolenie: Rus' i Velikoe Knâžestvo Litovskoe v XII–pervoj treti XVI v.,* Vil′nûs 2024 [Груша А.И., *Традиция и её преодоление: Русь и Великое Княжество Литовское в XII–первой трети XVI в.*, Вильнюс 2024].

Keller O.B., *Rasprostranenie i rol'«Saksonskogo Zercala» v Velikom Knâžestve Litovskom,* [w:] *Belaruskae Padzvìnne: vopyt, metodyka ìvynikì palâvyh ì mižhdyscyplìnarnyh dasledavannâŭ:* zb. navuk. art.: u 2 č., č. 2, padagul. rèd.: D.U. Duka, U.A. Lobača, A.Ì. Korsak, Navapolack 2016, s. 142-151 [Келлер О.Б., *Распространение и роль «Саксонского Зерцала» в Великом Княжестве Литовском*, [w:] *Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зб. навук. арт.*: у 2 ч., ч. 2, пад агул. рэд.: Д.У. Дука, У.А. Лобача, А.І. Корсак, Наваполацк 2016, с. 142–151].

Lučickaâ S.I., *Prazdnik,* [w:] *Slovar' srednevekovojkul'tury,* pod obŝ. red. A.Â. Gureviča, Moskva 2003, s. 386–393 [Лучицкая С.И., *Праздник*, [w:] *Словарь средневековой культуры*, под общ. ред. А.Я. Гуревича, Москва 2003, с. 386–393].

Lulewicz H., *Strawiński Marcin h. Sulima (zm. 1594)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 44, z. 181, Warszawa–Kraków 2006, s. 288–290.

Łowmiański H., *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983.

Łozowski P., *Rodzina w Starej i Nowej Warszawie w XV i początkach XVI wieku*, Białystok 2021.

Marzalûk Ì.A., *Magìlëŭ u XII–XVIII stst.Lûdzì ì rèčy,* Magìlëŭ-Mìnsk 1998 [Марзалюк І.А., *Магілёў у XII–XVIII стст. Людзі і рэчы*, Магілёў-Мінск 1998].

Meleško V.I., *Mogilev v XVI–Seredinexvii v XVI–seredine XVII v.,* Minsk 1988 [Мелешко В.И., *Могилев в XVI–середине XVII в.*, Минск 1988].

Nasevìč V., *Magìlëŭskaâ volasc',* [w:] *Vâlikae Knâstvalìtoŭskae: Èncyklapedyâ,* u 2 t., t. 2, rèdkal.: G.P. Paškoŭ (gal. rèd.) ì ìnš.,2-e vyd., Mìnsk 2007, s. 245–246 [Насевіч В., *Магілёўская воласць*, [w:] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, у 2 т., т. 2, рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш., 2-е выд., Мінск 2007, с. 245–246].

Pęcherzewski K., *Mohylew i jego mieszkańcy w latach 1577–1580: w świetle ksiąg magistratu mohylewskiego*, „Czasy Nowożytne" 2007, t. 20, s. 11–66.

Phythian-Adams C., *Local History and Societal History*, "Local Population Studies" 1993, no. 51, p. 30–45.

Repina L.P., *Istoričeskaâ nauka na rubeže XX–XXI vv.: social'nye teorii iistoriografičeskaâ praktika,* Moskva 2011 [Репина Л.П., *Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика*, Москва 2011].

Sìnčuk Ì., *Čyrvony zloty,* [w:] *Vâlikae Knâstvalìtoŭskae: Èncyklapedyâ,* u 2 t., t. 2, rèdkal.: G.P. Paškoŭ (gal. rèd.) ì ìnš.,2-e vyd., Mìnsk 2007, s. 747 [Сінчук І., *Чырвоны злоты*, [w:] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, у 2 т., т. 2, рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш., 2-е выд., Мінск 2007, с. 747].

Spicer A., *Confessional Space and Identity in Central and Eastern Europe*, [w:] *Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*, ed. E. Wetter, Stuttgart 2008, p. 335–342.

Starčenko N., *Čest', krov ì ritorika.Konflìkt u šlâhets'komu seredovìšì Volinì druga polovina XVI–XVII stolìttâ),* Kìïv 2014 [Старченко Н., *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття)*, Київ 2014].

Strategìï ta rituali konflìktu: šlâhets'kijsocìum Volinì zlamu XVI ì XVII st. Džerela ta ìnterpretacìï, Uporâdnikn.P. Starčenko; vìdp. red. G.V. Borâk, Kìïv 2020 [*Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації*, упорядник Н.П. Старченко; відп. ред. Г.В. Боряк, Київ 2020].

Suša A., *Barkalabaŭskì letapìs Cìbarkalabaŭskì letapìsny spìs?* "Belaruskì gìstaryčny časopìs" 2013, nr 8, s. 5–18 [Суша А., *Баркалабаўскі летапіс ці Баркалабаўскі летапісны спіс?* "Беларускі гістарычны часопіс" 2013, nr 8, с. 5–18].

Śliwa T., *Teofan-Bohdan Rypiński – arcybiskup połocki, biskup witebski i mścisławski (1576–1588)*, „Premislia Christiana" 1988–1989, t. 2, s. 227–234.

Trusaŭ A., Magìlëŭskaâ ratuša, [w:] Vâlìkae Knâstvalìtoŭskae: Èncyklapedyâ, u 2 t., t. 2, rèdkal.: G.P. Paškoŭ (gal.rèd.) ì ìnš., 2-e vyd., Mìnsk 2007, s. 247 [Трусаў А., *Магілёўская ратуша,* [w:] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, у 2 т., т. 2, рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш., 2-е выд., Мінск 2007, с. 247].

Zemon Davis N., *The Shapes of Social History*, "Storia della Storiografia" 1990, vol. 17, f. 2, p. 28–34.

Žudro F., *Istoriâ Mogilevskogo Bogoâvlenskogobratstva,* Mogilev na Dnepre 1890 [Жудро Ф., *История Могилевского Богоявленского братства*, Могилев на Днепре 1890].

Tavern, Monastery, Magistrate: Social Relations in Mahilou on the Background of the Singled-Out Conflict of 1577.

The article explores the features of social relations in the urban communities of the eastern lands of the Grand Duchy of Lithuania at the end of the 16th century, using a singled-out conflict. The conflict took place in Mahilou in April 1577. This collision attracts attention in all respects – its time, place, participants, and outcome. The violent clash occurred immediately after Easter, the most principal feast of Christianity, on Easter Monday. The events took place in key places of city life – a tavern, monastery, and magistrate. Members of different estates and social groups were involved in the collision – burghers, nobility, and Orthodox clergy. Despite the rather serious level of violence, both sides of the conflict settled all claims peacefully, without bringing the matter to a court decision. In our opinion, it is the very case that provides an opportunity to reflect connections and interactions between various groups of the urban community, their norms and values, mentality and behavior codes. In the second half of the 16th and the first half of the 17th century, Mahilou was one of the most developed cities of the Grand Duchy of Lithuania and played an important role in the development of trade and craft activities in the upper basin of the Dnieper. Although the history of Mahilou has a detailed historiography, the local urban community was not considerably examined by historians. The research is based on the first books of Mahilou magistrate that have survived to this day. The methodological basis of the analysis is the case study method. The article emphasizes that investigations of local conflicts provide in-depth research of the social history of the Grand Duchy of Lithuania.
K e y w o r d s: social relations, conflict, urban community, right of patronage, Grand Duchy of Lithuania, Mahilou, case study

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.73-83

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251003

Data przesłania: 13.05.2025
Data akceptacji: 17.06.2025

Кірыл Даўматовіч
незалежны даследчык
killdjek1628@gmail.com
ORCID: 0009-0003-2104-0386

Асаблівасці функцыянавання Сойма Вялікага Княства Літоўскага ў 1530-ыя гг. на прыкладзе дзейнасці гаспадарскага пасла Івана Гарнастая

Specyfika funkcjonowania Sejmu Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 30. XVI w. na przykładzie działalności posła hospodara Iwana Hornastaja

Artykuł poświęcony jest problemom funkcjonowania Sejmu Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 30. XVI wieku. Cechy funkcjonowania Sejmu WKL w tym okresie zostały ukazane na przykładzie działalności posła hospodarskiego Iwana Hornostaja. Autor pokazał specyficzną praktykę w parlamentaryzmie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1500–1530, kiedy to wielki książę Zygmunt Stary był nieobecny w państwie, a jego interesy reprezentowali posłowie hospodara. W latach trzydziestych XVI wieku funkcje tę pełnił Iwan Hornostaj. Artykuł pokazuje stopniowy rozwój kariery politycznej Iwana Hornostaja w Wielkim Księstwie Litewskim, w której można wyróżnić trzy etapy. Autor prześledził również sprawczość Iwana Hornostaja jako posła hospodara. Do jego kompetencji należało utrzymywanie łączności między monarchą a Sejmem WKL, za pomocą którego Zygmunt Stary realizował swoje uprawnienia w zakresie organizacji obronności i finansów, stosunków z Państwem Moskiewskim i Chanatem Krymskim.

Słowa kluczowe: Sejm, Wielkie Księstwo Litewskie, poseł, Iwan Hornostaj, parlamentaryzm

Функцыянаванне Сойма Вялікага Княства Літоўскага (далей – ВКЛ) з'яўляецца спецыфічным механізмам палітычнай камунікацыі грамадства ў канцы XV – другой трэці XVI стст. Пры гэтым у гістарыяграфіі да гэтага часу прадстаўляецца даволі агульная карціна дзейнасці Сойма ВКЛ. У лепшым выпадку гаворыцца пра тое, што рашэнні на Сойме прымаліся вялікім князем і Паны-Радай у прысутнаці шляхты, а ўжо ў 1540–1560-ыя гг. шляхта актывізавала сваю палітычную дзейнасць і праз свае «просьбы» атрымлівала на паседжаннях манаршыя «адказы». Пры гэтым амаль нічога невядома пра тых асобаў, якія сапраўды забяспечвалі функцыянаванне прадстаўнічых органаў улады ў ВКЛ асабліва да заключэння Люблінскай уніі летам 1569 г. Дадзеная праблематыка амаль не знайшла адлюстравання ў гістарыяграфіі, што прадвызначае яе актуальнасць на сучасным этапе вывучэння гісторыі парламетарызму ВКЛ.

Кажучы пра палітычную сістэму ВКЛ у эпоху Жыгімона Старога трэба адзначыць пэўную перыядычнасць соймавых паседжанняў. Найчасцей яны былі звязаны з патрэбай арганізацыі войска і фінансаў для супрацьстаяння сусядзям. Сойм з'яўляўся паседжаннем вялікага князя, паноў радных і прадстаўнікоў розных зямель Княства (ураднікі, харунжыя, шляхта). Пры гэтым спецыфічнай рысай соймавых паседжанняў у дадзены час была перыядычная адсутнасць Жыгімонта Старога ў межах ВКЛ, калі ён найчасцей знаходзіўся ў Польскім Каралеўстве. Таму для вырашэння дзяржаўных пытанняў Княства склаўся своеасаблівы палітычны інстытут камунікацыі паміж адсутным вялікім князем і Соймам ВКЛ. Так, на Соймы Жыгімонт Стары адпраўляў сваіх гаспадарскіх паслоў, якія прадстаўлялі пытанні для абмеркавання на паседжаннях або манаршыя пастановы па вырашэнню пэўных праблем. Такім чынам забяспечвалася сімвалічная «прысутнасць» вялікага князя на агульнадзяржаўных паседжаннях у ВКЛ. Дадзеныя пасольствы ў часы Жыгімонта Старога рэалізоўвалі ўладныя кампетэнцыі манарха ўнутры палітычнай прасторы Ягелонаў у цэнтральнай

і ўсходняй Еўропе. Таму ў склад пасольстваў уваходзілі ў першую чаргу давераныя людзі, якія валодалі аўтарытэтам, кампетэнцыямі і сацыяльным статусам. Варта падкрэсліць, што Паны-Рада таксама адпраўлялі пасольства да манарха ў Польскае Каралеўства для канчатковага вырашэння некаторых пытанняў.

Структура Сойма ВКЛ у першую чаргу ўключала вышэйшых ураднікаў, якія ўваходзілі ў склад Паны-Рады. Сярод іх вылучаюцца япіскапы, ваяводы, старасты, кашталяны, маршалкі, а таксама дваравыя ўраднікі (чашнік, крайчы, канюшы). Пры гэтым трэба заўважыць, што ў склад радных паноў уваходзілі некаторыя княжацкія роды, такія, напрыклад, як слуцкія князі Алелькавічы. Акрамя гэтага на соймавых паседжаннях прысутнічалі прадстаўнікі розных зямель Вялікага Княства. Сярод іх былі ўраднікі сярэдняга звяна (харунжыя, дзяржаўцы) і розныя групы феадалаў (шляхта, зямяне, баяры). Узначальваў гэтае паседжанне асабіста вялікі князь. У Польскім Каралеўстве пры наяўнасці выбранага манарха паседжанне Сойма без яго ўдзела ўспрымалася грамадствам не ў поўнай меры легітымным. Галоўную ролю ў парламенцкім жыцці сярод польскіх ураднікаў адыгрывалі прымас падчас элекцыйнай кампаніі і маршалак непасрэдна падчас паседжанняў Сойма. Пры гэтым роля ўраднікаў у соймавых кампанях ВКЛ дагэтуль дэталёва не даследавана ў гістарыяграфіі.

Гаспадарскія пасольствы як палітычны інстытут у парламенцкай практыцы ВКЛ функцыянавалі яшчэ да дзейнасці Івана Гарнастая. Так, на Віленскі Сойм 1509 г. Жыгімонт Стары са Львова адправіў пасольства ў складзе дворнага маршалка Рыгора Осцікавіча, маршалка і віленскага ваяводзіча Яна Мікалаевіча, маршалка Яна Літавора, маршалка і ахмістра Войцеха Янавіча, земскага падскарбія і пісара Богуша Багавіцінавіча[1]. У пачатку 1520-х гг. «прысутнасць» манарха ў Вялікім Княстве забяспечвалі гарадзенскі староста

[1] Н.А. Максимейко, *Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. Приложение,* Харьков 1902, с. 14.

Юры Мікалаевіч Радзівіл, а таксама земскі падскарбій, маршалак, пісар і камянецкі дзяржаўца Богуш Багавіцінавіч[2]. У 1523–1524 гг. падчас Віленскага Сойма гэтую функцыю выконваў сакратар Мікалай Вяжгайла[3]. Аднак ужо на Берасцейскі Сойм 1524 г. і Віленскі Сойм 1526 г. да Мікалая Вяжгайлы, павышанага да кіеўскага япіскапа, быў прыстаўлены пісар Іван Гарнастай[4].

Такім чынам, у 1500–1520-ыя гг. у парламенцкай практыцы ВКЛ склалася пэўная працэдура камунікацыі паміж адсутным у дзяржаве Жыгімонтам Старым і Соймам. Уладныя паўнамоцтвы вялікага князя рэалізоўваліся праз гаспадарскія пасольствы, у склад якіх уваходзілі найбольш даверанаыя асобы манарха. Дадзеная практыка расцягнулася на некалькі дзесяцігоддзяў. Менавіта ў гэты перыяд распачынае сваю палітычную кар'еру Іван Гарнастай, які на працягу 1530-х гг. забяспечваў камунікацыю паміж адсутным у Княстве Жыгімонтам Старым і Соймам ВКЛ.

Сваю кар'еру Іван Гарнастай пачаў у 1513 г. з пасады пісара ў «рускім» аддзеле канцылярыі ВКЛ («да жывата» па прывілею 15 ліпеня 1513 г.)[5]. Аднак ў маі-чэрвені 1516 г. у сувязі з рэарганізацыяй канцылярыі ён быў зняты з гэтай пасады[6]. Ужо у чэрвені 1517 г. Іван Гарнастай выступаў у ролі каралеўскага пасла ў перамовах з крымскім ханам Махметам Гірэем, а ў снежні 1518 г. атрымаў тытул шляхціца[7]. Пасля заканчэння рэфармавання канцылярыі

---

[2] Н.А. Максимейко, *Сеймы… Приложение*, op. cit., с. 54.

[3] Документы Московского архива Министерства юстиции [далей – ДМАМЮ]. Т. 1 Довнар–Запольский М. Москва 1897, с. 514; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі [далей – НГАБ], КМФ-18, Метрыка Літоўская, воп. 1, спр. 7, арк. 919–920.

[4] ДМАМЮ, с. 517; Н.А. Максимейко, *Сеймы… Приложение*, op. cit., с. 72; НГАБ, КМФ-18, воп. 1, спр. 7, арк. 937, 967.

[5] А.І. Груша, *Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.,* Мінск 2006, с. 45; Ч.Э. Будзька, *Кніжка об Івашку Гарнастаю,* т. 1, Чыкага 1955, с. 1.

[6] А.І. Груша, *Канцылярыя…*, op. cit., с. 65, 150–151.

[7] А.І. Груша, *Канцылярыя…*, op. cit., с. 65; Ч.Э. Будзька, *Кніжка…*, op. cit., с. 23.

ВКЛ у 1522–1523 гг., калі ўрад вышэйшага пісара спалучаўся са службовымі абавязкамі «земскага» падскарбія, Іван Гарнастай ужо паўторна з'яўляўся пісарам з 1522 г.[8] Трэба адзначыць, што пісары на паседжаннях Паноў-Рады выконвалі выключна тэхнічныя функцыі[9]. У чэрвені 1522 г. Іван Гарнастай у межах пасольства ВКЛ адправіўся да маскоўскага князя Васіля III Іванавіча для заключэння міру[10]. Таксама ў 1529 г. менавіта праз Івана Гарнастая праходзілі чарговыя перамовы з Маскоўскім княствам па пытанню замацавання межаў паміж дзяржавамі[11].

Па маёмаснаму палажэнню Іван Гарнастай, згодна з Попісам 1528 г., быў уладальнікам 80 сялянскіх «службаў», з якіх выстаўляў 10 коней, а таксама 96 застаўленых «службаў», з якіх выстаўляў 12 коней[12]. Гэта сведчыць аб даволі заможным статусе гэтага чалавека, што так ці інакш мела ўплыў на яго далейшую кар'еру.

Актыўная палітычная дзейнасць Івана Гарнастая дазволіла яму паступова атрымаць урады дзяржаўцаў дарсунішскага (1527 г.) і зэльвенскага (1535 г.), старастаў слонімскага (1531 г.) і мсцібогаўскага (1534 г.)[13]. Ужо з 1530 г. Іван Гарнастай займаў урад земскага падскарбія «да жывата», па сумяшчальніцтве быў і вышэйшым пісарам, а ў 1530–1541 гг. з'яўляўся гаспадарскім маршалкам[14]. Давер з боку Жыгімонта Старога дазволіў Івану Гаснастаю інтэгравацца ў двор манарха (нават пры Жыгімонце Аўгусце) і займаць з 1542

---

[8] J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386–1795,* Kraków 1885, s. 262, 266–267; А.І. Груша, *Канцылярыя…*, op. cit., с. 151.

[9] А.І. Груша, *Канцылярыя…*, op. cit., с. 57.

[10] Ч.Э. Будзька, *Кніжка…*, op. cit., с. 71.

[11] Ч.Э. Будзька, *Кніжка…*, op. cit., с. 244–248, 269–273.

[12] *Перапіс войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1*, Груша А.І., Спірыдонаў М.Ф., Вайтовіч М.А. Мінск 2003, с. 37.

[13] М.К. Любавский, *Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства,* Москва 1900, с. 338.

[14] J. Wolff, *Senatorowie…*, op. cit., s. 185; А.І. Груша, *Канцылярыя…*, op. cit., с. 71; Ч.Э. Будзька, *Кніжка…*, op. cit., с. 295–297, 325; М. К. Любавский, *Литовско-русский сейм…*, op. cit., с. 338.

па 1558 гг. урад дворнага маршалка[15]. Больш за тое, калі пасада троцкага ваяводы была вакантна, Іван Гарнастай у 1540–1541 гг. часова выконваў абавязкі па гэтаму ўраду[16]. Падчас адсутнасці асобы на пасадзе віленскага ваяводы Іван Гарнастай у 1549–1551 гг. з'яўляўся спраўцам Віленскага ваяводства[17]. Нарэшце назапашаны досвед дазволіў Івану Гарнастаю з 1551 па 1558 гг. паўнавартасна займаць урад наваградскага ваяводы[18]. Памёр Іван Астаф'евіч Гарнастай у маі 1558 г.

Такім чынам, Іван Гарнастай, дзякуючы актыўнай дзейнасці, паступова павышаў свой палітычны статус у ВКЛ і змог дамагчыся даверу з боку Жыгімонта Старога. Гэта спачатку прывяло Івана Гарнастая да рэалізацыі функцый гаспадарскага пасла ў парламецкім жыцці ВКЛ у 1530-ыя гг., а ў далейшым да яго інтэграцыі ў манаршый двор і у Паны-Рада праз замяшчэнне ваяводскіх урадаў.

У 1530-ыя гг. Жыгімонт Стары сканцэнтраваў сваю ўвагу на палітычным жыцці Польскага Каралеўства, таму ён даволі часта адсутнічаў у ВКЛ. Склалася сітуацыя, калі паседжанні Сойма ВКЛ нікім не ўзначальваліся. Тым больш, што вялікі князь меў права вырашальнага голасу. Зноў узнікла патрэба ў функцыянаванні інстытута гаспадарскага пасла. У дадзены перыяд яго абавязкі выконваў Іван Астф'явіч Гарнастай.

Звернем увагу на завочную камунікацыю паміж манархам і Соймам у 1531, 1532 і 1538 гг. Так, у 1531 г. з Кракава ад імя Жыгімонта Старога было адпраўлена пасольства земскага падскарбія Івана Гарнастая да Паны-Рады ВКЛ (М. В. Доўнар-Запольскі датаваў дакумент гэтага пасольства «1528 годам», у той час як М.А. Максімейка абгрунтаваў дату «1531 год»)[19]. У гэтым пасольстве ўказвалася Панам-Радзе на Сойме прыняць пастановы аб арганізацыі абароны

[15] J. Wolff, *Senatorowie…*, op. cit., s. 179.
[16] Ibidem, s. 58.
[17] Ibidem, s. 73.
[18] Ibidem, s. 37.
[19] ДМАМЮ, с. 525; Н.А. Максимейко, *Сеймы… Приложение*, op. cit., с. 83.

Княства. Найперш гэта тычылася межаў з Крымскім ханствам, якому ВКЛ і Польшча адмовіліся плаціць «упамінкі». Гаварылася аб выплаце падаткаў на ваенныя патрэбы, а таксама аб вызваленні закладзеных вялікакняскіх маёнткаў. Таксама ўказвалася ў выпадку нявыплаты падаткаў канфіскаваць маёнткі на карысць скарбу. У той жа час падатковая норма складала з кожнай «службы» па 2 грошы (з «каня» па 16 грошаў). У пасольстве была абазначана неабходнасць у правядзенні мерапрыемстваў па ўмацаванні кіеўскага замка, а таксама гарадоў Орша, Мсціслаў, Крычаў. Пры гэтым ураднікам на прускай і інфлянцкай межах прадпісвалася ахоўваць межы Вялікага Княства. Яшчэ адным важным пытаннем было заключэнне чарговага перамір'я з Маскоўскай дзяржавай, паколькі тэрмін папярэдняга заканчваўся. Прапаноўвалася выбраць паслоў з ліку радных паноў для адпраўкі іх у Маскву. Казалася, што манарх сфармулюе «навуку» па пытанню адносін з Маскоўскім княствам. Акрамя гэтага, Іван Гарнастай ад імя вялікага князя ўказваў адмяніць мыта паміж палачанамі і рыжанамі, а таксама палепшыць дарогі з Полацка і Вільні да Рыгі. Асобнае пытанне датычылася соймавых паседжанняў. У пасольстве гаварылася аб правядзенні «судавога» Сойма два разы на год у Вільні, каб прадстаўнікі памежных земляў Княства (Полацк, Віцебск, Кіеў, Жамойць, Валынь) маглі выкарыстаць добры стан дарог да сталіцы. У заключэнні было ўказана, каб Паны-Рада на Сойме зрабілі пастанову аб «земскай» службе і правялі азнаямленне ваеннаабавязаных з гэтай «уфалай». У выпадку няяўкі ў склад войска меркавалася канфіскацыя маёмасці[20].

У 1532 г. наступнае пасольства ад Жыгімонта Старога таксама ўзначаліў падскарбій земскі, маршалак, пісар і дзяржаўца слонімскі Іван Гарнастай (М. В. Доўнар-Запольскі датаваў гэты дакумент «1529 годам»)[21]. Іван Гарнастай на Віленскі Сойм перадаваў

[20] ДМАМЮ, с. 525–530.

[21] Акты Литовско-Русского государства (1390–1529) [далей – АЛРГ]. Вып. 1 Довнар-Запольский М.В. Москва 1899, с. 240; Н.А. Максимейко, *Сеймы… Приложение*, op. cit., с. 84.

наступныя ўказанні вялікага князя для Паноў-Рады. Перш за ўсё гэта было прызначэнне «вялікіх» паслоў для заключэння перамір'я з Маскоўскай дзяржавай на 3–4 гады. Асобныя ўказанні тычыліся полацкага ваяводы, дарагіцкага старасты, ожскага і пераломскага дзяржаўцы Пятра Станіслававіча, а таксама віцебскага ваяводы і маршалка Яна Юравіча Глябовіча. Гаварылася аб неабходнасці ўмацавання памежных замкаў[22]. Падобныя ўказанні маглі зыходзіць з таго, што на той момант яшчэ не было вырашана пытанне наконт перамір'я паміж ВКЛ і Маскоўскім княствам.

У лютым 1538 г. адбываліся паседжанні Петракоўскага і Віленскага Соймаў. Жыгімонт Стары тады знаходзіўся ў Петракове. Таму для вырашэння спраў Княства паміж двума паседжаннямі была наладжана камунікацыя. Ад імя манарха было арганізавана чарговае пасольства падскарбія земскага, маршалка і пісара Івана Гарнастая. У пасольстве на Віленскі Сойм перадавалася «ласка гаспадарская». На гэты раз указвалася на выплату «упамінак» на тры гады крымскаму хану. Для арганізацыі абароны меркавалася, што ваяводы, старасты і дзяржаўцы абяруць па два земяніны і з харужымі паветаў прыедуць на паседжанне Сойма ў Вільню. Пры гэтым манарх адзначаў, што на Сойме трэба абмеркаваць пытанне чарговага перамір'я з Маскоўскай дзяржавай[23].

У чэрвені таго ж 1538 г. было адпраўлена яшчэ адно пасольства з Кракава падскарбія земскага, маршалка, пісара, старасты слонімскага і мсцібогаўскага, дзяржаўцы дарсунішскага і зэльвенскага Івана Гарнастая. У ім гаварылася, што па прыбыцці на Віленскі Сойм неабходна ўказаць Панам-Радзе на наступныя падатковыя нормы: з «каня» ці 8 «службаў» па 20 грошаў. З гэтых грошай меркавалася накіраваць на памежныя замкі тысячу коннікаў. Пры гэтым другая тысяча накіроўвалася за кошт манарха ў Кіеў[24]. Ужо

[22] АЛРГ, с. 240–242.

[23] Н.А. Максимейко, *Сеймы… Приложение*, op. cit., с. 94–97; НГАБ, КМФ-18, воп. 1, спр. 7, арк. 182 адв. – 183 адв.

[24] Н.А. Максимейко, *Сеймы… Приложение*, op. cit., с. 97.

ў верасні 1538 г. было адпраўлена чарговае пасольства Івана Гарнастая да радных паноў у Наваградак. У ім звярталася ўвага на выкананне рашэнняў мінулага Віленскага Сойма. Яны тычыліся арганізацыі абароны і фінансаў (перш за ўсё супраць татараў) і заключэнне перамір'я тэрмінам на 5 гадоў з Маскоўскай дзяржавай[25].

З 1540-х гг. у парламенцкай практыцы ВКЛ склалася практыка прысутнасці вялікага князя на соймавых паседжаннях, якая канчаткова зацвердзілася ў эпоху Жыгімонта Аўгуста. Адпаведна, адпала неабходнасць у наладжванні камунікацыі паміж адсутным у Княстве манархам і Соймам ВКЛ.

Падсумоўваючы належыць адзначыць, што ў кампетэнцыі гаспадарскага пасла ўваходзіла наладжванне камунікацыі паміж вялікім князем і Соймам ВКЛ. Праз Івана Гарнастая Жыгімонт Стары інфармаваў і вырашаў пытанні арганізацыі абароны і фінансаў дзяржавы, адносін ВКЛ з суседзямі. Больш за тое, гаспадарскі пасол такім спосабам забяспечваў сімвалічную «прысутнасць» вялікага князя на паседжанні Сойма ВКЛ.

Варта таксама адзначыць, што ў 1500–1530-ыя гг. у палітычнай практыке ВКЛ праяўляецца давер манарха да асобы палітыка. Кар'ерны шлях Івана Гарнастая яскравы гэтаму прыклад. У 1510–1520-ыя гг. Іван Гарнастай пачынаў як пісар у канцылярыі ВКЛ, пры гэтым ён выконваў важныя знешнепалітычныя даручэнні манарха і ўдзельнічаў у пасольстве Мікалая Вежгайлы на Соймы ВКЛ. Паступова Іван Гарнастай займаў урады дзяржаўцаў і старастаў, а ў 1530-ыя гг. – адныя з важнейшых дзяржаўных ўрадаў земскага падскабія і гаспадарскага маршалка. Менавіта ў гэты час Іван Гарнастай узначальваў пасольствы Жыгімонта Старога на паседжанні Сойма ВКЛ. У выніку Іван Гарнастай у 1540–1550-ыя гг. змог інтэгравацца ў палітычная колы двара манарха праз урад дворнага маршалка і выконваць ваяводскія абавязкі ў Троках і Вільні, а пасля атрымаць уласны пасаду наваградскага ваяводы.

---

[25] *Русская историческая библиотека [РИБ],* [в:] *XL т. Т. XXX,* Лаппо И.И., Юрьев 1914, с. 1–11.

Функцыянал Івана Гарнастая як гаспадарскага пасла ў 1530-ыя гг. заключаўся ў наладжванні камунікацыі паміж адсутным у Княстве Жыгімонтам Старым і Соймам ВКЛ. З аднаго боку, гэта дазваляла манарху дэкларацца і вырашаць найбольш актуальныя пытанні для дзяржавы. У першую чаргу, гэта былі: арганізацыя абароны і фінансаў Княства, узаемаадносіны ВКЛ з Маскоўскім княствам і Крымскім ханствам. Акрамя таго, праз такія пасольствы рэгламентаваліся прадстаўнічыя нормы ў парламецкім жыцці Вялікага Княства. З другога боку, інтытут гаспадарскага пасла дазваляў забяспечваць сімвалічную «прысутнасць» вялікага князя на агульнадзяржаўных паседжаннях ВКЛ, такім чынам робячы манарха ўдзельнікам Соймаў.

Bibliografia

Akty Litovsko-Russkogo gosudarstva (1390–1529). Vyp. 1, Dovnar-Zapol′skij M.V. Moskva 1899 [*Акты Литовско-Русского государства (1390–1529). Вып. 1,* Довнар-Запольский М.В. Москва 1899].

Budz'ka Č.È., *Knižka ob Ivašku Garnastaû. T. 1,* Čykaga 1955 [Будзька Ч.Э., *Кніжка об Івашку Гарнастаю. Т. 1,* Чыкага 1955].

Dokumenty Moskovskogo arhiva Ministerstva ûsticii. T. 1, Dovnar-Zapol′skij M., Moskva, 1897 [*Документы Московского архива Министерства юстиции. Т. 1,* Довнар–Запольский М., Москва 1897].

Gruša A.I., *Kancylâryâ Vâlikaga knâstva Litoŭskaga 40-h gahoŭ XV – peršaj palovy XVI st.,* Mìnsk 2006 [Груша А.І., *Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гахоў XV – першай паловы XVI ст.,* Мінск 2006].

Lyubavskij M.K., *Litovsko-russkij sejm: opyt po istorii uchrezhdeniya v svyazi s vnutrennim stroem i vneshnej zhiznyu gosudarstva,* Moskva 1900. [Любавский М.К., *Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства,* Москва 1900].

Maksimejko N.A., *Sejmy Litovsko-russkogo gosudarstva do Lûblinskoj unii 1569 g.,* Har'kov 1902 [Максимейко Н.А., *Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г.,* Харьков 1902].

Malinovskiy I., *Rada Velikogo Knyazhestva Litovskogo v svyazi s boyarskoy dumoy drevney Rossii: v dvukh chastyakh. Ch. 2,* Tomsk 1911 [Малиновский И., *Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярской думой древней России: в двух частях. Ч. 2,* Томск 1911].

Natsyyanalny Gistarychny Arkhiu Belarusi, KMF-18, Metryka Lìtoŭskaâ, vop. 1, spr. 15 [Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, КМФ-18, Метрыка Літоўская, воп. 1, спр. 7].

Natsyyanalny Gistarychny Arkhiu Belarusi, KMF-18, Metryka Lìtoŭskaâ, vop. 1, spr. 15 [Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, КМФ-18, Метрыка Літоўская, воп. 1, спр. 15].

Perapìs vojska Vâlìkaga Knâstva Lìtoŭskaga 1528 goda. Metryka Vâlìkaga Knâstva Lìtoŭskaga. Knìga 523. Knìga publìčnyh spraŭ 1, Gruša A.Ì., Spìrydonaŭ M.F., Vajtovìč M.A., Mìnsk 2003 [*Перапіс войска Вялікага Княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1,* Груша А. І., Спірыдонаў М. Ф., Вайтовіч М. А., Мінск 2003].

Russkaâ istoričeskaâ biblioteka: [v:] *XL t. T. XXX,* Lappo I.I., Ûr'ev 1914 [*Русская историческая библиотека,* [в:] *XL т. Т. XXX,* Лаппо И.И., Юрьев 1914].

Wolff J., *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386–1795,* Kraków 1885.

Features of the functioning of the Sejm of the Grand Duchy of Lithuania in the 1530s, based on the example of the activities of the Hospodar ambassador Ivan Hornostay

The article is devoted to the problems of the functioning of the Sejm of the Grand Duchy of Lithuania in the 1530s. The features of the functioning of the Sejm of the Grand Duchy of Lithuania in this period are revealed using the example of the activities of the Hospodar's ambassador Ivan Hornostay. The author showed the specific practice in the parliamentarism of the Grand Duchy of Lithuania in the 1500–1530s, when Sigismund the Old was absent from the state, and his «presence» at the Sejm's sessions was ensured by the Hospodar's ambassadors. In the 1530s, the functions of the Hospodar's ambassador were performed by Ivan Hornostay. The article showed the gradual development of Ivan Hornostay's political career in the Grand Duchy of Lithuania, in which three stages were distinguished. The functionality of Ivan Hornostay as the Hospodar's ambassador was also revealed. His competence included establishing communications between the monarch and the Sejm of the Grand Duchy of Lithuania, with the help of which Sigismund the Old exercised his powers within the framework of organizing the defense and finances, relations with the Moscow State and the Crimean Khanate.

Keywords: Sejm, Grand Duchy of Lithuania, ambassador, Ivan Hornostay, parliamentarism

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.85-110

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251004

Data przesłania: 20.04.2025
Data akceptacji: 17.06.2025

Melaike Huseyin
University of Warsaw
melaike.huseyin@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-5005-1787

Tsarist Censorship of Azerbaijani Journalism at the turn of the 19th and 20th centuries

Carska cenzura wobec dziennikarstwa azerbejdżańskiego na przełomie XIX i XX w.

Po ostatecznej aneksji księstw azerbejdżańskich do carskiej Rosji w 1828 r. populacja Azerbejdżanu doświadczyła radykalnych zmian społecznych, politycznych i psychologicznych. Autorka ukazuje uwarunkowania społeczno-polityczne, w których doszło do narodzin azerbejdżańskiej myśli intelektualnej i politycznej. W artykule przeanalizowano ustawodawstwo carskie i cenzurę, którą władze rosyjskie stosowały wobec autorów azerbejdżańskich, ich działalności dziennikarskiej i dzieł teatralnych. Intelektualiści azerbejdżańscy mierzyli się z licznymi restrykcjami prawnymi dotyczącymi ich publikacji. Specyfika cenzury rosyjskiej w Azerbejdżanie polegała na tym, że administracja rosyjska nie zakazywała publikacji książek o tematyce teologicznej. Jednocześnie ograniczała publikację o treści innej niż teologia, z wyjątkiem tłumaczeń z literatury rosyjskiej. Doprowadziło to do pojawienia się na azerbejdżańskim rynku książkowym większej liczby tłumaczeń, głównie z języka rosyjskiego i mniej z innych języków. W zaistniałej sytuacji tłumaczenia te odegrały zasadniczą rolę w podnoszeniu poziomu kulturalnego społeczeństwa.

Słowa kluczowe: Azerbejdżan, Kaukaz, dziennikarstwo, cenzura, „Əkinçi”

Introduction

To better understand the environment into which Azerbaijani independent journalism was born 150 years ago, it would be crucial to look at the situation in this field in the Russian Empire. The time frame for the historical background of journalism in Russia requires an overview of the period, which dates back to the beginning of the 19th century.

The new century in Russia was marked with the enthronement of Alexander I (1801–1825), bringing hope for reformist and progressive changes in various aspects of state structures and social life. Then, the import of books and periodicals from abroad was permitted, along with the opening of private printing houses.

Impressions proved to be elusive. In 1804, *Цензурный устав* (the Censorship Statute) was introduced to resume abolished in 1802 precursive censorship. The charter would underline that "study of all kinds of truth related to faith, mankind, civil rights, jurisprudence, state governance, or any field of governance must be done "modestly and prudently", without any free thinking". The protection of the interests of the authors was declared but not carried out. Thus, advice was given to the censors: "When a subject has a double meaning, then it is better to interpret it in a way that is most beneficial for the writer than to persecute him," yet it was immediately strictly forbidden to print works that "oppose the government, morality, the law of God, and personal honor of the citizens." If there was a manuscript of an essay with criticism of officials and government actions, the censor was obliged not only to ban it but also to take measures "to find the writer and deal with him according to the law"[1].

At the beginning of the XIX century, journalism in Russia was still a kind of "hobby" for noble intellectuals and not a profession that provided a livelihood. Journalistic work was still not paid. This hindered the development of journalism. An important factor in improving the

[1] Л. Рублева, *История Отечественной Журналистики XVIII–XIX Веков*, Южно Сахалинск 2012, p. 161.

structure of the Russian press was the emergence of publications covering administrative, economic, scientific, and technical activities. A positive effect on the development of journalism had also the creation of specialised media publications: musical, theatrical, pedagogical, women's, children's, bibliographic, and others. A feature of the development of journalism in this period should be considered its censorship, a ban on open discussion of political issues and the most important problems of domestic life. That's why indeed informational journalistic genres in Russia then existed only in their infancy[2].

Likewise, newspaper printing was not a profitable business in Russia. There were few subscribers. Therefore, most newspapers strove to publish officially and semi-officially under some state departments and at their expense. Publishing private newspapers was a risky business.

Only a few periodicals were profitable. For example, *«Северная пчела» (the "Northern Bee"(1825–1864))*[3] was cost-effective, yet as history has shown, its publishers worked closely with The Third Department, from which they received financial support for their "faithful service"[4].

Tsarist Censorship of Azerbaijani Journalism

Precisely, the history of censorship at the Caucasus is correlated with the initiation of establishment of state schools primarily in Georgia. Then, the main center of activities was Tiflis. Obviously education was correlated with publishing. The 23 December 1837 "Law on reviewing

[2] Л. Рублева, *История…,* op. cit., p. 163–164.

[3] *«Северная пчела» "The Northern Bee"(1825–1864)* Russian political and literary newspaper, founded in Saint Petersburg, by the reactionary writer Thadeusz Bulcharyn who starting from 1831 through 1849 cooperated with Nikolai Grech. It was a popular periodical of the time, yet controversial as the editor in chief was from time to time an advisor and cooperator with Section Three (the Third Section of His Imperial Majesty's Own Chancellery) responsible for censorship.

[4] Л. Рублева, Ibidem, p. 164.

books printed in local languages in Tbilisi, subordinating to the viceroy of Georgia, Caucasus and Transcaucasus provinces" laid the foundation of censorship history in the region. This law was in force for 10 years, subsequently being extended on control of content of the press, permissions to new publications, lithographies, opening of printing houses and alike spaces[5].

As for tsarist censorship versus Azerbaijani press, we find significant thoughtprovoking details in each of its historical aspects. An important step in the history of publishing in Azerbaijan was the first book allowed by censors to be published in the Russian Empire by an Azerbaijani author, which was *"Qanun-i Qudsi"* by Abbasqulu Aga Bakikhanov. The book was a grammar tutorial in Persian, written in 1829. The ultimate necessity of such a monograph for the whole Russia was fundamental, as there was a high demand for cadres with knowledge of language, so as to deal with newly acquired territories along with the foreign policy of the region.

On January 13th (25th) 1830, Karl Nesselrode submits to Tzar Nicholas I of Russia a written report indicating high merits of A. Bakikhanov as a loyal subject of the Empire, along with peculiarity as a talented author in his literary output, stating agreement with count Ivan Fyodorovich Paskevich, who while informing about the project of publication underlined his own belief that Bakikhanov has to be praised for dedication to matters of country service specifically through the publication of a book within state funding. Emperor Nicholas I grants permission, orders 500 copies to be published in Petersburg, and bestows the author with a diamond ring[6]. Those were the official records on the matter. Yet, as indicated by Ağarəfi Zeynalzadə the same book of Bakikhanov was published in Tiflis in 1832 and Bakikhanov paid from his pocket the overall project of publication of 1000 copies to typesetter Araratov[7].

[5] A. Zeynalzadə, *Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850–1905)*, Bakı 2006, p. 3.

[6] А. Бакиханов, *Сочинения, записки, письма*, Баку 1983, pp. 313–314.

[7] A. Zeynalzadə, *Azərbaycan mətbuatı*…, op. cit., pp. 8–10.

Remarkably, when we look at the censorship situation in the Russian and in the Ottoman Empires we can see significant likeness. Tadeusz Bulcharyn, a man who'd chosen to cooperate with Russian authorities was writing in his letter dated October the 5th, 1849 to Leontiy Dubelt[8]:

> Our current censorship has reached the highest degree of ridiculousness. A whole list of forbidden words has been compiled; the most useful and well-intentioned are prohibited. Anecdotes are circulating all over Russia, depicting censorship in a ridiculous way, and involuntarily, all its stupid actions are attributed to the government. I consider it superfluous to spread the harm from this[9].

In his turn, Çağrı Çalışkan gives a detailed reference to the forbidden by censorship words in the Ottoman Empire, in which we find definitions such as nation, reform, freedom, equality, homeland, republic, bomb, nation, cruelty, justice, crazy, brother, sick, star, hill, beard, nose,[10] paint, phrases like "get it done"[11] to mention just a few among the forbidden[12].

The territorial aspect of the matter is as follows. While censorship committees and individual censors in the main cities of Russia and provinces were equal and independent institutions, subordinate to the Main Directorate of Censorship (the central censorship institution), the equivalent institutions in Warsaw[13] and Tiflis were organised differently.

---

[8] *Dubelt Leontiy Vasilyevich (1792–1862)* from 1839 to 1856 – head of The IIIrd Department responsible for censorship in Imperial Russia.

[9] А. Рейтблат А., Видок Фиглярин, *История одной литературной репутации*, http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/ECCE/BULGARIN.HTM, Accessed: 21.04.2023.

[10] Because it could have been bringing to mind facial features of the Sultan Abdülhamid II.

[11] Because it resembled the phrase used colloquially for the idea of dethronement of the Sultan.

[12] See Ç. Çalışkan, *II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876–1909),* Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2019, p. 26.

[13] Te Warsaw Censorship Committee acted on the basis of the Charter on Censorship in the Warsaw Academic District (dated May 25, 1843) and was administered by the Trustee of the Warsaw Academic District and the Council of Public Education of

The Caucasian censorship committee in Tiflis was guided by the censorship laws that existed in the empire, but was subordinate to the Caucasian governor. It consisted of a chairman, whose duties were performed by the assistant trustee of the Caucasian educational district, and three censors appointed from the senior teachers of the Tiflis gymnasium. The duties of the censors consisted of examining periodicals and books published in the Caucasian educational district, as well as reviewing all books, newspapers and magazines in oriental languages, prints and other similar publications newspapers and magazines in European languages, published within Turkish possessions, brought from abroad to the Transcaucasian region. In addition, the Caucasian Censorship Committee received the right to allow travellers who came to the Transcaucasian Territory bringing "one copy of the books of nautical, commercial, economic, topographical and marine descriptions, road builders, prayer books"[14].

To maintain the "unity of action" of the censors, the provincial institutions received catalogues and lists of allowed and prohibited books, which guided their work. Their reports on unknown books were approved at committee meetings in Saint Petersburg. Only the Warsaw and Caucasian censorship committees could make decisions independently[15].

---

the Kingdom of Poland under the supervision of the Viceroy of the Kingdom of Poland and the Minister of Public Education of the Empire. The vice-president of the Council was the chairman of the committee. The Committee controlled all publications printed in the Kingdom of Poland and exported to its territory from abroad, that is how it carried out internal and external censorship. See Антонов В. В., Гринченко Н. А., Измозик В. С., Патрушева Н. Г. Материалы для биобиблиографического справочника *«Цензоры Российской империи, конец XVIII – начало XX века»:* [Казань, Царство Польское], [в:] *Цензура в России: история и современность*: сб. науч. тр. СПб., 2008. Вып. 4. pp. 390–395.

[14] ПСЗ. Собр. 2. Т. 24. № 23608. См. подробнее: Н. Патрушева, *История цензурных учреждений на Кавказе в XIX – начале XX века,* [в:] *Книжное дело на Северном Кавказе: история и современность:* сб. Ст. Краснодар, 2004, Вып. 2, pp. 170–195.

[15] See *"Устав о цензуре и печати с позднейшими узаконениями, законодательными мотивами, разъяснениями Правительствующего Сената и администра-*

In the second half of the XIX century reforms carried out in the empire began to spread to the Caucasian districts. On November 3, 1874, new establishments were approved for the Main Directorate of the Caucasian governor and administrative institutions of the Transcaucasian region, including the Caucasian Censorship Committee. The Caucasian governor was entrusted with the duties of the Main Directorate for Press Affairs regarding the Caucasian Censorship Committee[16].

Censors monitored the press within the North Caucasus (Stavropol province, the regions of Terek and Kuban) and Transcaucasia (provinces: Tiflis, Kutais, Elisavetpol, Baku, Irevan, regions: Dagestan, Karskaya, Batum, Transcaspian districts: Novorossiysk, Zakatalsky and the region of Sukhumi), which was published mainly in Russian, Georgian, Armenian, and in lesser quantities in Persian, Arabic and Tatar (means in Azerbaijani) languages. Up to 290 book titles and about 35 periodicals per year were published then[17].

In March 1881, the chairman of the Caucasian Censorship Committee, Lev Nikolayevich Modzalevsky[18] prepared a draft of a new staff of the censorship committee. He noted that since 1874 the workload of the censors tripled. This happened mainly due to the increase in the number of local periodicals and the development of publishing. L. Modzalevsky asked to upgrade the post of junior censor of Oriental languages from the VI to the V class, to establish additional posts of junior censor of Russian and European languages: Armenian and Oriental languages, the post of inspector of printing houses (as in Warsaw), the post of secretary and his assistant[19].

тивными распоряжениями" / сост. В. 17. Ширков. СПб., 1900, p. 110, in Patrusheva, p. 172.

[16] See А. Зейналов, *Проблема взаимоотношений азербайджанской литературы и печати с цензурой (1850–1905 гг.)*: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ин-т лит. им. Низами. Баку, 1990.

[17] РГИА, ф. 776, оп. 20, д. 427, л. 120–121 in Patrusheva, p. 219.

[18] *Lev Modzalevsky (1837–1896)* pedagog, writer, from 1867 an inspector and director of the Tiflis Women's Gymnasium, then an inspector of the Caucasian Educational District and head of the censorship committee.

[19] Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 776, оп. 20, д. 427, л. 11.

In 1882, the Commission for drafting regulations on the administration of the Caucasian region subordinated the Caucasian Censorship Committee to the Main Directorate for Press Affairs. It discussed the issue of oversight of the press. The representative of the Ministry of Internal Affairs, General R. A. Fadeev, who considered the existing system of supervision extremely unsatisfactory, proposed establishing a special position in the Main Directorate, in which supervision of the press would be concentrated in the Caucasus, and the candidate for it would be the Caucasian Censor Solomon Avakovich Melik-Megrabov. In his turn, S. Melik-Megrabov believed that due to the severity of Caucasian censorship, the Armenian and Georgian press were deprived of the opportunity to spread their political ideas to the masses. Therefore he tried to obtain permission to print their works in the capitals. Obviously, due to the fact that the chairman of the Caucasian Censorship Committee did not know languages, there was a systematic violation of censorship rules[20].

Modzalevsky had his own opinion about Melik-Megrabov. He believed that, using his official position, the ladder patronised some authors and oppressed others. Fadeev's proposal was not accepted[21].

One of the significant aspects of Russian censorship towards Azerbaijani authors was a consistency in denial to be published. In this respect, Bakikhanov, during his lifetime was able to see publication of solely one of his own monograph[22] in Russia. The book which was mentioned above, was translated later on to the Russian language in 1842, yet with the date of publishing indicated as 1841.

Azerbaijani researcher Ağarəfi Zeynalzadə, who investigated the history of the Russian censorship towards Azerbaijani authors in 1850-

[20] РГИА, ф. 776, оп. 20, д. 614, л. 39–42.

[21] РГИА, ф. 776, оп. 20, д. 427, л. 269.

[22] Another one he presented to the Ottoman Sultan Abdulmejid I in 1846, this book subsequently being published after translation to Ottoman Turkish in Istanbul in 1848. The difference of attitude of Ottoman and Russian authorities to the same book and speed of publishing it on the part of the Ottoman court, despite the necessity of translation, is remarkable.

1905, presents numerous examples from which we are able to see how anonymous censors, were denying publication of textbooks for school children with explanations such as: "dangerous for formation of political thoughts of citizens of the Russian Empire"[23].

In 1851 New Charter on Press and Censorship was introduced, in which the 27th and 30st paragraphs were dedicated to the matter of publication of censored books. While the 27th mentioned the necessity of censorship in the context of all religious books, the 30st was indicating that the books on Christianity are exempted from the obligatory censorship. The 1851 Law didn't remain in force for a long time and was followed with other legal acts, which proved not to be sufficient. As a result of discontent with the legal system preventing freedom of publishing, authorities manifested intentions for reforms, the way that a certain dose of debate is allowed even in journalistic publications.

In 1859 being taken from the authority of the Ministry of Education of Russia, the censorship committee became an independent body. New legislation redefining censorship acts of the Russian Empire followed on April the 6th, 1865. The entire authority responsible for press, printing and book trade passed under the responsibility of the Main Press Issues Department tied to the Ministry of Interior. According to the law of 1865, authorities had the possibility to stop publication of periodicals temporarily. Yet it was an aspect of discrepancy[24] of law with the factual situation, as censorship authorities were able to stop or shut down publications any moment without going through the law procedures. In this context, the process of termination of Azerbaijani periodicals such as "Ekinchi" and "Keshkul" is exemplary.

---

[23] A. Zeynalzadə, Ibidem, p. 15.

[24] The extensively known situation of Russian poet Alexander Pushkin (1799–1837) from the early decades of the XIX century comes to mind. Poet was enthusiastic when he was told that his censor would be no other than the Tzar Nicolas I himself. Yet, the enthusiasm transformed into frustration and fury when Pushkin found out that his private letters to wife Natalia Goncharova were presented to be read by the monarch.

Severe appears to be the censorship policy towards theatrical performances. Authorities introduced the obligation of obtaining permission before each play. Authors had to send their works to Saint Petersburg, which was bringing forward prolonged dates of evaluation and response.

Akhundov's *Monsieur Jordan* staged with a permission in 1873, was obliged to apply for renewal of permission on March 7th, 1891. For the *Vezier of the Lenkaran Khanate* there was a permission dated December the 17th, 1891 in which the report stated: "The play doesn't include anything subject to censorship and can be staged on the stages of the Caucasus region". In this context, Akhundov's play *Haji Kara* was banned in 1893 and 1895 despite being staged in previous years[25].

Likewise, the matter of Nariman Narimanov's *Nadir Shah* dramatic theatrical performance transformed into a sort of censorship scandal. Narimanov applied for permission for the above-mentioned drama in 1898. "The reply received by the author was announcing that the drama must be absolutely destroyed upon the order of the Caucasus governor." Narimanov meets the main censor of the Eastern languages department Kishmishov, who indicates that despite the fact of two padishahs being overthrown by the commoners and the new padishah having a commoner background is a historical fact, yet not all historical facts can be written. As a result of the meeting with Kishmishov the censorship committee evaluated the matter once more in January 1899, deciding that the drama can not be staged, yet, the play can be published as a book. The publication appeared the same year in print at the Baku Aror printery with 1200 copies.[26] Narimanov applied once more for the permission of staging the play in 1904 and received following official opinion, prepared by Professor Smirnov, the main head of the Eastern Languages Censorship Office in Saint Petersburg, who stated:

> Obviously, the play contains connotations with some contemporary to us political motives, despite being depicted in the past times. Though those

[25] A. Zeynalzadə, Ibidem, p. 46.
[26] A. Zeynalzadə, Ibidem, p. 47.

> motives are not clearly presented, in its turn the individuality of Nadir, first bandit and a thug, then suddenly a vice ruler and patriot is to a known extent appears to be an apotheosis of the Caucassian bandit, which are nowadays in the Caucasus and Trans-Caucasus[27].

Therefore, due to the existence of such a phenomenon in the contemporary reality, staging the play of Narimanov at the Caucasian-Tatar dialect, would influence the local population, already distressed with the recent unrest and civil strife, dubiously. This is how my opinion on this matter is[28].

After 1891 the number of books allowed to be published by the Russian censorship authorities in Azerbaijani language increased. Number of published in 1891 was 4. One of them is of a religious content, another a theatre piece, the third one was Aleksandr Pushkin's fairy tale *The Fisherman and the Fish*, the fourth on agricultural cultivation of silkworms[29].

In between 1892–1898 the number of published books was alternately rising and falling:

1891 – 4
1892 – 9
1893 – 6
1894 – 5
1895 – 6
1896 – 8
1897 – 5

Since 1898 minimally increasing:

1898 – 12
1899 – 15
1900 – 17
1901 – 18

---

[27] Here the relevant verb seems to be missing in the text. It is unclear if this is due to the typo in the monograph, or the reflection of the original text.

[28] A. Zeynalzadə, Ibidem, pp. 46–48.

[29] Looks like the agenda of Russian authorities was predetermined and limited to awareness of precise thematic quota.

As for numbers of premises related to printing and distribution of various types of printed materials we can see that in 1901, in Baku, there were: 22 printing units and lithographies, 23 book shops, 17 libraries or alike places where particular periodicals could be read free of charge, additionally there were also 18 photography shops[30].

Numerous examples and facts presented by Zeynalzade prove that by censoring and preventing severely for decades publishing of educational materials in Azerbaijani language, Russian authorities were blocking access to education in mother language for ordinary Azerbaijani children from families deprived of means. As the available for masses schools were in Russian language, Azerbaijani children could go solely[31] to local religious schools, if at all. Specifically, education was reserved for years only to those Azerbaijani individuals who could afford homeschooling on the contemporary world standards, or preparation at home for being able to go to Russian school. In addition, authors whose works were censored and denied publishing, would never learn the reason for delays, being additionally punished[32] if they would dare to submit another of their works for publication. Such attitude of Russian authorities reveals planned and established exclusion policy versus Azerbaijani population. In this respect we understand that if the ordinary people were excluded, those who were able to obtain the education thanks to their financial possibilities, should have been seen as potentially dangerous[33] even more.

After the resolution of the Council of Workers' Deputies *On Newspaper Workers* from October 19, 1905, which called for winning freedom of speech, periodicals began to appear in Saint Petersburg, Mos-

[30] A. Zeynalzadə, Ibidem, p. 51.

[31] This matter was emphasised by Hasan Melikov Zardabi, constituting his and majority of Azerbaijani intellectuals' concerns. See memoirs of Hanifa Melikova, T. Aydınoğlu, *Hanife Xanım Melikova-Abayevanın xatireleri*, pp. 24–25.

[32] A. Zeynalzadə, Ibidem, p. 16.

[33] In this respect, understandable even more seems to be the reality narrated by Ahmed Bey Agayev, in which he reveals facts of extreme dissatisfaction of masses with the tsarist regime on all levels of educational institutions of the Russian Empire, starting from school for 10 years old up to universities.

cow, Odessa and other cities, bypassing censorship institutions. In the struggle for freedom of the press, the unions of workers in the printing industry and book publishers, formed in the summer and autumn of 1905, played an important role. The Union for the Defence of Freedom of the Press formulated the main requirements: a secret procedure for the establishment of publications, the abolition of all types of censorship, responsibility for crimes in court. Pending the issuance of a new law, it was proposed to abolish the requirement to submit to censorship freshly published issues of magazines and newspapers before they were sent to the post office, books and brochures before they were published, so as to abolish administrative penalties and the right of the Minister of the Interior to prohibit the discussion of various issues in the press. Publishers and printers declared that no censored publication would be published, and booksellers promised not to accept such books and magazines for sale.

In a vast country, freedom of the press began to be exercised in secret, despite existing laws and attempts by the authorities to maintain censorship control. Yet in various cities such a freedom had its own originality and duration. Sergey Rudolfovich Mintslov, for example, believed that in Saint Petersburg these events took place over a period of 14 months. In some provinces, even the administration considered censorship abolished by the Manifesto of 17 October. In Warsaw, in response to an attempt to exercise freedom of the press without permission, all newspapers were suspended, while in the Caucasus, the local authorities allowed all periodicals to be published without censorship[34].

[34] See: С. Р. Минцлов *14 месяцев свободы печати: 17 октября 1905 г. – 1 января 1907 г.*: *заметки библиографа*, "Былое" 1907, № 3, с. 123–148; *Свобо а печати при обновленном строе.* СПб. 1912. с. 217; Голубева О., Д. *Издательское дело в России в период первой русской революции, 1905–1907 гг.,* [в:] *Книга: исследования и материалы,* Москва 1972, с. 119–120; В. П. Мельников, *Революционная борьба московских печатников за свободу печати осенью 1905 г.,* [в:] *Общественнополитическая проблематика периодической печати России (XIX – начало XX в.).* М., 1989. С. 45–53; О. А. Омельченко *Формирование и развитие системы законодательного регулирования печати в России,* [в:] *Право*

Another important aspect in the history of censorship of Azerbaijani journalism is the following: along with extensive limitations on access to being published, most of the writers were deprived of the right to receive royalties for articles and other similar works of theirs published in newspapers and magazines[35].

Poet Muhammad Hadi would not receive a penny for his poems published in newspapers and magazines. Drowning in great need, so as to make some money for living, Hadi was forced therefore to print his poems with help of his friends, in the form of separate leaflets and sell them personally on the streets and squares[36]. In this context one of the prominent poets of Azerbaijan, Abdulla Shaiq wrote in his memoirs:

> One day, I happened to meet him on the street. He was drunk. Extending his hand with the sheet titled *My Spirited Poetry* he said: "Take this! Give me 5 rubles!" I took out ten rubles, this was all that I had in my pocket and gave it to him. He looked closely in my face and only then recognised me. Putting the money back in my palm, he hugged me. He was very moved: "Şaiqciğim,[37] forgive me, I didn't recognise you", he said. No matter how much I insisted, he didn't take the money[38].

Censorship towards the newspaper "Əkinçi"

The Azerbaijani newspaper "Əkinçi" The Plowman (1875–1877), while being the first independent and fully self funded by its editor periodical, was shutted down forcefully. Obviously, this happened due to the concern of authorities versus impossibility of implementing their

---

икультура: проблемы исторического взаимодействия: сб. науч. тр. Москва 1990. p. 52–53. In Patrusheva, Ibidem, p. 332.

[35] M. Huseyin, *Overview of the Origins of National Journalism in Azerbaijan*, „IRS – Heritage – Наследие, The International Journal of History, Anthropology and Culture" 2022, Number 52.

[36] See İ. Q. Musayev, *Bakı və Bakılılar*, Baku 2006, pp. 233–234.

[37] Turkish, refined expression and a way to say: "My beloved…" including the name of the addressed person. In this case it means: "My beloved Şaiq…".

[38] See A. Şaiq, *"Xatirələrim"*, Baku 1973, p. 84.

control mechanisms on it. Zardabi describes the situation around his newspaper and himself followingly.

> The first misfortune of the "Əkinçi" began with departure of the governor Staroselski from Baku. After him, his deputy became a fierce censor. The second misfortune was the initiation of the Russo-Turkish war[39].
>
> Before the war, I was somehow able to get through difficulties. Once the war started I was instructed to publish information on the war by taking it from other newspapers. Yet none of the news selected by us were permitted to be published, while our readers were eagerly waiting to be able to read about the war. I applied to censor[40] with a request to indicate other newspapers from which the news on war can be republished in my periodical. He didn't agree to that, instead allowing me to publish governmental information that was coming daily. Surely, it was not possible to publish in a periodical that would appear once a week all the news of 200-300 lines that would pile up during the whole week, while selection of the main important ones by me was also not allowed. At the end publication of the news on political developments was blocked and my readers became dissatisfied with me.
>
> Those enemies of the newspaper that were not able to do their job at the times of Staroselski initiated their fierce attacks. The colonel of gendarmerie started receiving daily denunciations "danoses" (донос)[41]

[39] Rus o-Turkish War of 1877–1878.

[40] Russian authorities attitude towards contacts with Ottoman lands can be traced back to the mid XIX century, so to speak Tadeusz Bulcharyn was reporting to Leontiy Dubelt, Imperial Russian Army general, Head of the Third Section secret police under Nicholas I as follows: "No power, no force, not even the most vigilant persecution can stop the spill of ideas, and the most cruel and reproachful execution cannot prevent the importation of prohibited books into a state that has an immense land border adjacent to states where free printing has been introduced. It is surprising, but true, that even from Turkiye, through the countries of the Transcaucasus, forbidden books were imported into Russia. Harmful ideas spread quickly by word of mouth and hints in the press. It is impossible to destroy all this." Bułcharyn Tadeusz, from the letter dated 5.10.1849 addressed to Leontiy Vasilyevich Dubelt, А. Рейтблат, В. Фиглярин, *История одной литературной репутации*, http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/ECCE/BULGARIN.HTM, Accessed: 21.04.2023

[41] Denunciation here is written as "danos" because Zardabi transcribes the vocal form of the Russian word, so as to define the act of denouncing.

without signatures on me and on the "Əkinçi". Jandarmerie assigned two guards karavuldju (караульщики).[42] One of them, as a brother of my Russian servant, would sleep at night in my house. The second one, would be waiting in front of my house entrance door on the street and going with me around.

Then, I would go every evening to a club to play billiards for 1–2 hours and the gendarmerie colonel would play with me. However, this colonel a few times a week would ask me to be brought to him and would inquire if it is true that on this and that evening I have been at someone's place and used particular expressions. I would reply to him, at those hours we were playing billiards with you together. He would say: "I know this very well myself, but what can I do, zakon (закон)[43] is this way, so I must take information." If they would give this danos only to jandarmerie it would not be such a big deal, but they were sending it all around to main dignitaries, so replying to the requests of top officials would tire those poor jandarmerie people a lot. Nevertheless, I was able to publish the newspaper in time.

Once the unrest began in Dagestan, "Əkinçi"'s tale darkened. One day, I submitted to censor the article of Necef Bey Vezirov, which he'd sent from Moscow. In the article the author narrated about one dervish who was singing verses in front of the shops in a market place in Moscow, calling upon listeners to gain more knowledge and education. Censor put his signature on the paper allowing the text to be published. The newspaper was published and sold out, yet then I was notified that the number was collected and that the governor wanted to see me. I went there and have seen my Minasov[44] at the place. Governor pronounced that according to Minasov, the words of the dervish had an alternative meaning, saying: "This

[42] Zardabi transcribes the vocal form of the Russian word so as to define the noun for a guard. It is a particularity of Azerbaijani language, which since the domination of Russian empire is showing itself in contaminations with Russian words, or words that changed form because they were adapted to the linguistic particularities of Azerbaijani language in time, taking Azerbaijani prefixes and suffixes to the Russian roots of the word, just as in this particular example.

[43] Zardabi transcribes the vocal form of the Russian word so as to define the noun for the law.

[44] The printing dealer, which was involved in technical matters of publishing the newspaper "Əkinçi".

is why I urged the number to be collected and you are obliged to publish another one". I replied that I will not be able to publish another number. After I left, another number was published and distributed upon the order of the governor. As the number was published on my behalf I requested this never to be done again. My desire was to stop the publishing process and reestablish it after the war would be over. One day the director of the gymnasium informed me that upon the order of the viceroy I must transfer as a teacher to the gymnasium of Yekaterinodar.[45] This is why I submitted my resignation, leaving the service, as leaving Baku and staying far from Muslim affairs had a meaning of death for me. The war was over, but for me, not staying in Baku meant difficulties. I was not taken into service by the Tzar and none of the Bakuvians was willing to employ me either. In one or two places I tried to enter a service of the societies, but they discredited me prior to the elections and those who did it were the Baku Muslims, picking up the foreigners instead. Specifically, I was not able to resume publishing of the "Əkinçi", above that I was not able to stay in Baku and had to return to my hometown[46].

14 Years of Denial for the National Press in Azerbaijan

After the newspaper "Kəşkül" (1883–1991) was shutted down, Azerbaijani journalism was deprived of mother language periodicals for 14 years. This happened strictly due to the Tsarist Russia censorship policy, which aimed to slow down enlightenment and social, national development of the non-Russian language speaking population of Azerbaijan. During this time, authorities prevented Azerbaijani intellectuals' numerous attempts from publishing periodicals. Numerous periodicals in Azerbaijani language were not granted permission for publication[47].

During those years' numerical data of rejected applications is as follows:

---

[45] *Yekaterinodar* – presently Krasnodar, a city in the Russian Federation.

[46] Zardabi in "Həyat", No: 129, 28 December 1905.

[47] A. Zeynalzadə, *Azərbaycan mətbuatı…*, op. cit., p. 29.

> In 1897 from 174 petitions addressed to the Minister of Interior of the Russian Empire with a request of publication of a periodical only 38 were accepted. Subsequently, those numbers in 1898 were: from 168 petitions with similar requests 132 denied. As we can see, among those numbers were petitions of Azerbaijani journalists and editors also[48].

Meanwhile, the number of Russian language periodicals published in the Caucasus was 20. Some were published in Baku. The information on main periodicals published in Russian language in Baku is presented below.

From March 19th, 1871 till June 3rd, 1872 the newspaper "Bakinskiy listok" was published in Baku Old Town, by Mikhail Volichkin. In 1876, the newspaper "Bakinskiye izvestiya" published in Baku thanks to Dmitriy Semionovish Staroselski's support, subsequently transformed into "Bakinskiy torqovo-promyshlenniy listok" in 1881. As of January 1894 the "Bakinskiye qubernskiye vedomosti" was published and appeared till 1916.

Slight relaxation in the severe censorship attitude of Russian authorities came with the 17 October Manifesto in 1905.

> It should be noted that the publication of 63 newspapers and magazines in Azerbaijan between 1905–1917 as a result of the weakening of censorship also had a positive effect on the enlightenment process. Despite the fact that the literacy rate of the population was only 4.5%, Baku owes much to this factor, as it has became the centre of Russian Muslims, due to the growing development of the national press, which was a harbinger of the ideas of turkism, islamism, socialism and liberalism[49].

It would be thought-provoking to check, who were editors in chief of newspapers in the Russian language. On the example of "Kaspi" we can see that initially they all were predominantly non Azerbaijani. Precisely, from 1881 till 1896: Kuzmin, Startsev, Luchkus-Komotov, Qordyeyevski, Sokolinski. Since 1887 Əlimərdan Topçubaşov (1898-

[48] A. Aşırlı, Ibidem, pp. 40–43.

[49] M. Babaşlı, *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli oyanış*…, op. cit., p. 2.

1907), briefly in 1907 Əli Bəy Hüseynzadə, (1907–1919) and Andrey Adrianovich Vaynberg.

In response to activities versus freedom of publishing, tsarist authorities took legal measures in terms of strengthening the headquarters of censorship, introducing such one directly in Baku. As a result, the first press censorship office was established in the city in 1905. State Councillor Yevgeni Alekseyevich Bogoslovski, graduate of Saint Petersburg University History-Philology department (in 1854), who worked as teacher in various schools in Russia, Caucasus, Shusha and Baku, was appointed as the office head.

Defined by his supervisors as "highly efficient and one who does not skip details", Y. Bogoslovski didn't hesitate to claim monopoly on evaluating the work of authors and deciding for them to be sent to court in situations of violations of rules. In this context exemplary is among others the situation of Əlabbas Müznib,[50] who in January 1912 was sent to court and charged to pay 25 Rubles along with a sentence of prison for two weeks.

Bogoslovski was fired from his post in 1913, upon publication in the "Baku" newspaper of an article related to the funeral of Piotr Montin, a revolutionary activist, which passed censorship control despite the law dated June the 8th, 1907 vetoing any publications related to revolutionary activities and individuals related to that movement[51].

In addition, as we can see from "Molla Nasreddin" magazine numerous caricatures the censorship traces are easily trackable.[52]

---

[50] *Müznib Əlabbas Mütəllibzadə (1883–1938)* Azerbaijani poet, publicist, literary critic and folklorist, historian of Islamic religion, translator. Initiated his activity after the 1905 revolution as lyric-romantic poet and as an imitator of the "Molla Nasreddin" literary school. In his works Müznib criticised tsarism, social inertia and religious fanaticism. Main columnist and editor in chief of such independent Azerbaijani periodicals as "Hilal" (1910–11), "Şəhabi-saqib" (1911) qəzetlərinin, "Zənbur" (1909–10), "Dirilik" (1914–16), "Babayi-Əmir" (1915–16), "Övraqi-nəfisə" (1919). Müznib is a victim of stalinist repressions.

[51] A. Zeynalzadə, Ibidem, pp. 57–59.

[52] See an example of censorship, which is an empty page with the explanation that the content was blocked by the censor. Source: Molla Nasreddin: *The Magazine that*

Historically the existence of Imperial Russia censorship structures came to an end with political developments, which resulted in collapse of the country. The Censorship Committee of the Russian Empire established in 1849 was shutted down in October 1918.

Summary

The history of censorship in the Caucasus begins in 1837 with a relevant legal act introduced by tsarist Russia authorities. As a result of the censorship policy of the country after Akhundov's *Təmsilat* (1859) there was no book in Azerbaijani language published in the Russian Empire for over 20 years[53].

Likewise, there were 14 years when not a single newspaper was allowed to be published in Azerbaijani language. Intellectuals such as A. Bakikhanov, Sh. Vazeh, F. Akhundov, H. Zardabi were primarily keen on the establishment of a series of books as manuals for children and teaching the youth. Due to the lack of books for children and not only, all were brought from Iran and Türkiye, though those books were also subject to censorship. In this context, we can see a letter of Akhundov addressed to the governor of Caucasus Golovin[54].

The second half of the XIX century is also characteristic in terms of the history of journalism, book printing, and publishing traditions in Azerbaijan. All three fields were going through tough times, obliged to seek solutions in face of the severe bureaucratic, tendentious approach of the Tsarist administration, marked by postponement policy.

Prior to the second half of the XIX century, Azerbaijani books would be published outside of its geographical location in such cities as Bom-

Would've, Could've, Should've, Lithography by Tadeusz Mirosz, Ringier, Zürich 2011, p. 201.

[53] A. Zeynalzadə , Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850–1905), Bakı, "Elm" 2006, p. 30.

[54] Ə. Səidzadə, *Mirzə Fətali ve Mirzə Şəfinin mətbaa açmaq üçün çalışmaları*, "Ədəbiyyat qəzeti", No: 31, 11.10.1940.

bay, Calcutta, Istanbul, Kazan, Saint Petersburg, Warsaw but primarily in Teheran. In the second half of the XIX century, Tiflis was introduced into the line of those cities. Subsequently, publications began in such Azerbaijani cities as Baku, Shusha, and Shamahi. As for Azerbaijani cities and Tiflis, the publications would appear in the printing houses of the Unsizadeh brothers[55].

Against severe conditions versus publishing of literature and school manuals for children we can see a publication of a pocket calendar by "Ziya" printery in 1879.

Iranian diplomat, intellectual and historian Mirza Riza khan Danish's memoires[56] followed. While Azerbaijani by origin, Danış (1856–1937) became an Iranian dignitary, serving as a Consul in Tiflis, Saint Petersburg and Istanbul. What is remarkable, while the censorship authorities of Russia were severe on the publication of literature by Azerbaijani authors and manuals for children, in this particular historical period, they yet allowed publications of certain values not instrumental in terms of their specifics for the majority of the population. In other words, publications unable to have an extensive impact on society, precisely memoirs of a high rank dignitary published in a country scarcely literate were not considered dangerous.

While press and literature permissions were severely limited in Azerbaijan at that time, printing houses owned by the Unsizadeh brothers were publishing valuable books on religious topics such as Movlidi-Sherif, Sureyi-Fatihe ve Yasini-Sherif, Mersiye, Novhe and Qaside. In this context, the fact that one of the brothers had a religious education was a strong point for the family's religious background.

When it comes to educational materials, Aleksey Osipovich Cherniayevski's "Vətən dili" (Mother language, 1882) manual for learning the Russian langauage for children was published by Unsizadeh printing house Ziya. Subsequently, another Unsizade's printing house, Ziya, pub-

[55] A. Zeynalzadə, Ibidem, pp. 33; 41.
[56] Ibidem, p. 34.

lished the following book by A. Cherniayevski, *Əlifba* (1883). A second volume of "Vətən dili" (1889) followed, this time being published by the printing house "Keşkül".

Numerous authors were applying to both "Keşkül" and "Ziya" printing houses of Unsizadehs so as to take advantage of their being acquainted with the procedure not solely of publishing, but primarily of censorship, hoping to avoid denial for their publications.[57]

Evidently, the history of Azerbaijani publishing is exemplary in terms of severe censorship policy applied for decades, resulting in cases of some authors in years, decades of waiting and even rejections, which lasted during the entire lifetime of the author, all based on unfounded excuses or silence instead of reply[58]. Not only Azerbaijani authors, publicists and journalists were suffering from severe censorship policy of Tsarist authorities, there were also other journalists, linguists that were active participants of the developing printing and journalistic environment of Azerbaijan, desiring to publish newspapers, magazines and books on their own or together with Azerbaijani partners. Their efforts also faced rejections, suspensions or segregation.

Due to the fact of limited individuals acquainted with Azerbaijani language (defined as Tatar[59] in the historical documents of the time), along with renowned professors of Kazan and Moscow university, initially there were primarily individuals of Armenian origin, Azerbaijani nationals joined the ranks of censor dignitaries in minimal numbers and much later[60].

Obstruction policy implemented by authorities of the Russian Empire towards publishing of periodicals in Azerbaijani language, was not able to slow down movements towards desire of enlightenment within Azerbaijani society. Looks like Russian dignitaries by oppressing Azerbaijani intellectuals of central and right political wing, such as

[57] Ibidem, pp. 41.
[58] Ibidem, pp. 15–66;
[59] See Aşırlı, Babaşlı, Патрушева, Səidzadə, Zeynalzadə.
[60] See Патрушева, Zeynalzade.

brothers Kamal and Jamal Ünsizadə and Əhməd Bəy Ağaoğlu basically allowed a shift of their readers towards periodicals published by social democrats, as the periodicals of the ladder had a better networking of Bolsheviks.

To understand the publishing capacities of Bolsheviks it is enough to recall the case of Nina typography in Baku, through which the entire Russia was benefiting.

At this point we are convinced that, the Russian authorities misjudged the social pattern of the region. Indeed, for centuries, inhabitants of the Caucasus have had the ease of operating in a few languages, as a fact of coexistence in a multicultural environment. Authorized or not, in Azerbaijani, Georgian, Armenian, or Russian, readers were able to find sources offered by Bolsheviks, which by giving direct messages of opposition, were steadily indoctrinating the population against the Tzsar.

Therefore, the ban of Azerbaijani periodicals influenced solely the a priori intellectual impact among sophisticated readers, who out of patriotism would be willingly expanding publications of moderate content. Instead, those who couldn't read newspapers approved by authorities, switched to reading banned and openly loaded with criticism "Hummet", "Tekamul" and "Dəvət-Qoç", along with publications of progressive central right authors who were writing in Russian at Kaspi. As a result, the 12-year-long censorship on intellectual periodicals in Azerbaijani language hit back to the Russian censors as boomerang, contributing significantly to the spreading of Bolshevism.

Another aspect in which Azerbaijani intellectuals were trying to do their best so as to raise numerically and quality wise publications in their mother tongue were translations. In due course, as of the second half of the XIX century, a series of translations from Russian language were published in line with the conviction of intellectuals democratic approach to the matter[61] of necessity of broadening the already poorly

[61] Ibidem, pp. 39–41.

supplied domestic market of literature. From the permissions given we can understand that Tsarist authorities were dealing with the matter favourably. Nevertheless, here we can see that Azerbaijani intellectuals, while being aware of denial of freedom for national press and literature, were conscious of the overall benefits belles-lettres are introducing into the life of a reader, simultaneously opening to such a person the doors of culture. While undeniably such was indeed a door to certain extend assimilation, yet it was also giving chances to reach other western cultures, expanding horizons of Azerbaijani readers in general.

A significant particularity of the historiography of censorship in Azerbaijan, includes examples of censoring policy versus theatrical performances. Starting in 1879, every performance required obtaining permission from the governor, which was kept in force with various legal acts from the 1880s. In consequence, performances already staged prior to 1879 and those that were granted permissions were again due to one-time permission for a specific theater and the date when it would take place. The official lists with titles of performances were often incomplete without logical reasons, making restoration of omitted titles extremely difficult. This condition came forward as a strongly demoralising factor for authors and actors, who were finding a new field for professional development, shattering the perspectives of intellectuals who believed in the rapid efficacy of educating the public through theater.

In conclusion, we state that contemporary Azerbaijani society still bears traces of the Russian Imperial censorship policies, which partly were acquired by the communist regime. To this date, the intellectual starata of Azerbaijani nation is more informed and culturally shaped by undeniably important positions of Russian and world literature, while is much less aware of the heritage of its own cultural background. Luckily, the awareness of this condition in academic, intellectual and administrative elements of Azerbaijan is complete and the relevant strategic mechanisms oriented on rebuilding missing knowledge are gaining momentum.

Bibliography

Archival sources

"Həyat", No: 129, 28 December 1905.

Pol′noe sobranie zakonov (dalee – PSZ), Sobr. 2, T. 24, № 23608, 1849 [Польное собрание законов (далее – ПСЗ), Собр. 2, Т. 24, № 23608, 1849].

Rossijskijgosudarstvennyj istoričeskij arhiv (RGIA), f. 776, op. 20, d. 427, l. 120–121 [Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 776, оп. 20, д. 427, л. 120–121].

RGIA, f. 776, op. 20, d. 614, l. 39–42 [РГИА, оп. 20, д. 614, л. 39–42].

RGIA, f. 776, op. 20, d. 427, l. 269 [РГИА, ф. 776, оп. 20, д. 427. Л. 269].

Svoboda pečati pri obnovlennom stroe. SPB. 1912 [*Свобода печати при обновленном строе*. СПб. 1912].

Ustav o cenzure i pečati s pozdnejšimi uzakoneniâmi, zakonodatel'nymi motivami, raz"âsneniâmi Pravitel'stvuûšego Senata i administrativnymi rasporâženiâmi" / sost. V. Širkov, SPb. 1900 [*"Устав о цензуре и печати с позднейшими узаконениями, законодательными мотивами, разъяснениями Правительствующего Сената и административными распоряжениями"* / сост. В. Ширков, СПб. 1900].

Monographs

Aşırlı A., *Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875–1920),* Baku, 2009.

Aydınoğlu T., *Hanife xanım Melikova-Abayevanın xatireleri,* Baku 2005.

Bakihanova K., *Sočineniâ, zapiski, pis'ma,* Baku 1983 [Бакиханов А.К., *Сочинения, записки, письма*, Баку 1983].

Golubeva O. D. *Izdatel'skoe delo v Rossii v period pervoj russkoj revolûcii, 1905–1907 gg.* Issledovaniâ i materialy. Moskva 1972 [Голубева О.Д. *Издательское дело в России в период первой русской революции,* 1905–1907 гг. Исследования и материалы. Москва 1972].

Musayev I.Q., Bakı və Bakılılar, Baku 2006.

Rubleva L.I., *Istoriâ Otečestvennoj Žurnalistiki XVIII–XIX Vekov*, Sahgu, Ûžno Sahalinsk 2012 [Рублева Л., И., *История Отечественной Журналистики XVIII–XIX Веков*, СахГУ, Южно Сахалинск 2012].

Şaiq A., *Xatirələrim*, Baku 1973.

Zeynalzadə A., *Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850–1905)*, Bakı 2006.

Articles

Babaşlı M., *Azərbaycən təhsilində heyriyyəçilik ənənələri: tarix və müasir vəziyyət.* Lectures of International Scientific Symposium devoted to the 110th anniversary of establishment of the first secular female school in the Muslim East, Baku 2012.

Huseyin M., Overview of the Origins of National Journalism in Azerbaijan, *IRS – Heritage – Наследие,* The International Journal of History, Anthropology and Culture, Number 52, Baku 2022.

Mel'nikov V. P., *Revolûcionnaâ bor'ba moskovskih pečatnikov za svobodu pečati osen'û 1905 g. / / ObŝestvennoPolitičeskaâ problematika periodičeskoj pečati Rossii (XIX – načalo XX v.),* [v:] Moskva 1989 [Мельников В. П., *Революционная борьба московских печатников за свободу печати осенью 1905 г.,* [в:] *Общественнополитическая проблематика периодической печати России (XIX – начало XX в.),* Москва 1989].

Minclov S.R., *«14 mesâcev svobody pečati »: 17 oktâbrâ 1905 g. – 1ânvar 1907 g.: zametki bibliografa*, „Byloe„ 1907, nr 3 [Минцлов С.Р., *«14 месяцев свободы печати »: 17 октября 1905 г. – 1 января 1907 г.: заметки библиографа,* „Былое" 1907, № 3].

Slavs and Tatars, *Molla Nasreddin: The Magazine that Would've, Could've, Should've,* Lithography by Tadeusz Mirosz, Ringier, Zürich 2011.

Omel'čenko O.A., *Formirovanie razvitie sistemy zakonodatel'nogo regulirovaniâ pečati v v Rossii*, [v:] *Pravo i kul'tura: problemy istoričeskogo vzaimodejstviâ:* sb. nauč. tr. M., 1990 [Омельченко О.А., *Формирование и развитие системы законодательного регулирования печати в России,* [в:] *Право и культура: проблемы исторического взаимодействия:* сб. науч. тр. М., 1990].

Patruševa N.G. *Istoriâ cenzurnyh učreždenij na Kavkaze v XIX – načale XX veka,* [v:] *Knižnoe delo na Severnom Kavkaze: istoriâ i sovremennost'*: sb. St. Krasnodar, 2004, Vyp. 2 [Патрушева Н.Г. *История цензурных учреждений на Кавказе в XIX – начале XX века,* [в:] *Книжное дело на Северном Кавказе: история и современность*: сб. Ст. Краснодар, 2004, Вып. 2].

Səidzadə Ə., *Mirzə Fətali ve Mirzə Şəfinin mətbaa açmaq üçün çalışmaları*, "Ədəbiyyat qəzeti", No: 31, 11.10.1940.

Zejnalov A.A., *Problema vzaimootnošenij azerbajdžanskoj literatury i pečati s cenzuroj (1850–1905 g)* avtoref. dis. d-ra filol. nauk / In-t lit. im. Nizami. Baku, 1990 [Зейналов А.А., *Проблема взаимоотношений азербайджанской литературы и печати с цензурой (1850–1905 гг.):* автореф. дис. д-ра филол. наук / Ин-т лит. им. Низами. Баку, 1990].

Internet sources

Rejtblat A., Figlârin V., *Istoriâ odnojliteraturnoj reputacii,* [Рейтблат А., Фигларин В., *История одной литературной репутации*], http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/ECCE/BULGARIN.HTM, Accessed: 21.04.2023.

Scientific dissertations

Çalışkan Ç., *II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876–1909),* Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2019.

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.111-131

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251005

Data przesłania: 18.05.2025
Data akceptacji: 17.06.2025

Aliona Liubaya
Uniwersytet Warszawski
a.liubaya@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9051-4539

Relacje między muzułmanami guberni zachodnich a hierarchią muzułmańską w Imperium Rosyjskim w źródłach szlacheckich rodzin tatarskich należących do Zgromadzenia Deputowanych Szlacheckich Mińska

W artykule są analizowane relacje między tatarskimi wspólnotami muzułmańskimi w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego a Taurydzkim Muzułmańskim Duchownym Zwierzchnictwem. Autorka omawia bariery językowe, odmienne standardy religijno-administracyjne, niewydolność nadzoru krymskiego i trudności w praktycznej realizacji rozporządzeń państwowych. Analiza pokazuje, że system zwierzchnictwa religijnego nad Tatarami dawnej Rzeczypospolitej był konstrukcją formalną, niespójną z miejscową tradycją i realiami społecznymi, co prowadziło do sporów oraz konieczności doraźnych interwencji organów administracji świeckiej. Autorka doszła do wniosku, że tatarskie wspólnoty w zachodnich guberniach funkcjonowały na styku dwóch porządków prawno-religijnych, bez pełnego zakorzenienia w żadnym z nich, co kształtowało specyfikę ich życia religijnego i prawnego w XIX wieku.
Słowa kluczowe: Tatarzy, muzułmanie w Imperium Rosyjskim, Taurydzkie Muzułmańskie Zwierzchnictwo Duchowne, administracja religijna, księgi metrykalne, nadzór wyznaniowy, konflikty lokalne

Mimo że Tatarzy dawnej Rzeczypospolitej stanowili niewielką grupę społeczną – zarówno pod względem liczby ludności na nowo podporządkowanych ziemiach, jak i w kontekście całej społeczności muzuł-

mańskiej Imperium Rosyjskiego – ich specyficzny status wywoływał nieporozumienia i komplikacje w procedurach biurokratycznych. Jak wiadomo, polityka władz rosyjskich wobec islamu i jego wyznawców od czasu włączenia pierwszych terenów zamieszkanych przez muzułmanów cechowała niestabilność – wahała się od nieingerencji w sprawy religijne w XVI wieku, poprzez przymusową chrystianizację w połowie XVIII wieku, aż po próby prawnego uregulowania statusu islamu od czasów panowania Katarzyny II. Okres rozbiorów Rzeczypospolitej, a szczególnie początkowy etap zaboru rosyjskiego, był dla Tatarów dawnej Rzeczypospolitej okresem sprzyjającym stopniowej integracji z nowym państwem, dającym nadzieję na zachowanie dotychczasowych praw i przywilejów, w tym także tych dotyczących wyznania. Już ukaz z 30 października 1794 roku, dotyczący podziału Wielkiego Księstwa Litewskiego na trzy części oraz sposobu jego zarządzania, skierowany do generalnego gubernatora Inflant, Estonii i Litwy księcia Mikołaja Repnina (faktycznie gubernatora ziem wcielonych do Rosji po III rozbiorze)[1], zawierał osobny artykuł poświęcony Tatarom. Katarzyna II nakazywała Repninowi, by na Litwie opierał się na wojsku tatarskim, znanym ze swojego pochodzenia od walecznego i prostodusznego narodu, oraz – po odebraniu od nich przysięgi – zagwarantował im w imieniu cesarzowej nie tylko zachowanie majątków oraz dotychczasowych praw i swobody wyznania, lecz również w miarę możliwości ich rozszerzenie w sposób, który uzna za najskuteczniejszy[2].

[1] *«О разделении Великого Княжества Литовского на три части и образ управления оного»* [w:] *Полное собрание законов Российской империи*, Т. XXIII, № 17264, СПб. 1830, S. 579.

[2] «…не оставьте вы без замечания поселенных в Литовских Областях Татарского племени войск, яко происходящих от народа храброго и прямодушного, а через то Наше Высочайшее об них попечение привлекающих: понеже чаем в них обрести отрасли тех добрых качеств, коими народ Татарский Нам известен; для сего поручаем вам, приняв от них вместе с прочими Литовскими жителями на верность Нам присягу, утвердить их в их собственности и преимуществах, и все их общество Нашим священным словом обнадежить, что не только оставляем их в свободе отправлять свое богослужение и при всем том,

Odpowiedzi na to pytanie dostarczają niektóre źródła historyczne, powstałe krótko potem w wyniku nieporozumień między wspólnotą tatarską a władzami lokalnymi w guberniach zachodnich w pierwszej połowie XIX wieku. Mimo deklarowanego przez Katarzynę dążenia do zachowania, a nawet polepszenia sytuacji prawnej Tatarów, kwestia formalnego uregulowania ich statusu była rozwiązywana bardzo powoli.

W poszukiwaniu pomocy w przyspieszeniu korzystnego dla siebie rozstrzygnięcia najbardziej aktywni przedstawiciele elit tatarskich składali obszerne notatki osobom zajmującym wysokie stanowiska przy dworze cesarskim i mającym wpływ na podejmowanie decyzji przez imperatora. W notatkach tych zawarli argumenty, w tym także wykaz wcześniejszych przywilejów nadanych przez królów polskich. Powołując się na nie, twierdzili, że między szlachtą polską „z krwi i kości" a ludnością tatarską nie istniały żadne różnice pod względem prawnym, wyszczególniali kilkanaście dokumentów sięgających aż XVI wieku. Oto cytat z notatki służbowej, złożonej przez rotmistrza Adamowicza oraz członka Grodzieńskiej Izby Obywatelskiej Barańskiego, skierowanej do rzeczywistego tajnego radcy i członka Rady Państwa Imperium Rosyjskiego, księcia Druckiego-Lubeckiego, z dnia 28 stycznia 1838 roku: „między naturalną polską szlachtą a Tatarami nie było żadnej różnicy, jak o tym świadczą liczne Konstytucje Polskie i przywileje, a mianowicie: z lat: 1568, 1662, 1670, 1673, 1677, 1678, 1717, 1726, 1736, 1768, 1775 i 1786, oraz przywilej króla polskiego Jana III nadany w 1677 roku, zatem potwierdzony przez następnych królów w 1698, 1754 i 1778 latach"[3]. W tych źródłach szczególnie podkreślano reli-

что в Литве они имеют, но желаем, обезпеча их состояние, паче оное осчастливить; и на сей конец ожидаем от вас представления, что по изведании настоящего их положения, найдете способным к усугублению их выгод и им наиболее нужных». Д.Ю. Арапов, *Ислам в Российской империи. Законодательные акты, описания, статистика*, Москва 2001, с. 59.

[3] «… между природным Польским Дворянством и Татарами не было никакого различия, как о том удостоверяют разные Польские конституции и привилегии, а именно: 1568, 1662, 1670, 1673, 1677, 1678, 1717, 1726, 1736, 1768, 1775 и 1786 годов, а также привилегия Польского Короля Иоанна III, пожалованные в 1677

gijną wolność Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej: „Tatarzy, których poprzedzał szereg czynów bohaterskich, zostali z przychylnością przyjęci przez Polaków do grona współobywateli. Pozwolono im spokojnie żyć pod osłoną Al-Koranu, w czasie gdy Polska była rozdarta sporami religijnymi i prześladowaniami dysydentów, a osoby wyznające inne religie niż katolicka były wykluczane z grona obywateli polskich”[4]. Warto dodać, że najprawdopodobniej przywoływanie tych praw było wynikiem raczej wyrafinowanej gry i poszukiwań odpowiednich dokumentów w archiwach niż przekazywanej ustnie tradycji. Wskazuje na to szczegółowe wspomnienie o treści artykułów konstytucji oraz bezpośrednie odwołania do materiałów z Metryki Wielkiego Księstwa Litewskiego jako źródła wiedzy.

Wolność religijna polegała nie tylko na swobodzie modlitw w meczetach, odprawianiu nabożeństw i praktykowaniu innych obrzędów religijnych, lecz także na nieingerencji instytucji państwowych w sferę religijną. W pierwszych dziesięcioleciach po włączeniu ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperium Rosyjskiego status quo było utrzymywane także przez władze rosyjskie. Jednak zmiana warunków politycznych oraz ogólne tendencje do ujednolicania różnych procesów społecznych doprowadziły do radykalnych zmian. Zgodnie z pierwszym artykułem *Regulaminu o muzułmańskim kapłaństwie taurydzkim*

году и последующими за тем Королями утверждённая в 1698, 1754 и 1778 годах». А.А. Любая, *Дзве запіскі з архіва князёў Друцкіх-Любецкіх у кантэксце барацьбы татараў заходніх губерняў за сваю шляхецкую годнасць у 30-я гады XIX стагоддзя* [w:] *„Долгий XIX век в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории: сборник научных трудов*, 2020, Вып. 4, S. 20–42.

[4] «Татары предшествуемые рядами военных подвигов их благосклонно приняты Поляками в сограждaнство, им дозволено мирно почивать под сенью Алкорана, в то время, когда сама Польша была раздираема прениями и преследованиями диссидентов в вере и когда иной кто, а не Католик изгонялся из лона гражданственности Польской». А.А. Любая, *Дзве запіскі з архіва князёў Друцкіх-Любецкіх у кантэксце барацьбы татараў заходніх губерняў за сваю шляхецкую годнасць у 30-я гады XIX стагоддзя* [w:] *„Долгий XIX век в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории: сборник научных трудов*, 2020, Вып. 4, S. 20–42.

oraz jego prawach z 23 grudnia 1831 roku[5], taurydzkie władze muzułmańskie zostały upoważnione do rozpatrywania wszystkich spraw o charakterze religijnym dotyczących muzułmanów zamieszkujących tzw. zachodnie gubernie, odzyskane od Polski. Mufti taurydzki został uznany za zwierzchnika wszystkich wiernych na tych terenach i otrzymał wyłączne prawo do wydawania wobec nich fetw (art.15 wspomnianego *Regulamin*). Dla guberni zachodnich nie przewidziano też ustanowienia najwyższego duchowieństwa muzułmańskiego, w tym również powiatowych kadich, upoważnionych do rozpatrywania spraw na poziomie powiatowym (art. 14 i 17). W rezultacie muzułmanie zachodnich guberni nie mieli swoich przedstawicieli w Taurydzkim Muzułmańskim Duchownym Zwierzchnictwie (art. 53). W ten sposób zostali pozbawieni prawa do udziału w wyborze muftiego i kadiaskera, ponieważ zgodnie z *Regulaminem* w wyborach tych mogli uczestniczyć jedynie wyżsi duchowni oraz chatibowie, imamowie i mułłowie miast posiadujących status gubernialny i powiatowy, jak również zwierzchnicy wspólnot muzułmańskich bądź zastępujący ich deputaci (art. 24). Nie znamy jednak przypadków udziału przedstawicieli muzułmanów z guberni zachodnich w tego rodzaju wyborach.

Mamy wciąż zbyt mało informacji na temat relacji Tatarów zamieszkujących dawne ziemie Rzeczypospolitej z ich nowymi religijnymi zwierzchnikami z Bachczysaraju na Krymie. Głównym powodem jest brak dostępu do archiwum Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa. Potencjalnie interesujące dla nas źródła mogą znajdować się w zespole nr 315 Państwowego Archiwum Republiki Krymu (nazwa funkcjonująca od 2014 roku), gdzie gromadzone są dokumenty dotyczące działalności wspomnianej instytucji[6]. Łącznie obej-

[5] *«Положения о Таврическом магометанском духовенстве и правах оного» от 23 декабря 1831 г.»* [w:] *Полное собрание законов Российской империи, Собрание 2-е*, Санкт-Петербург, 1832, Т. 6, S. 337–345.

[6] *Государственный архив Республики Крым. Путеводитель. Часть I: Фонды дореволюционного периода*; сост. Р.А. Айрычинская, С.А. Андросов, Г.Л. Кузнецова, Симферополь 2016, с. 347.

mują one ponad 2000 jednostek archiwalnych z lat 1815–1917, spośród których najbardziej obiecującymi są dzienniki posiedzeń. Zawierają one dokumentację bieżących spraw Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa i obejmują wykaz wszystkich spraw przezeń rozpatrywanych[7], w tym potencjalnie również te, które były przesyłane na Krym przez duchownych muzułmańskich z guberni zachodnich. Natomiast inne zespoły Państwowego Archiwum Republiki Krymu – na przykład akta Kancelarii Gubernatora Taurydzkiego czy Taurydzkiego Zgromadzenia Deputowanych Szlacheckich – choć zawierają istotne źródła dotyczące działalności Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa, wydają się mniej obiecujące z punktu widzenia naszych badań.

Inne źródła świadczące o relacjach między władzami religijnymi na Krymie a muzułmanami zamieszkującymi ziemie dawnej Rzeczypospolitej zostały całkowicie utracone. Dotyczy to m.in. kopii ksiąg metrykalnych, z których dwa egzemplarze miały być corocznie sporządzane na Krymie i przesyłane do każdego meczetu w zachodnich guberniach. Jeden z tych egzemplarzy, starannie wypełniony, należało po zakończeniu roku odesłać do archiwum Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa, co umożliwiało wdrożenie określonych procedur administracyjnych. O problemach związanych z prowadzeniem takich ksiąg metrykalnych, wynikających z nieporozumień między obiema stronami, będzie jeszcze mowa w dalszej części. Same księgi metrykalne jednak się nie zachowały. Zgodnie z ustną tradycją archiwalną podczas burzliwych wydarzeń na Krymie po wybuchu rewolucji w Rosji wszystkie zostały spakowane i wysłane do regionu ich pochodzenia, być może do Wilna, lecz zaginęły w trakcie transportu. Oryginały ksiąg metrykalnych, które miały być przechowywane w meczetach, zostały zniszczone nieco później, głównie podczas drugiej wojny światowej. Księgi metrykalne

[7] З.З. Хайрединова, *Источники по изучению деятельности Таврического магометанского духовного правления*, „Культура народов Причерноморья", 2008, № 144, с. 81.

meczetu w Mińsku, podobnie jak księgi innych wyznań traktowane jako akta stanu cywilnego, zostały zgromadzone w miejskim urzędzie i następnie uległy spaleniu w wyniku bombardowań.

Relacje między władzami religijnymi i muzułmanami nie wydają się ani zbyt bliskie, ani owocne. Przede wszystkim ze względu na dużą odległość oraz znaczące różnice kulturowe między Tatarami dawnej Rzeczypospolitej a Tatarami krymskimi. Ci pierwsi wyraźnie odróżniali się od pozostałych muzułmanów Imperium Rosyjskiego i często patrzyli na nich z pewnym dystansem, a nawet wyższością. Jak ujął to jeden z Tatarów grodzieńskich,

> […] Tryb życia prywatnego (Tatarzy litewscy są monogamistami), wychowanie młodzieży w szkołach publicznych, język i ubiór – wszystko to nie pozostawiało żadnych oznak podobieństwa z Tatarami południowymi czy wschodnimi. […]
>
> […] Na Litwie mieszka około 1400 osób pochodzenia szlacheckiego, wyznających nauki Al-Koranu. Osiedleni tam przed kilkoma wiekami, już dawno przyjęli język, obyczaje oraz wykształcenie o charakterze europejskim. **[…]**
>
> **[…]** Był to czas jasny i oświecony – rozkwitały nauki, zasługi były szanowane, a cnoty rodzinne cenione. Wszystko to już wówczas posiadali Tatarzy litewscy, którzy gardzili wielożeństwem, a w powściągliwości trybu życia i zasadach honoru nie ustępowali – podobnie jak ich przodkowie – najbardziej wykształconym narodom Europy. **[…]**
>
> **[…]** Czy można plemię, które na drodze europejskiego obywatelstwa zapisało się trwałymi sukcesami, łączyć w jednej kategorii z azjatyckimi Mongołami – i to tylko z tego powodu, że podąża za nauką Al-Koranu?[8]

[8] Cytaty podano w tłumaczeniu z języka rosyjskiego, z zachowaniem w miarę możliwości uroczystego stylu autora. Zob. oryginał: А.А. Любая, *Дзве запіскі з архіва князёў Друцкіх-Любецкіх у кантэксце барацьбы татараў заходніх губерняў за сваю шляхецкую годнасць у 30-я гады XIX стагоддзя* [w:] *Долгий XIX век в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории: сборник научных трудов*, 2020, Вып. 4, S. 20–42.

Dołączenie Tatarów dawnej Rzeczypospolitej do struktur duchownych na Krymie wynikało z przypadkowego splotu rozmaitych, niezależnych od siebie procesów. Najważniejszym z nich było prawne uregulowanie statusu duchowieństwa muzułmańskiego na Krymie, które odgrywało kluczową rolę w integracji ludności krymskotatarskiej z rosyjskim systemem prawnym, administracyjnym, politycznym i kulturowym. Wchłonięcie Chanatu Krymskiego do strefy wpływów Imperium Rosyjskiego, a następnie jego likwidacja, miały miejsce mniej więcej w tym samym czasie, co upadek i rozbiory I Rzeczypospolitej. W rezultacie obie grupy muzułmanów znalazły się niemal równocześnie w nowych warunkach społeczno-prawnych. Istniała jednak zasadnicza różnica: na Krymie funkcjonowała już stała hierarchia duchowna z muftim i kadiaskerem na czele. Jej adaptacja i włączenie do struktur zarządzania wymagały od – z natury powolnego i mało elastycznego – aparatu urzędniczego Imperium Rosyjskiego niemałych wysiłków i czasu. Wreszcie, po upływie niemal pięćdziesięciu lat od włączenia Krymu, został podpisany wspomniany wcześniej *Regulamin* z 1831 roku, regulujący status duchowieństwa taurydzkiego.

Z kolei Tatarzy litewscy nie posiadali rozbudowanych struktur religijnych. Duchowieństwo meczetów ograniczało się zazwyczaj do mułły, ewentualnie muezina. Nawet w drugiej połowie XIX wieku rzadko spotykano chatibów, a źródła nigdy nie wspominają o obecności kadiego. Równocześnie, mimo zapewnień władz, tak nieliczna – w skali zaludnienia Imperium Rosyjskiego – a zarazem specyficzna grupa społeczna, ciesząca się szerokimi prawami zbliżającymi ją do elit państwowych, była w sposób naturalny poddawana naciskowi mającemu na celu ujednolicenie z dominującą większością. Jest oczywiste, że lokalni urzędnicy niechętnie patrzyli na możliwość powstania samoorganizującej się wspólnoty muzułmańskiej w zachodnich guberniach.

Zgodnie z punktami 14 i 15 *Regulaminu* z 1831 roku taurydzki mufti został uznany za zwierzchnika wszystkich muzułmanów w Taurydzie i zachodnich guberniach. Jednocześnie wśród wyższego duchowieństwa nie przewidziano odrębnego kadiego powiatowego dla Tatarów z daw-

nych ziem Rzeczypospolitej, podczas gdy na Krymie ustanowiono ich aż pięciu. Systemowe pominięcie w tekście wspomnianego *Regulaminu* muzułmańskiej wspólnoty w zachodnich guberniach doprowadziło do poważnego zamieszania i chaosu, ponieważ zgodnie z punktem 41 chatibowie, imamowie i mułłowie mogli być wybierani przez wiernych wyłącznie spośród potomnego duchowieństwa taurydzkiego.

Przepis ten w praktyce uniemożliwiał wybór duchownych przez Tatarów dawnej Rzeczypospolitej, ponieważ nie mieli czegoś takiego jak potomne duchowieństwo. Z jednej strony oczywiste jest, że na ziemiach zabranych Rzeczypospolitej nie było żadnych „duchownych taurydzkich", z drugiej zaś – niewielka liczba kandydatów spełniających wymagania do objęcia stanowiska imama zgodnie z prawem muzułmańskim[9] uniemożliwiała zamknięcie stanu duchowieństwa w zachodnich guberniach. Uprzedzając dalsze rozważania, wspomnijmy, że na terenach współczesnej Białorusi – w guberniach mińskiej i grodzieńskiej, a z dużym prawdopodobieństwem również wileńskiej i kowieńskiej – władze rosyjskie przynajmniej w drugiej połowie XIX wieku regularnie zbierały dane dotyczące liczebności muzułmańskiego duchowieństwa. Grupa ta była znikoma zarówno w odniesieniu do ogółu ludności guberni, jak i w porównaniu z duchowieństwem na Krymie. W 1861 roku zgodnie z danymi zawartymi w raporcie Mińskiego Gubernialnego Komitetu Statystycznego dla Centralnego Komitetu Statystycznego w guberni mińskiej w roku 1860 mieszkało duchowieństwo mahometańskie w liczbie 51 osób (21 mężczyzn i 30 kobiet)[10]. Od 1869 roku Gubernialny Komitet Statystyczny zaczął publikować aktualne wykazy muzułmańskiego duchowieństwa w guberni, obok duchowieństwa wyznań chrześcijańskich (prawosławnego, rzymskokatolickiego, ewangelicko-luterańskiego i ewangelicko-reformowanego) oraz wyznania mojżeszowego, z podaniem odznaczeń państwowych oraz daty objęcia stanowiska (w przypadku wakatu zamieszczano odpowiednią adnotację).

[9] Tatarzy Rzeczypospolitej byli, jak Tatarzy krymscy, hanafitami, tzn. zwolennikami uznanej za najbardziej otwartą szkołę prawa islamskiego.

[10] *Памятная книжка Минской губернии на 1861 год*, С. 176.

Na podstawie tych danych można z całą pewnością stwierdzić, że mimo nielicznych przypadków przekazywania stanowiska imama w obrębie jednej rodziny – nie zawsze z ojca na syna – oraz przypadków pokrewieństwa imamów z różnych dżamij, co zresztą nie dziwi, biorąc pod uwagę niewielką liczebność tej grupy; nawet po 1831 roku na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej nie wykształciło się jednolite dziedziczne duchowieństwo. Co więcej, wszyscy duchowni muzułmańscy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej wraz z rodzinami ubiegali się o zachowanie przywilejów i integrację ze stanem rosyjskiej szlachty, co ostatecznie się udało. W 1839 roku wprowadzono w życie regulamin sporządzony przez Komitet Ministrów, dotyczący uznania szlachectwa „dzieci Tatarów litewskich, którzy w służbie zdobyli rangi i ordery”[11]. W 1840 roku, wbrew dotychczasowemu prawu, Tatarom posiadającym zasiedlone folwarki oficjalnie przyznano prawo własności do wywłaszczonych chłopów wyznania chrześcijańskiego, co w praktyce zrównywało ich w prawach z rosyjską szlachtą.

Z powodu braku źródeł historycznych nie wiemy, jakie konkretne kroki podjęli Tatarzy dawnej Rzeczypospolitej w celu rozwiązania nagle powstałego impasu. Można jednak przypuszczać, że pewne działania rzeczywiście miały miejsce, skoro w 1848 roku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, na prośbę Taurydzkiego Rządu Gubernialnego, uchyliło punkt 41 *Regulaminu* z 1831 roku i zezwoliło na wybór duchownych muzułmańskich w zachodnich guberniach spośród wiernych wszystkich stanów. Decyzja ta została podjęta w wyniku analizy aktualnego stanu rzeczy[12]. Władze rosyjskie zbierały informacje o sposobach wyboru duchownych wśród muzułmanów w zachodnich guberniach, po czym otrzymano kilka relacji od lokalnych urzędników.

---

[11] «О признании в дворянстве детей Литовских Татар, которые на службе приобрели чины и ордена».

[12] *О предоставлении сведений каким порядком избираются и утверждаются муллы в существующих в сей губернии магометанских приходах из каких сословий,* Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 3520, Л. 1–2, 19, 24.

Zbieranie informacji w guberni mińskiej, zainicjowane przez wileńskiego gubernatora wojskowego na wniosek Taurydzkiego Rządu Gubernialnego, potwierdziło, że w istniejących w powiecie nowogródzkim muzułmańskich parafiach „muzułmańscy duchowni są wybierani spośród stanu szlacheckiego przez parafian-szlachciców na podstawie powszechnej i dobrowolnej zgody wszystkich". Mińska policja z kolei donosiła, że „wszyscy Tatarzy litewscy powołują się na przywileje szlacheckie, i ponieważ Tatarzy należący do meczetu w Mińsku są szlachtą – duchowni wybierani są z tego samego stanu, tj. spośród Tatarów litewskich".

Warto zauważyć, że po 1848 roku Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo nadal ingerowało w sprawy wyborów w poszczególnych muzułmańskich parafiach na zachodzie Imperium Rosyjskiego, pełniąc funkcję organu nadzorującego. Świadczy o tym w sposób jednoznaczny chociażby sprawa wyboru Mustafy Miśkiewicza na stanowisko imama meczetu w Uzdzie[13] w 1865–1869 roku[14]. Z treści sprawy wynika, że po śmierci poprzedniego imama Sulejmana Aleksandrowicza (zaczął pełnić obowiązki przed 1836 rokiem) Mustafa Miśkiewicz został wybrany przez wspólnotę religijną w Uzdzie na wspomniane stanowisko 26 kwietnia 1865 roku. W związku z tym Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo przygotowało kwestionariusz i już we wrześniu 1865 roku przesłało go do ihumeńskiego Powiatowego Urzędu Policji. *Regulamin* z 1831 roku nie zawierał żadnych wskazówek dotyczących organizowania przez władze religijne jakichkolwiek egzaminów ani prób przed lub po wyborze imama. Niestety, suche relacje urzędników nie pozwalają odtworzyć pełnego kształtu tego kwestionariusza. Nie zachował się ani spis pytań, ani opis przebiegu przesłuchania kandydata. Jasne jest jednak, że część kwestionariusza sprawdzała wiedzę religijną oraz umiejętność rozwiązywania

[13] Wtedy miasteczko w powiecie ihumeńskim guberni mińskiej, obecne centrum rejonu w obwodzie mińskim.

[14] Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587.

trudnych sytuacji zgodnie z prawem religijnym. Jedna z odpowiedzi Mustafy Miśkiewicza wzbudziła wątpliwości ekspertów na Krymie i przez dwa lata aż 1867 roku oni poprosili o uzupełnienie odpowiedzi też za pomocą listu do ihumeńskiego Powiatowego Urzędu Policji.

Pytanie dotyczyło naruszenia odprawiania namazu: „Okazało się, że na trzecie pytanie odpowiedział, iż jeśli ktoś nie wykonał obowiązkowych modlitw (farzów), należy rozpocząć je od nowa. Jeśli ktoś celowo nie wykonał [farzu], to modlitwa będzie niepełna, a on sam będzie grzeszny. A jeśli nastąpiło to przez pomyłkę, należy wykonać pokłon naprawczy (sujud as-sahw)”[15]. Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo uznało odpowiedź za niepoprawną, ale jednocześnie zażądało wyjaśnienia, czym kandydat kierował się, udzielając takiej odpowiedzi. Na podstawie wypowiedzi Mustafy Miśkiewicza urzędnicy Powiatowego Urzędu Policji w Ihumeni wywnioskowali, że udzielając odpowiedzi na temat farzów, kierował się księgą zatytułowaną Kitab[16].

Uważam, że mimo lapidarności, ta wiadomość stanowi dla nas klucz do zrozumienia kwestii związanych z charakterem kwestionariusza oraz umożliwia głębsze wyjaśnienie natury nieporozumień między Tatarami dawnej Rzeczypospolitej, a ich nowym duchownym zwierzchnictwem na Krymie. W Rzeczypospolitej nigdy nie funkcjonowały muzułmańskie szkoły duchowne, w których podstaw religii nauczaliby nauczyciele cieszący się uznaniem i autorytetem wśród kolegów w całym świecie muzułmańskim[17]. Nauczanie odbywało się w domach i meczetach,

[15] „оказалось, что он на 3-й вопросный пункт ответил, что если кто не исполнил фарзов, нужно другое начинать. Если он нарочно не исполнил, то намаз будет не полный и он будет грешный. И если по ошибке, то нужно идти до сяджею”.

[16] „при даче ответов на счёт фарзов, он руководствовался книгой под названием Китаб”.

[17] Jedyna wzmianka o istnieniu jakiejś formy szkoły religijnej pochodzi z krótkiego życiorysu imama meczetu w Nowogródku Aleksandra Osipowicza Bogdanowicza (pełnił funkcję duchownego prawdopodobnie od 1823 do 1870 roku). Według danych mińskiego gubernialnego komitetu statystycznego „ukończył kurs w mińskim muzułmańskim mektebie”, najprawdopodobniej w latach 20. XIX wieku.

przez osoby starsze i bardziej doświadczone, a także za pomocą kompendiów wiedzy zwanych wśród Tatarów Rzeczypospolitej kitabami, czyli po prostu księgami. W związku z tym władze duchowne na Krymie nie mogły mieć pewności, że duchowni wybierani przez zgromadzenia wiernych będą posiadać odpowiednią wiedzą religijną oraz nie będą zniekształcać podstaw wiary, dlatego wybrany kandydat musiał przejść próbę kwalifikacyjną.

Osobno warto zatrzymać się nad kwestią językową, ponieważ miała ona również wpływ na relacje między władzami duchownymi na Krymie a duchowieństwem zachodnich guberni. Regulamin z 1831 roku wprost wskazuje, że wśród kandydatów na stanowiska w parafialnym duchowieństwie należy wybierać tych, którzy posługują się językiem rosyjskim: „Jeśli będzie kilku kandydatów, którzy pod względem zdolności i zalet moralnych mają równe prawo do objęcia wakującego stanowiska, wówczas Duchowne Zwierzchnictwo przyznaje pierwszeństwo temu spośród nich, który zna język rosyjski”[18]. Znajomość języka rosyjskiego na Krymie wśród tatarskiego duchowieństwa i wiernych, którzy na co dzień posługiwali się językiem krymskotatarskim, a do celów religijnych używali arabskiego, w latach 30. XIX wieku nie była jeszcze powszechna ani naturalna. Podobna sytuacja miała miejsce również wśród Tatarów Rzeczypospolitej, z tą różnicą, że ich rodzimymi językami były języki słowiańskie – polski i białoruski. Język polski przez długi czas pełnił funkcję języka prawotwórstwa w meczetach, o czym świadczą liczne świadectwa urodzenia, wystawiane w celu potwierdzenia szlacheckiego pochodzenia aż do lat 60. XIX wieku. Stopień opanowania języka rosyjskiego przez Tatarów dawnej Rzeczypospolitej, w tym również przez ich duchownych, pokazuje przypadek imama meczetu mińskiego Ibrahima Rajeckiego, który zaczął pełnić swoje obowiązki nie później niż w 1831 roku i pozostawał na tym stanowisku do

[18] *«Положения о Таврическом магометанском духовенстве и правах оного» от 23 декабря 1831 г.* [w:] *Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е*, Санкт-Петербург, Т. 6, 1832, с. 343.

1861 roku. Pozostawił po sobie dokumenty podpisywane zarówno w języku polskim, jak i rosyjskim. I o ile jego charakter pisma w podpisach po polsku świadczy o biegłości i utrwalonym nawyku, o tyle podpisy po rosyjsku przypominają raczej pismo dziecka rozpoczynającego naukę pisania. Nawet w urzędowych dokumentach. W związku z tym Tatarzy dawnej Rzeczypospolitej już od wieków nie posługiwali się językiem swojej historycznej ojczyzny, więc musieli porozumiewać się z władzami w Bachczysaraju po rosyjsku.

Jednak sprawa wyboru imama w Uzdzie w drugiej połowie lat 60. XIX wieku nie zakończyła się na egzaminie, co pozwala dostrzec inne mechanizmy oddziaływania Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego. W 1869 roku Sulejman Dawydów Jakubowski i Mustafa Aleksander Biciutko, wraz z innymi szesnastoma osobami, zwrócili się do Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa z prośbą o odwołanie nowo wybranego imama Mustafę Miśkiewicza[19]. Niestety nie mamy dostępu do treści tego odwołania. Zachowało się ono w wymienionym archiwum na Krymie, w zespole dokumentów Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa. Jak wskazują osoby, które złożyły skargę, kilka lat później w podaniu do gubernatora mińskiego Grzegorza Krasinowa[20] oraz w podaniu do Senatu Rządzącego[21] przedstawiły liczne dowody, że zgodnie z przepisami Koranu Mustafa Miśkiewicz nie może pełnić obowiązków imama. Najważniejszym z nich był fakt, że pochodził z nieprawego łoża, co w miejscu jego urodzenia (lub ewentualnie przy nadaniu azana w meczecie) było przedmiotem badań prowadzonych przez zainteresowane osoby, oraz zarzut,

[19] *Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети,* Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 4–4 об.

[20] *Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети,* Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 6–7.

[21] *Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети* // Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 25–27.

że Mustafa Miśkiewicz posiadał rzekome wady moralne i w życiu zachowywał się w sposób naganny.

Wiemy, że Mustafa Miśkiewicz został ostatecznie zatwierdzony na stanowisku imama w Uzdzie decyzją Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa z 3 sierpnia 1867 roku, po czym złożył przysięgę na wierność władzom rosyjskim w obecności urzędnika sądu powiatowego, co stanowiło jeden z istotnych elementów procedury. Z kolei Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo przekierowało skargę do gubińskiego urzędu mińskiego, unikając rozpatrywania jej treści. Ze swojej strony 30 kwietnia 1869 roku gubernialny urząd miński poinformował zainteresowane osoby, że ich prośbę o zmianę imama w uzdzieńskim meczecie pozostawił „bez skutków". Z rezolucji tego urzędu z 20 czerwca możemy dowiedzieć się nieco więcej o tym, na czym polegały pretensje oraz czym kierowały się władze, popierając kandydaturę Mustafy Miśkiewicza. Grupa wiernych, z Sulejmanem Jakubowskim i Mustafą Biciutkiem na czele, zarzucała mu, że „zmuszał część wiernych do podpisania aktu o jego wyborze i samodzielnie dopisał do niego wiele osób niepełnoletnich"[22]. Jednak odwołując się do sprawozdania lokalnego urzędnika, obecnego w 1865 roku na obradach wyborczych, z którego wynika, że Mustafa Miśkiewicz został wybrany za zgodą całej wspólnoty muzułmańskiej miasteczka Uzda, władze stanęły po stronie wybranego imama. Niezadowolona część uzdzieńskiej wspólnoty muzułmańskiej zwróciła się do Senatu Rządzącego – najwyższego organu w Imperium nadzorującego sądownictwo i administrację – narzekając nie tylko na bezprawne objęcie stanowiska przez Miśkiewicza, ale również na bierność, a nawet utrudnianie działań przez władze lokalne, w tym policję, w sprawie rozpatrzenia tej kwestii. Dokument ten wykazywał, że podany policji przez osoby skarżące sfałszowany dokument, zawierający podrobione podpisy 20 osób,

[22] *Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети*, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 19–19 об.

został uznany przez władze za kopię przygotowaną przez Miśkiewicza, mimo że ani jego forma – niezgodna z ustalonym wzorem kopii – ani sfałszowane podpisy nie wskazują, że dokument ten rzeczywiście jest kopią. Wtedy już Senat postanowił zostawić odwołanie bez skutków, między innymi dlatego, że skarżące się osoby nie przedstawiły żadnych dowodów prawnych czy świadectw na potwierdzenie oskarżeń. Wtedy już Senat postanowił pozostawić odwołanie bez rozpatrzenia, między innymi dlatego, że osoby skarżące się nie przedstawiły żadnych dowodów prawnych ani świadectw potwierdzających ich zarzuty[23]. W dokumencie potwierdzającym zapoznanie się z decyzją Senatu Rządzącego w sprawie stanowiska imama uzdzieńskiego skarżący – Sulejman Jakubowski, Abragim Aleksandrowicz, Aluń Aleksandrowicz, Mustafa Biciutko oraz Abragim Biciudko – podpisali się 10 stycznia 1869 roku[24].

Formalnie sprawa się zakończyła. Nie wiemy jednak, w jaki sposób rozwiązano kwestie pogodzenia podzielonej wspólnoty. W trakcie długotrwałych biurokratycznych procedur znacząca część muzułmanów z Uzdy, buntująca się przeciwko – ich zdaniem – bezprawnemu objęciu stanowiska imama przez Mustafę Miśkiewicza, nie chodziła do meczetu i nie brała udziału w nabożeństwach. Jednak Mustafa Miśkiewicz pełnił swoje obowiązki religijne aż do 1891 roku[25].

Wymowne w tej sprawie jest bierność Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa. W ramach ich pełnomocnictwa miały być rozpatrywane zarzuty dotyczące niemoralnego zachowania oraz rzekomego pochodzenia z nieprawego łoża oskarżanego imama. Należy jednak przyznać, że możliwości weryfikacji tych spraw przez władze religijne na Krymie były bardzo ograniczone ze względu na

[23] *Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети,* Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 27.

[24] *Дело об избрани М.А. Миськевича на должность муллы Игуменской мечети,* Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 299, Оп. 2, Д. 6587, Л. 30.

[25] А.А. Любая, *Духовенство мечетей Минской губернии в конце XVIII – начале XX в.: попытка реконструкции персонального состава* [w:] *Archivaryus=Архіварыус. Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў*, 2022, Вып. 20, S. 130–145.

odległość oraz brak osobistej znajomości zarówno Miśkiewicza, jak i pozostałych uczestników sporu. W sprawach dotyczących cech moralnych w podobnych sytuacjach zazwyczaj powoływano się na pisemną opinię policji lub innych władz, potwierdzającą, że dana osoba posiada „najlepsze cechy moralne, dobre zachowanie oraz wierność tronowi i prawu". Ciekawe, że Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo nie odnosi się do zarzutów dotyczących pochodzenia z nieprawego łoża kandydata, co w rzeczywistości stanowi przeszkodę w drodze do godności duchownego muzułmańskiego. Być może dlatego, że poza plotkami osoby skarżące się nie przedstawiły żadnych dowodów, podczas gdy prawne pochodzenie Miśkiewicza mogło być zweryfikowane na podstawie ksiąg metrykalnych, których pełnomocna kopia od lat 30. XIX wieku miała być przechowywana bezpośrednio w Archiwum Zwierzchnictwa.

Opisana sprawa sądowa wskazuje, że relacje Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa z tatarskimi wspólnotami w zachodnich guberniach cechowały się wyraźną asymetrią władzy i ograniczoną skutecznością nadzoru. Zwierzchnictwo pełniło funkcję centralnego organu religijnego, jednak jego interwencje były często bierne lub formalne, co wynikało zarówno z ograniczeń geograficznych i braku bezpośredniej znajomości lokalnych społeczności, jak i z administracyjnej biurokratyzacji. W praktyce lokalne spory, jak w przypadku wyboru imama w Uzdzie, mogły trwać wiele lat, przy czym zwierzchnictwo unikało bezpośredniego rozstrzygania konfliktów lub ograniczało się do przekazywania skarg do niższych instancji. Pomimo formalnego prawa do zatwierdzania imama, reakcje Zwierzchnictwa ograniczały się do sprawdzania wiedzy religijnej, a jego autorytet moralny i władza kontrolna w praktyce nie wystarczały, by rozwiązać napięcia w podzielonych wspólnotach.

Kwestia pochodzenia imama Miśkiewicza porusza jeszcze jeden istotny aspekt relacji między Krymem a tatarskimi wspólnotami w zachodnich guberniach – prowadzenie akt stanu cywilnego. Jak już wspomniano, po 1831 roku dwa egzemplarze ksiąg metrykalnych miały być

corocznie sporządzane na Krymie i przesyłane do każdego meczetu w zachodnich guberniach. Jeden z tych egzemplarzy, starannie wypełniony, należało po zakończeniu roku odesłać do archiwum Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa. Procedura ta przebiegała w następujący sposób: imam na miejscu składał oświadczenie dotyczące urodzenia danego Tatarzyna, weryfikując informacje na podstawie swoich kopii ksiąg metrykalnych. Dopiero po tej weryfikacji dokument był wysyłany na Krym do Taurydzkiego Muzułmańskiego Duchownego Zwierzchnictwa, gdzie zapisy sprawdzano w drugiej kopii tej samej księgi, sporządzano odpowiednie oświadczenie – często na odwrotnej stronie otrzymanego arkusza – i odsyłano dokument z powrotem. Setki takich oświadczeń zawierają wywody szlacheckich rodzin tatarskich, przechowywane w archiwach Mińska i Wilna. Większa część z nich została potwierdzona przez Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo, jednak nieliczne wskazują na konfrontacje i opór imamów w zachodnich guberniach wobec sporządzania kopii.

W styczniu 1859 roku Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo wysłało list do Zgromadzenia Deputowanych Szlacheckich w Mińsku w sprawie uznania dziesięciu metrykalnych świadectw dotyczących członków rodziny Smolskich, wystawionych przez imama miejscowego meczetu. Wówczas stanowisko to obejmował Abragim Raiecki[26]. Taurydzkie Muzułmańskie Duchowne Zwierzchnictwo zawiadomiło, że nie jest w stanie potwierdzić oświadczenia o urodzeniu, ponieważ księgi metrykalne sporządzone w mińskim meczecie w latach 1843–1855 wyglądają na brudnopisy. Wszystkie akty urodzenia, zgonu i śmierci wpisano w jednym miejscu bez podziału, przy czym nie są one pieczętowane, nie są oprawione ani zabezpieczone przez Zwierzchnictwo, dlatego nie można mieć pewności, że oświadczenia są zgodne z rzeczywistością. Zaproponowano również inną procedurę ustalenia pochodzenia tych osób poprzez przesłuchanie dwunastu świadków przez policję.

[26] *О дворянском происхождении рода татар Смольских,* Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 319, Оп. 2, Д. 3024, Л. 267.

Jak już wspomniano, Abragim Raiecki rzeczywiście słabo posługiwał się językiem rosyjskim, przynajmniej w piśmie, w przeciwieństwie do języka polskiego, i w odróżnieniu od swojego młodszego kolegi Mustafy Miśkiewicza, który – według opinii władz – dobrze opanował język rosyjski. Musimy więc przyznać, że zarzuty ze strony Zwierzchnictwa mogą nie być bezpodstawne. To, co wiemy o tradycji prowadzenia akt w meczetach w czasach Rzeczypospolitej – a wiemy niewiele – wskazuje, że wszystkie akty stanu cywilnego były zapisywane chronologicznie. To oznacza, że chaotyczność prowadzenia dokumentacji w mińskim meczecie, na którą narzekały władze religijne, mogła wynikać z innej tradycji, na którą patrzono z innej perspektywy oraz przyzwyczajeń osoby w podeszłym wieku. Budzi jednak wątpliwości narzekanie, że księgi nie były oprawiane w należyty sposób, zwłaszcza że miały być już porządnie oprawione przed wysłaniem z Krymu. Czy imam celowo ignorował oficjalne, opieczętowane egzemplarze ksiąg, posługując się własnymi zapiskami prowadzonymi na bieżąco?

Odpowiedź nie jest jednak tak oczywista. W 1851 roku imam słonimskiego meczetu Józef Bogdanów Bajraszewski wystawił nietypowe oświadczenie. W odpowiedzi na prośbę Asana Iljasiewicza o wydanie metryki urodzenia jego syna napisał, że przed 1834 rokiem nie istniała odgórnie ustalona forma ksiąg metrykalnych, dlatego wiek młodzieńca został określony na podstawie listy parafian, która wskazywała na rok 1831 jako rok jego narodzin[27]. Przecież wiemy, że rozkaz wysyłania ksiąg metrykalnych odpowiednio zszytych i oprawionych został wydany wcześniej.

Relacje między Tatarami dawnej Rzeczypospolitej a muzułmańską hierarchią Imperium Rosyjskiego w pierwszej połowie XIX wieku były skomplikowane, nacechowane niejasnym statusem prawnym, biurokratyczną inercją oraz głębokimi różnicami kulturowymi między Tatarami litewskimi a duchowieństwem krymskim podporządkowanym Taurydz-

[27] *О дворянском происхождении рода татар Иллясевич*, Национальный исторический архив Беларуси, Фонд 319, Оп. 2, Д. 3024, Л. 267.

kiemu Muzułmańskiemu Duchownemu Zwierzchnictwu. Choć Katarzyna II deklarowała zachowanie i rozszerzenie dawnych przywilejów islamu na ziemiach wcielonych po rozbiorach, proces ich formalnego uregulowania przebiegał bardzo powoli, prowadząc do licznych konfliktów i nieporozumień, które Tatarzy próbowali rozwiązywać poprzez memoriały kierowane do najwyższych urzędników państwowych. *Regulamin* z 1831 roku podporządkował muzułmanów guberni zachodnich muftiemu krymskiemu, nie przewidując dla nich własnych struktur duchownych, co w praktyce uniemożliwiło im samodzielne wybory imamów i stworzyło chaos prawny, pogłębiany brakiem dziedzicznego duchowieństwa oraz różnicami językowymi i religioznawczymi. Władze rosyjskie stopniowo łagodziły te ograniczenia, m.in. uchylając w 1848 roku przepis uniemożliwiający wybór duchownych spoza krymskiego stanu duchownego, lecz nadzór Taurydzkiego Zwierzchnictwa pozostał formalny i niewydolny, co najlepiej ukazuje sprawa wyboru imama Mustafy Miśkiewicza w Uzdzie. Całość materiału źródłowego dowodzi, że relacje Tatarów z krymskim zwierzchnictwem miały charakter asymetryczny, obciążony dystansem kulturowym, słabą znajomością lokalnych realiów i biurokratyczną ociężałością państwa, co sprawiało, że w praktyce muzułmańskie wspólnoty w zachodnich guberniach funkcjonowały na pograniczu dwóch porządków prawno-religijnych, nie należąc w pełni do żadnego z nich.

Bibliografia

Arapov D. *Islam v Rossijskoj imperii. Zakonodatel'nye akty, opisaniâ, statistika*, Moskva 2001 [Арапов Д. *Ислам в Российской империи. Законодательные акты, описания, статистика*, Москва 2001].

Hajredinova Z.Z. *Istočniki po izučeniû deâtel'nosti Tavričeskogo magometanskogo duhovnogo pravleniâ*, „Kul′tura narodov Pričernomor′â", 2008, № 144, S. 81–85, [Хайрединов, З.З. *Источники по изучению деятельности Таврического магометанского духовного правления*, „Культура народов Причерноморья", 2008, № 144, S. 81–85].

Lûbaâ A.A. Duhovenstvo mečetej Minskoj gubernii v konce XVIII – načale HH v.: popytka rekonstrukcii personal′nogo sostava, „Archivaryus=Arhivaryus.

Zbornìk navukovyh pavedamlennâŭ ì artykulaŭ", 2022, Vyp. 20, S. 130–145. [Любая А.А. *Духовенство мечетей Минской губернии в конце XVIII – начале XX в.: попытка реконструкции персонального состава,* „Archivaryus=Архіварыус. Зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў", 2022, Вып 20, S. 130–145].

Lûbaâ A.A. *Dzve zapìskì z arhìva Knâzëŭdruckìh-Lûbeckìh u kantèksce barac'by tataraŭ zahodnìh gubernâŭ za svaû ślâheckuû godnasc' u 30-â gady XIX st.*, „Dolgij XIX vek v istorii Belarusi i Vostočnoj Evropy: issledovaniâ po Novoj i Novejšej istorii: sbornik naučnyh trudov", 2020, Vyp. 4, S. 20–42 [Любая А.А. *Дзве запіскі з архіва князёў Друцкіх-Любецкіх у кантэксце барацьбы татараў заходніх губерняў за сваю шляхецкую годнасць у 30-я гады XIX ст.,* „Долгий XIX век в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории: сборник научных трудов", 2020, Вып. 4, S. 20–42].

Relations between the Muslims of the western governorates and the muslim hierarchy in the Russian Empire in the pages of the arguments of the noble Tatar families from the Assembly of Noble Deputies of Minsk

The article examines the relations between the Tatar Muslim communities in the western governorates of the Russian Empire and the Taurida Muslim Spiritual Administration. The author reveals a range of systemic issues: language barriers, divergent religious and administrative standards, the inefficiency of Crimean oversight, and difficulties in the practical implementation of state regulations. The analysis demonstrates that the system of religious supervision over the Tatars of the former Polish–Lithuanian Commonwealth was largely a formal construct, inconsistent with local traditions and social realities, which led to conflicts and the need for ad hoc interventions by secular authorities. The study argues that the Tatar communities in the western governorates operated at the intersection of two legal-religious orders, without being fully anchored in either, which shaped the particular character of their religious and legal life in the nineteenth century.

K e y w o r d s : Tatars, Muslims in the Russian Empire, Taurida Muslim Spiritual Authority, religious administration, vital records, confessional oversight, local conflicts

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.133-180

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251006

Data przesłania: 26.01.2025
Data akceptacji: 05.03.2025

Яўген Малікаў

незалежны даследчык
кандыдат мастацтвазнаўства
(PhD in art history)
malikau2017@gmail.com
ORCID: 0009-0009-1177-0899

Асаблівасці традыцыі разьбянога архітэктурнага дэкору драўляных будынкаў г. Магілёва канца XIX – сярэдзіны XX ст.[1]

Specyfika tradycji snycerskiej dekoracji architektonicznej budynków drewnianych Mohylewa w końcu XIX – połowie XX w.

W artykule została przedstawiona tradycja snycerskiego zdobnictwa architektury drewnianej w Mohylewie od końca XIX do połowy XX w. Na podstawie analizy dużej liczby zebranych materiałów fotograficznych Autor dokonał klasyfikacji zdobnictwa architektonicznego, zidentyfikował i opisał cechy charakterystyczne dekoracji architektury drewnianej tego miasta.

Słowa kluczowe: snycerski wystrój architektoniczny, dekoracyjna rama okienna, fronton, obraz artystyczno-dekoracyjny, drewniany budynek

[1] Гэтая публікацыя з'яўляецца часткай праекту "Традыцыі разьбянога дэкора драўлянай архітэктуры Магілёўскай вобласці Беларусі" ("Traditions of carved decoration of wooden architecture of the Mahilew region of Belarus"), прафінансаванага ў межах стыпендыяльнай праграмы «Support for Advanced Learning and Training – EU4Belarus-SALT» Стыпендыі беларускім выкладчыкам, навукоўцам і аспірантам вышэйшых навучальных і даследчых устаноў ЕС», якая праводзіцца ў рамках знешняй дзейнасці Еўрапейскага саюза (лістапад 2023 – красавік 2024 г.).

Уводзіны

Усход Беларусі, асабліва паўднёвы ўсход, здаўна вядомы даследчыкам як тэрыторыя бытавання найбольш яркага разьбянога дэкору ў народным драўляным дойлідстве Беларусі[2]. Аднак традыцыі архітэктурнага дэкору самай усходняй яе часткі – сучаснай Магілёўскай вобласці, ніколі не з'яўляліся аб'ектам навуковага даследвання і збольшага невядомы ў тэматычнай літаратуры. Старажытным культурным цэнтрам гэтага рэгіёну, які ахоплівае значную частку Верхняга Падняпроўя, з'яўляецца горад Магілёў.

У 2019 г. аўтар дадзенага артыкула правёў 10 экспедыцыйных выездаў у г. Магілёў з мэтай збору фотаматэрыялу па драўлянай архітэктуры і яе архітэктурнаму дэкору. Сабраная аўтарам фотабаза ўключае фотаздымкі з выявамі 464 будынкаў г. Магілёва (4062 лічбавыя фотаздымкі), з якіх 366 драўляных будынкаў аздоблены архітэктурным дэкорам. Агулам па Магілёўскай вобласці за перыяд 2007–2020 гг. аўтарам была сабрана 11265 фотаздымкаў з выявамі 1808 будынкаў з Магілёва, Бабруйска і яшчэ 11 гарадоў (на паўночны ўсход, усход і поўдзень ад абласнога цэнтра), што дало магчымасць параўноўваць аналізуемы матэрыял па традыцыям разьбянога дэкору драўлянай архітэктуры на дастаткова вялікай тэрыторыі. У выніку склалася разуменне, што горад Магілёў з'яўляецца адным з відавочных выразных цэнтраў развіцця драўлянага архітэктурнага дэкору на тэрыторыі даследванай часткі Магілёўскай вобласці.

Магілёў – горад на ўсходзе Беларусі, на сёння налічвае каля 350 000 жыхароў. Сталае паселішча людзей на месцы Магілёва існуе з XII ст., упершыню на старонкі гістарычных крыніц горад трапіў у XIV ст. Асасбівы росквіт горада пачаўся ў першай палове XVI ст., калі ў выніку няўдалых для Вялікага княства Літоўскага войн у 1514 г. маскоўскімі войскамі быў захоплены Смаленск, і менавіта Магілёў стаў галоўным цэнтрам гандлю на ўсходзе Вялікага

[2] А.І. Лакотка, *Пад стрэхамі прашчураў,* Мінск 1995, с. 276.

княства Літоўскага. У 1561 г. горад атрымаў магдэбурскае права. Усё гэта разам садзейнічала росквіту не толькі эканомікі, але і мастацкай культуры гэтага горада. У XVII–XVIII ст. горад стал галоўным мастацкім і культурным цэнтрам на ўсходзе Беларусі, тут склалася своеасаблівая школа каменнага дойлідства, кнігадрукавання і інш.

Аналіз сабраных фотаматэрыялаў па драўлянай архітэктуры горада і рэгіёна паказаў, што ў канцы XIX – сярэдзіне XX ст. у Магілёве існавала свая выразная традыцыя разьбянога дэкору ў драўлянай архітэктуры. Дадзены артыкул з'яўляецца першай спробай навуковага апісання гэтай своеасаблівай з'явы.

Акрамя натурных фотаздымкаў драўлянай забудовы горада па стане на 2019 г. важнай крыніцай інфармацыі па гэтай тэме сталі фотаздымкі з відамі горада, зробленымі ў канцы XIX – пачатку XX ст., 1941–1944 гг. і другой паловы XX ст., на якіх зафіксаваны ўжо неіснуючыя драўляныя будынкі горада. Сканы такіх фотаздымкаў былі атрыманы ў першую чаргу ад калекцыянераў (Алег-Давід Лісоўскі з Аўгсбурга, Аляксей Балакіс з Магілёва і інш.).

Інфармацыя аб датах ўзвядзення зафіксаваных у 2019 г. будынкаў была атрымана з матэрыялаў архіву РУП "Магілёўскае агенцтва па дзяржаўнай рэгістрацыі і зямельнаму кадастру". Нажаль, афіцыйныя дадзеныя не ўтрымлівалі дакладную інфармацыю аб датах пабудовы на ўсе зафіксаваныя будынкі, рэдкія з дат былі ранейшымі за пачатак XX ст., але не гледзячы на гэта атрыманыя даты дазволілі ў агульных рысах прасачыць па часе тэндэнцыі развіцця драўлянага архітэктурнага дэкору ў Магілёве ў канцы XIX – сярэдзіне XX ст.

Асноўным метадам даследвання быў параўнальна-гістарычны аналіз зафіксаваных на фотаздымках драўляных будынкаў і элементаў іх архітэктурнага аздаблення, сістэматызацыя і апісанне атрыманых вынікаў. Таксама выкарыстоўваліся і іншыя агульнанавуковыя метады.

Для аналізу сабранага матэрыялу структура драўляных будынкаў і іх разьбяное аздабленне былі падзелены на тры візуальныя ўзроўні ў адпаведнасці з канструкцыяй самога будынка:

– верхняя частка будынка – узровень даху, у дэкор якога ўваходзіць сістэма аздабленняў франтона-шчыта (уключна з малюнкам зашыўкі франтона, накладнымі элементамі, формай шчытавых вокнаў і іх аконнымі пераплётамі і інш.), разьбяныя закрыліны і падзоры па лініях краю страхі, вільчыкі, аб'ёмныя канструкцыі з пераплеценых рэяк ў полі франтона, скульптурна апрацаваныя канструкцыйныя элементы (ніжнія канцы крокваў);

– сярэдняя частка будынка – узровень сцен, аздабленне якога складаюць абшыўка сцен шалёўкай (ці яе адсутнасць), карнізы, аконныя ліштвы, вуглы, дзверы і ганкі;

– ніжняя частка – узровень падмурка, аздабленні якога не былі зафіксаваны.

Агульнараспаўсюджаны ў Магілёве і ўцэлым па рэгіёне тып традыцыйнага дома ўяўляе сабой аднапавярховы драўляны зруб чатырох-пяцісцен пад двухсхільным дахам, пастаўлены тарцом на два акны да вуліцы. У гарадах і мястэчках, дзе заможнасць насельніцтва дазваляла ўзводзіць большыя па памерах будынкі, шырокае распаўсюджанне набылі будынкі ў два паверхі альбо з ніжнім цагляным цокальным паверхам, а таксама і іншыя варыянты. У гарадскім драўляным дойлідстве таксама шырокае распаўсюджанне атрымала ўжыванне чатырохсхільных дахаў, але відавочна, што двухсхільныя дахі дамініравалі. Сістэма дэкаратыўных аздабленняў, выпрацаваная ў майстроў драўлянай архітэктуры Магілёва, аднольнавая для ўсіх варыянтаў ужываных будынкаў. Важнай асаблівасцю таксама з'яўляецца прыхільнасць драўлянай архітэктуры Магілёва да відавочна шырокіх тарцавых фасадаў, часам нават на 4–5 вокнаў, пад высокім двухсхільным дахам (мал. 1).

Дэкор даху

Прыхільнасць жыхароў Магілёва да вывядзення шырокага тарцавога фасаду драўляных будынкаў на вуліцу, патрабавала, адпаведна, выконваць таксама шырокі і высокі франтон (шчыт) будынка,

што рабіла яго заўважным элементам ў стварэнні прывабнага вобраза ўсяго будынка і патрабавала дадатковага дэкаравання. Часам вышыня франтона была блізкай да вышыні сцен будынка і ўкампазіцыі фасада такі франтон уяўляў сабой фактычна асобны паверх.

Улічваючы велізарныя памеры, характэрныя для франтонаў Магілёва, відавочная манатоннасць абшыўкі дошкамі такога шчыта (тымпана) патрабавала дадатковых дэкаратыўных элементаў. Сістэму аздаблення шчыта складаюць наступныя элементы, якія ўжываліся ў розных узаемаспалучэннях паміж сабой: малюнак абшыўкі шчыта дошкамі, акно на ім, разьбяныя паяскі і акантоўкі, накладзеныя непасрэдна на шчыт.

Малюнак абшыўкі шчыта

Канструкцыйна першасным элементам аздаблення шчыта драўлянага будынка з'яўляецца малюнак утвораны рытмічным размяшчэннем дошак яго абшыўкі.

Найбольш старым і пашыраным варыянтам з'яўляецца простая вертыкальная абшыўка, якая бязспрэчна дамініравала ў будынках збудаваных да 1917 г., асабліва на франтонах невялікіх памераў.

Мал. 1. Магілеў. вул. Яцыны 13. 1922 г.

Мал. 2. Магілеў, вул. Вялікая Чавуская 46. 1947 г.

Другім па колькасці сярод зафіксаваных з'яўляецца варыянт двухраднай абшыўкі, пры якой ніжні рад вертыкальны, а верхні з перпендыкулярна ўкладзеных адносна схілаў даху дошак. Больш за палову з зафіксаваных прыкладаў такой укладкі змешчаны на будынках узведзеных у перыяд 1945–1960-х гг., хаця такі варыянт абшыўкі часам сустракаецца і на матэрыялах да 1917 г. (мал. 2)

Усе астанія зафіксаваныя варыянты абшыўкі шчыта значна адстаюць па колькасці ад вышэйназваных – двухрадная вертыкальная абшыўка франтона, гарызантальная абшыўка, двухрадная абшыўка з вертыкальным ніжнім ярусам і гарызантальным верхнім і інш.

Агульная дынаміка распаўсюджання найбольш пашыраных варыянтаў дэманструе тэндэнцыю да ўскладнення малюнка абшыўкі шчыта, але адзінкавыя зафіксаваныя варыянты паказваюць ўжыванне досыць складаных кампазіцый на вялікіх франтонах ужо ранніх будынкаў, узведзеных да 1917 г.

Трэба адзначыць, што ўжыванне на шчытах будынкаў асобных накладных геаметрычных фігур у выглядзе ромбаў, квадратаў і іншых не сустракаецца на будынках Магілёва узведзеных да 1941 г. Аднак накладныя ромбы, квадраты, салярныя разеткі і крыжы на шчытах будынка шырока распаўсюджваюцца ў будаўніцтве пасля 1945 г., што, верагодна, звязана з міграцыяй насельніцтва. (мал. 2)

Шчытавыя вокны

Важнейшым, а ў некаторых выпадках часам нават галоўным і адзіным, элементам аздаблення франтона (шчыта) дому ў Магілёве з'яўляецца шчытавое акно. У Магілёве такія вокны адрозніваюцца сваімі формамі, памерамі, наяўнасцю і ўзроўнем разьбянога аздаблення ліштвы вакол аконнага праёма..

Усе распаўсюджаныя ў Магілёве шчытавыя вокны можна падзяліць на чатыры асноўныя тыпы. Іх супастаўленне паміж сабой паказвае тэндэнцыю ўскладнення ад найбольш простых (і відавочна архаічных) варыянтаў I і II тыпаў, да складаных варыянтаў III і IV

тыпаў, ад простых плоскіх накладак да выразна аб'ёмных і шматпланавых кампазіцый. Відавочна, што гэтая тэндэнця не выпадковая.

Найбольш пашыранай ў Магілёве з'яўляецца прамавугольная форма праёма шчытавых вокнаў, традыцыйная для народнага дойлідства па ўсім даследваным рэгіёне. Аднак выразнай асаблівасцю Магілёва з'яўляецца прыблізна такое ж колькаснае распаўсюджанне пяцівугольнай формы праёмаў шчытавых вокнаў ("трохвугольнік на квадратам"). Улічваючы, што ў горадзе таксама часам сустракаецца форма шчытавога акна з акруглым верхнім абрысам, дык можна дапусціць што абедзьве гэтыя формы карэліруюцца паміж сабою, з'яўляюцца адлюстраваннем нейкай агульнай для іх ідэі, прататыпа ці заканамернасці.

I тып (мал. 3). Да яго адносяцца найбольш простыя і, верагодна, самыя архаічныя варыянты шчытавога акна у выглядзе невялікіх адтулін розных форм (пяцівугольнік, прамавугольнік, паўкруг і інш.), якія па сваіх памерах прыблізна супадалі з шырынёй дошкі абшыўкі шчыта.

II тып (мал. 4). Такія шчытавыя вокны з'явіліся ў выніку ўскладнення вокнаў I тыпа праз значнае павелічэнне памераў і ўжыванне ліштваў у выглядзе раўнамернай аблямоўкі праёма плоскай ці слабапрафіляванай дошкай.

Мал. 3. Магілёў, Першамайскі зав. 26. Да 1917 г.

Мал. 4. Магілёў, вул. 2-я Чыгуначная 38. 1924 г.

III тып (мал. 5–6). Гэты тып шчытавых вокнаў з'явіўся ў выніку ўскладнення ліштваў-рамак вокнаў III тыпу за кошт выкарыстання замест плоскіх ці прафіляваных дошак, больш дэкаратыўных варыянтаў апрацаваных разьбой – краявой, прапільной, варатковай ці глухой. Ужо на будынках 1900–1910-х гг. шырока фіксуюцца найбольш распрацаваныя і ўскладнёныя варыянты вокнаў гэтага тыпу, якія, разам з адпаведным аздабленнем ўсёй кампазіцыі франтона, бязспрэчна з'яўляюцца адной з вяршынь дасягненняў магілёўскіх майстроў разьбянога архітэктурнага дэкору.

Мал. 5. Магілёў, вул. Чэхава 30. Да 1917 г.

Мал. 6. Магілёў, вул. Мендзялеева 5. 1920–1930-х гг.

Мал. 7. Магілёў, вул. Вароўскага 27. Да 1917 г.

Мал. 8. Магілёў, вул. Карпінскага 14. Канец XIX – пачатак XX ст.

IV тып (мал. 7–8). Шчытавыя вокны гэтага тыпу дастаткова рэдкія і разнастайныя па сваім выкананні і, у адрозненне ад папярэдніх тыпаў, не маюць стандартнага набора канструкцыйных элементаў, але маюць стандартны кампазіцыйны набор – асімітрычнае выдзяленне верхняй (часам і ніжняй) часткі, сіметрыя кампазіцыі адносна вертыкальнай восі, а не ўяўнага цэнтра аконнага праёма.

Пераплёты шчытавых вокнаў

Асобнымі элементамі аздаблення франтонаў будынкаў Магілёва з'яўляюцца пераплёты шчытавых вокнаў. Розныя варыянты геаметрычных і рытмічных фігур, утвораныя драўлянымі элементамі пераплёту акна, асабліва пры афарбоўцы ў белы колер, ярка і кантрасна вылучаюцца на цёмнам фоне аконнага праёма ці аздобленай разьбой ліштвы і дадаткова акцэнтавалі ўвагу гледача на цэнтры кампазіцыі ўсяго франтона.

Невялікія па памерах шчытавыя вокны, за рэдкім выключэннем, не маюць аконнага пераплёта (гл. мал. 3), і наадварот – вялікія аконныя праёмы заўжды патрабавалі вялікіх аконных пераплётаў. Найбольш простыя з іх уяўляюць сабой Т-падобную альбо крыжападобную вертыкальную рэечную аснову, якая па перыметры заключана ў раму, а ва ўтвораныя ячэйкі ўстаўляліся шыбкі (мал. 4). Больш распрацаваныя варыянты ўяўляюць сабой складаныя геаметрычныя кампазіцыі розных малюнкаў (мал. 5, 6).

Апрацаваныя разьбой ніжнія канцы вертыкальных дошак абшыўкі шчыта

Адной з важных і выразных асаблівасцяў драўлянай архітэктуры Магілёва з'яўляецца апрацоўка разьбой (краявой, скразяной) ніжніх канцоў вертыкальных дошак абшыўкі шчыта, якія разам утвараюць выразную гарызантальную зубчатую паласу, накшталт наборнага разьбянога пояса. У дасканалым варыянце выкананне

такі разьбяны пояс гарызантальнай лініяй свабодна звісае са шчыта (мал. 9, 10). Такое афармленне можа быць выкарыстана на вертыкальных дошках як пры суцэльнай зашыўцы франтона, так і пры двух-трохраднай, у якой ніжні рад абавязкова вертыкальны. Неабходнасць апрацоўваць ніжнія канцы дошак абшыўкі шчыта вялікімі выразнымі контурнымі ці скразянымі фігурамі прывяла да таго, што ў драўлянай архітэктуры Магілёва вертыкальны рытм абшыўкі шчыта вельмі часта ўтвараецца менавіта шырокімі дошкамі, а не вузкімі нашчыльнікамі.

Мал. 9. Магілёў, Белякова зав. 5. 1924 г.

Мал. 10. Магілёў, Аршанскі зав. 3. 1929 г.

Аналіз сабраных матэрыялаў паказаў, што найбольш раннія (канца XIX ст.) зафіксаваныя варыянты такога аздаблення першапачаткова знаходзіліся ў полі франтона (у тымпане), былі апрацаваны ў выглядзе трохвугольнікаў ці кругоў і часта дадаткова накладзены на фон з гарызантальнай дошкі падшыўкі знізу шчыта. Але ўжо на дамах узведзеных да 1917 г. актыўна ўжываюцца ўскладнёныя варыянты такога аздаблення, як у выглядзе розных варыянтаў геаметрызаваных фігур, так і ў выглядзе вельмі распрацаваных карункавых варыянтаў афармлення ніжніх канцоў вертыкальных дошак абшыўкі шчыта, якія звісаюць з нізу поля франтона, альбо накладзены на дошкі падшыўкі карніза (фрыза) уверсе сцяны. Та-

кім чынам, такое аздабленне магло свабодна звісаць з поля франтона, альбо быць накладзеным на абшыўку франтона ці дошкі карніза (фрыза) уверсе сцяны будынка, але пры гэтым яно захоўвала сваю галоўную ідэю – стварэнне на мяжы нізу франтона выразнай гарызантальнай арнаментальнай паласы, апрацаванай рознай складанасці разьбой, якая ўцэлым утварала зігзагавую лінію.

Гэтае аздабленне нізу франтона часта не толькі візуальна павязана з прасторай карніза (фрыза) будынка, але і фізічна – у шматлікіх зафіксаваных выпадках утвораная паласа зігзагавага арнаменту з аздобленых ніжніх канцоў вертыкальнай абшыўкі шчыта на тарцавым фасадзе будынка пераходзіць і на карнізы (фрызы) бакавых сцен. У выніку ўтвараецца агульная суцэльная арнаментальная паласа па ўсяму перыметру верха сцен будынка, у якой часам нават у мэтах навуковай класіфікацыі цяжка аддзяліць аздабленне ніза франтона будынка ад аздабленняў верха сцен будынка.

Разьбяныя накладныя паяскі і акантоўкі

Асобным відам аздаблення шчыта з’яўляюцца разьбяныя накладныя паяскі і акантоўкі (мал. 11, 12). Яны размяшчаюцца непасрэдна на шчыце, дыяганальна па лініях схілаў даху (у вуглу ўтвораным шчытом і навіссю даха), гарызантальна пасярод шчыта (калі яго кампазіцыя складаецца з двух-трох ярусаў) альбо ў выглядзе разьбянога пояса знізу шчыта, (часта ўжо фактычна наверсе сцен будынка).

Найбольш простыя варыянты такіх накладных паяскоў і акантовак уяўляюць сабой простыя прафіляваныя рэйкі, накшталт плінтуса. Большасць зафіксаваных варыянтаў ўяўляюць сабой плоскую дошку, апрацаваную варатковай альбо краявой разьбой рознага абрысу. Часта сустракаюцца такія паяскі, выкананыя з двух накладзеных адна на адну дошак, кожная з якіх апрацавана краявой разьбой рознага малюнка.

Гэтыя ж накладныя паяскі, выкананыя ў той жа тэхніцы і па тым жа лекалам, часта змяшчаліся вакол шчытавых вокнаў, утвараючы

разьбяную ліштву. Таксама яны часта ідэнтычны ўжываным пры стварэнні разьбяных закрылін і карнізаў на дамах Магілёва.

Мал. 11. Магілёў, вул. Вароускага 27. Да 1917 г.

Мал. 12. Магілёў, вул. Мянжынскага 34. 1926 г.

Падзоры і закрыліны

Важнай часткай аздаблення верхняй часткі будынкаў у драўлянай архітэктуры даследваемага перыяду і рэгіёну, асабліва ў вялікіх гарадах, да якіх, відавочна адносіўся і Магілёў, з'яўляліся разьбяныя падзоры і закрыліны, якія змяшчаліся па знешніх лініях даху – на дыяганалях ветраніц на тарцах франтона і па краі надвісаючай над сцяной часткі даху. Такія разьбяныя падзоры і закрыліны ўжываліся двух тыпаў – зробленыя з адной доўгай цэльнай гарызантальнай дошкі, апрацаванай рознымі варыянтамі краявой разьбы ("цэльнадошкавыя падзоры", мал. 13, 14) ці састаўленыя з шэрага кароткіх вертыкальных дошак апрацаваных па адным лекале, якія ўтвараюць наборны шэраг ("састаўныя падзоры", мал. 15, 16)[3].

Аднак, не гледзячы на тое, што драўляная архітэктура Магілёва мела відавочна схільнасць да завышанай дэкарыцыі верхняй часткі

[3] Я.Р. Малікаў, *Традыцыі разьбянога дэкору ў народнай архітэктуры паўднёва-ўсходняй Беларусі: канец XIX – першая палова XX ст.*, Мінск 2016, с. 100–104, 212–213.

будынка, а менавіта яго франтона, разьбяныя падзоры і закрыліны (якія па сваім размяшчэнні павінны былі б значна аздобіць верхнюю частку любога будынка) не набылі ў Магілёве шырокага распаўсюджання, яркіх форм і вялікай разнастайнасці. Будынкаў горада Магілёва з такімі варыянтамі аздаблення даху ў час натурных збораў 2019 г. зафіксавана каля 30 штук на ўвесь перыяд 1900–1960-х гг., што складае каля 8% ад агульнай зафіксаванай колькасці будынкаў з драўляным разьбяным дэкорам, не кажучы ўжо пра агульную колькасць будынкаў горада ўвогуле.

Канешне, разьбяныя аздабленні ліній падзораў і закрылін сустракаюцца ўжо на ранніх зафіксаваных будынках Магілёва пачатку XX ст. Сярод іх выяўлены дастаткова архаічныя варыянты, выкананыя ў тэхніцы глухой (рэльефна-геаметрычнай) разьбы. Блізкімі да іх з'яўляюцца таксама варыянты выкананыя ў тэхніцы краявой і варатковай разьбы. З іншага боку, колькасць зафіксаваных прыкладаў разьбяных падзораў і закрылін мінімальная, пераважная большасць зафіксаваных будынкаў іх увогуле не мае. Гэта, відавочна, не выпадковасць, а адлюстраванне нейкіх глыбінных мастацкіх прыярытэтаў магілёўскіх дойлідаў і заказчыкаў драўлянай архітэктуры.

Мал. 13. 1900. Магілёў, вул. Герцана 24. 1895 г.

Мал. 14. Магілёў. Герцана 26. 1890 г.

Важна адзначыць, што найбольш складаныя і яркія з мастацка-дэкаратыўнага пункту гледжання варыянты такіх аздабленняў – састаўныя разьбяныя падзоры і закрыліны, якія ў вялікай колькасці прадстаўленыя, напрыклад у суседняй ніжнепасожскай традыцыі, у Магілёве зафіксаваны адзінкавымі экзэмплярамі на жылых будынках пачатку XX ст. Тры розныя варыянты выяўлены ў час натурных збораў 2019 г. на двух існуючых дамах, іх разьбяныя выявы адлюстроўваюць варыянты звісаючых зверху раслінных матываў (мал. 15, 16). Яшчэ чатыры кепскачытаемыя прыклады адзначаны на ўжо неіснуючых будынках, зафіксаваных на старых фотаздымках.

Мал. 15. Магілёў, Камісарыяцкі зав. 17. Да 1917 г.

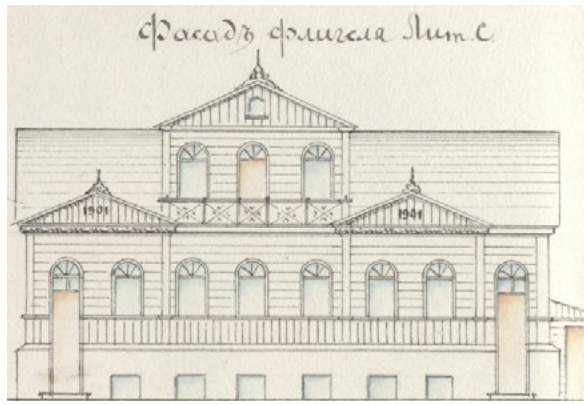
Мал. 16. Магілёў, вул. Карпінскага 20. 1926 г.

Вільчыкі

Разьбяныя аздабленні канькоў будынкаў у выглядзе элементаў, што выступаюць зверху над франтонам ці звісаюць з яго вільчыка, у час натурных даследванняў 2019 г. зафіксаваны толькі адзін раз на дастаткова познім будынку (1953 года пабудовы). Ён ўяўляе сабой прымітыўна апрацаваную звісаючую дошку і відавочна не адлюстроўвае нейкіх выразных уяўленняў аб ўжываным у Магілёве такім тыпе разьбяных аздабленняў драўлянай архітэктуры. Іншыя прыклады разьбяных аздабленняў, што звісаюць з вільчыка

будынку, двойчы былі зафіксаваны на фотаздымках Магілёва пачатку XX ст., але якасць гэтых здымкаў не дазволіла разгледзіць нейкія іх падрабязнасці.

Таксама на фотаздымках пачатку XX ст. пару разоў адзначаны і варыянт разьбянога вільчыка, выступаючага над дахам, але якасць

Мал. 17. Фрагмент абмернага чарцяжа дома 1901 г. пабудовы па Пішчыкаву перавулку ў Магілёве. LVIA. F.544,Ap. 1, B. 18365, S. 1

Мал. 18. Будынак на вуліцы Міронава. Пачатак XX ст. Фотаздымак з асабістай калекцыі А.-Д. Лісоўскага (г. Аўгсбург, Германія)

здымкаў таксама не дазволіла зрабіць нейкія ўяўленні пра выкананне і ўжыванне гэтага аздаблення. Яшчэ адзін варыянт аздаблення ў выглядзе разьбянога шпіля на вільчыку будынка схематычна намаляваны на абмерным чарцяжы дома 1901 г. пабудовы па Пішчыкаву перавулку ў Магілёве, які захаваўся ў матэрыялах архіўнай справы ў Літоўскім нацыянальным гістарычным архіве[4] (мал. 17, 18). Не гледзячы на схематычнасць малюнка, адлюстраваны вільчык у цэлым лёгка ідэнтыфікуецца па аналогіі з вільчыкамі падобнага выканання і вядомых па будынках таго часу ў іншых гарадах – вертыкальны шпіль, квадратны ў сячэнні і фігурна апрацаваны, які для большай трываласці мацавання на даху ў ніжняй сваёй частцы падтрымліваецца двума дошкамі, апрацаванымі скразяной разьбой раслінага малюнка.

Адзіны добра "чытаемы" варыянт вільчыка-шпіля зафіксаваны на нямецкім фотаздымку 1941–1944 гг. (мал. 18), але ён відавочна ідзе ў звязцы з аздабленнямі прасторы франтона складанымі кампазіцыямі з пераплеценых рэяк, таму будзе разгледжаны ніжэй.

Аб'ёмныя канструкцыі з пераплеценых рэяк ў полі франтона

Асобным тыпам аздабленняў верхняй часткі будынка з'яўляюцца нешматлікія зафіксаваныя прыклады складаных прасторавых кампазіцый, выкананых з пераплеценых рэяк (мад. 18, 19, 20). Большасць зафіксаваных прыкладаў будынкаў з такім драўляным архітэктурным дэкорам павязаны з чыгункай – прыстанцыйныя павільёны, жылыя дамы чыгуначнікаў і да т.п. Верагодна з'яўленне такога віду аздабленняў звязана з будаўнічым стылям чыгункі і, у канечным выніку, узыходзіць да распаўсюджанага ў Прыбалтыйскіх рэгіёнах бэлечнага дэкору каркасных будынкаў.

[4] Lietuvos valstybes istoryjos archyvas (LVIA), f. 544, a. 1, b. 18365, p. 1.

Мал. 19. Магілёў, вул. Першамайская 92. Каля 1902 г.

Мал. 20. Фрагмент паштоўкі з відам прыстані г. Магілёва пачатку XX ст. Паштоўка з асабістай калекцыі А.-Д. Лісоўскага (г. Аўгсбург, Германія)

У час натурных збораў 2019 г. былі зафіксаваны толькі два будынкі, франтоны якіх аздоблены падобным тыпам дэкора – два аднолькавыя жылыя дамы для чыгуначных рабочых, узведзеных каля 1902 г. (мал. 19). Аднак абодва будынкі былі ў апошнія гады абкладзены сілікатнай цэглай, што цяпер не дае выразнага разумення аб іх першапачатковым дэкаратыўным афармленні.

У франтоне будынкаў змешчана складаная аб'ёмная кампазіцыя ў прасторы паміж шчытом і дыяганальнымі краямі надвісаючага даха, якая ўтворана пераплеценымі дыяганальнымі і вертыкальнымі драўлянымі рэйкамі, квадратнымі ў сячэнні, аздобленымі фаскамі і фігурна апрацаванымі канцамі. Мяркуючы на аналогіях, першапачаткова вертыкальная рэйка выступала над франтонам будынка ў выглядзе фігурнага шпіля, які пры чарговым рамонце даху быў знішчаны. Ніжнія канцы дыяганальных рэяк франтона скульптурна апрацаваны, такім жа чынам аздоблены і ніжнія канцы крокваў пад звесам даха па перыметры абодвух будынкаў. Сваёй скульптурнай формай такое аздабленне пераклікаецца таксама і з аздабленнем адпаведных элементаў у традыцыйнай народнай архітэктуры. Дзве трохвугольныя прасторавыя ячэйкі, утвораныя ў месцы перасячэння рэяк, запоўнены філёнкай з геаметрычным малюнкам.

Найбольш дасканалым выяўленым прыкладам такога “прыбалтыйскага” дэкаратыўнага разьбянога аздаблення з пераплеценых рэяк і спадарожных ім элементаў з’яўляецца будынак на вуліцы Міронава, зафіксаваны на нямецкім фотаздымку 1941–1944 г. (гл. мал. 18). На яго франтонах перасечаныя рэйкі ўтвараюць шматлікія ячэйкі розных абрысаў, якія запоўнены філёнкамі, у тым ліку з складанымі разьбянымі раслiннымі выявамі. Дадзены будынак дэманструе не толькі рэдкі зафіксаваны прыклад ужывання вільчыкаў-шпіляў у архітэктуры Магілёва, але і адзіны выяўлены ў гэтым горадзе прыклад выкарыстання тэхнікі сілуэтнай разьбы ў стварэнні кампазіцый, змешчаных у трохвугольных ячэйках паміж пераплеценымі рэйкамі. Ніжнія з гэтых сілуэтных выяў сваім контурам перагукваюцца з выявамі на вышэйразгледжаных жылых дамах чыгуначнікаў па вуліцы Першамайскай 90 і 92.

Блізкія пералічаным прычыгуначным будынкам варыянты дэкаратыўнага аздаблення з пераплеценых рэяк характэрны таксама і для разьбянога дэкору шэрага публічных збудаванняў Магілёва – разнастайных павільёнаў, у тым ліку на гарадской прыстані і гарадскім саду Дэмбавецкага (мал. 20). Усе яны не захаваліся да нашага часу і вядомы толькі па фотаздымках пачатку XX ст. У афармленні гэтых збудаванняў відавочнай рысай з’яўляецца падкрэсленая празмерная дэкаратыўнасць, нават святочнасць, шырокае ўжыванне прапільных падзораў і іншых элементаў, якія малаўласцівы мясцовай магілёўскай драўлянай архітэктуры і з’явіліся відавочна пад уплывам сталічных праектаў у “рапетаўскім” стылі.

Скульптурная апрацоўка канструкцыйных элементаў

Для адводу дажджавых сцёкаў ніжні край даху драўляных будынкаў максімальна выносіўся ад сцен. Гэтая надвісаючая канструкцыйная частка даху заўжды была ў полі зроку і патрабавала свайго афармлення. У абсалютнай большасці выпадкаў яна знізу падшывалася дошкамі, часам яе край афармляўся разьбянымі падзорамі ці

Мал. 21. Магілёў, вул. Садовая 25. Да 1917 г.

Мал. 22. Магілёў, вул. Першамайская 92. Каля 1902 г.

карнізамі, аб чым пісалася ўжо вышэй. Аднак у шэрагу зафіксаваных будынкаў Магілёва гэтае месца не мае дашчатай падшыўкі, а дэкаратыўнае аздабленне тут утвараюць ніжнія выступаючыя канцы крокваў, якія скульптурна апрацоўваліся ў выглядзе акруглых фігур рознай складанасці і прапрацоўкі (мал. 21). Такое аздабленне цалкам адпаведнае афармленню гэтых жа месцаў у традыцыйнай народнай драўлянай архітэктуры, а таксама часткова перагукваецца з афармленнем ніжніх канцоў крокваў на будынках, франтоны якіх упрыгожаны кампазіцыямі з пераплеценых рэяк (мал. 22).

Дэкор сцен

Важным элементам стварэння прывабнага вобразу драўлянага будынка з’яўляецца дэкаратыўнае афармленне яго сярэдняга ўзроўня – сцен. Гэтая частка будынка паміж дахам і падмуркам

знаходзіцца непасрэдна на візуальным і фізічным узроўні самога чалавека, часта ў непасрэдным кантакце з ім.

Абшыўка сцен

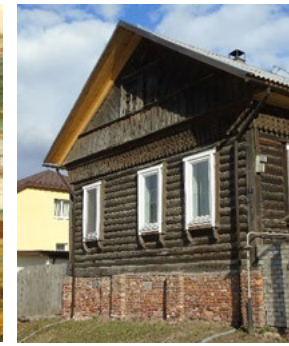
З глыбокай старажытнасці традыцыйным і найбольш пашыраным для будаўніцтва драўляных дамоў усходняй Беларусі матэрыялам з'яўляецца сасновы лес, які выкарыстоўваўся ў асноўным выглядзе круглых у сячэнні бярвенняў даўжынёй 6–8 м. Сцены, складзеныя з такога матэрыялу, пераважна пакідаліся ў сваім натуральным выглядзе – рыфлёная паверхня, утвораная гарызантальнымі радамі бярвенняў, але таксама сцены маглі абшывацца дошкамі (шалёўкамі) – цалкам ці часткова.

Найбольш распаўсюджаным традыцыйны спосаб афармлення паверхні сцен у драўлянай архітэктуры Магілёва і ўсяго рэгіёна ў XIX – сярэдзіне XX ст. з'яўляецца простая бервяная сцяна без абшыўкі дошкамі, натуральны гарызантальны рытм і колер якой арганічна ўпісваліся ў навакольнае прыроднае асяроддзе. Менавіта такія сцены драўляных будынкаў Магілёва бачны на малюнку А.Бусырскага сярэдзіны XIX ст., на іх няма ніякіх элементаў абшыўкі сцен дошкамі, нават карнізаў (мал. 23). Блізкія да іх прыклады зафіксаваны і ў 2019 г. у Магілёве. Аднак аналіз сабраных натурных матэрыялаў, а таксама выяваў на фотаздымках канца XIX – сярэдзіны XX ст. паказвае, што ў гэты перыяд на такіх бервяных сценах шырока распаўсюдзілася афармленне гарызантальнымі дошкамі лініі карніза і вертыкальнымі дошкамі вуглоў, асабліва, пры кладцы сцен у "чысты" вугал, без выступаючых вуглавых канцоў бярвенняў сцен (мал. 24). Такая абшыўка вуглоў і карніза будынка разам з лініяй цаглянага падмурка стварала своеасаблівую плоскую "раму" вакол бервяной сцяны, у цэнтры якой знаходзіліся вялікія прамавугольнікі вокнаў.

З іншага боку, тыя ж фотаматэрыялы канца XIX ст. – 1944 г. паддаюць вялізную колькасць прыкладаў драўляных дамоў Магілёва,

Мал. 23. Фрагмент малюнка Аляксандра Бусырскага з відам г. Магілёва. 1850 г.

Мал. 24. Магілёў, Ленінградскі зав. 7. Да 1917 г.

сцены якіх абшыты дошкамі. У час збору натурных матэрыялаў у 2019 г. таксама была зафіксавана пэўная колькасць будынкаў з бязспрэчнымі прыкладамі старой абшыўкі сцен, зробленай, прынамсі, у першай палове XX ст., у тым ліку і на прыкладах ранніх дамоў, узведзеных, верагодна, яшчэ ў канцы XIX ст. Адсутнасць “дакументальнага” пацверджання ўзросту шалёкі сцен на сучасных існуючых будынках кампенсавалася знешнімі прыкметамі – як станам сабой абшыўкі, так асаблівасцямі яе мацавання пад разьбяным дэкорам, слядамі аскепкаў бомб часоў Другой сусветнай вайны ці фотаздымкамі гэтых жа будынкаў перыяду 1941–1944 г.

Прыклады будынкаў са старой абшыўкай сцен дэманструюць тры асноўныя варыянты яе размяшчэння:

– суцэльная зашыўка гарызантальнымі дошкамі;

– двухрадная зашыўка, у якой ніжні рад (ніжэй узроўню падваконняў) складзены з кароткіх вертыкальных, а верхні з доўгіх гарызантальных дошак;

– трохрадная зашыўка, у якой ніжні падаконны і верхні надаконны (але змешчаны ніжэй за карніз) рады выкананы з кароткіх вертыкальных, сярэдняя частка з гарызантальных дошак.

Абшыўка сцен дошкамі звязана як з імкненнем абараніць іх ад знешняга ўздзеяння ападкаў і прамярзання, так і з імкненнем надаць усяму драўлянаму будынку падабенства з каменнай архітэктурай. Самую шырокую распаўсюджанасць абшыўка знешніх паверхняў сцен дошкамі набыла ў другой палове XX ст., што было звязана з значным паляпшэннем матэрыяльнага становішча жыхароў у перыяд паслявае ннага аднаўлення краіны. У гэты перыяд яна набывае таксама і шырокую і варыятыўнасць – выкладка з дошак абшыўкі розных геаметрычных фігур, вулучэнне колерам і г.д. У дадзенай працы абшыўка сцен дошкамі ў перыяд другой паловы XX ст. не ўваходзіць у тэму даследвання.

Карніз

Карніз будынка знаходзіцца ў месцы перасячэння плоскасці сцяны і надвісаючага края даху, адпавядае антаблементу ў класічнай архітэктуры. Звычайна ён уяўляе сабой шырокую паласу (фрыз) у верхняй частцы сцяны і з'яўляецца пераходным элементам паміж дэкаратыўным адзабленнем сцен і даха (франтона) будынка.

Найбольш архаічны варыянт традыцыйнага дома дадзенага рэгіёну ўвогуле не меў ніякага варыянта падшыўкі месца судакранання верха сцяны і надвісаючага края даха, што добра бачна на малюнку А.Бусырскага 1850 г. У матэрыялах з натурных збораў 2019 г. такі варыянт зафіксаваны ўсяго два разы, што сведчыць аб яго малай распаўсюджанасці ў даследваны перыяд.

Усе карнізы Магілёва можна падзяліць на чатыры тыпы, розніца паміж якімі заключаецца ў выкарыстанні розных канструкцыйных элементаў і ў ствараемым мастацка-дэкаратыўным вобразе.

І тып – "просты карніз" (мал. 25). Такі тып карніза ўяўляе сабой простую абшыўку верха сцяны гарызантальнымі дошкамі (звычайна двума, але сустракаюцца варыянты, выкананыя з адной ці трох дошак), якія ўтвараюць невялікі прамавугольны аб'ём уверсе сцяны. На такім карнізе няма якога-небудзь дэкаратыўнага

Мал. 25. Магілёў, вул. Герцана 20. 1927 г.

Мал. 26. Магілёў, вул. Валадарскага 9. Да 1917 г.

аздабленне, ён з'яўляецца самым простым у выкананні і, мяркуючы па ўсім, прататыпам для з'яўлення ўсіх астатніх тыпаў разьбяных карнізаў. Такі тып карніза найбольш распаўсюджаны ў Магілёве даследванага перыяду.

II тып – "карніз з накладным гарызантальным дэкорам" (мал. 26). Гэты тып карніза з'явіўся ў выніку развіцця карнізаў I тыпу за кошт ужывання накладнога дэкора з доўгіх гарызантальных паяскоў, апрацаваных краявой, варатковай ці скразяной разьбой у выглядзе розных варыянтаў раслінна-геаметрычных арнаментаў.

III тып – "карніз з састаўным вертыкальным дэкорам" (мал. 27, 28). Гэты тып карніза таксама з'яўляецца новым этапам развіцця карнізаў I тыпу, але за кошт размяшчэння на ім састаўнога шэрага з вертыкальных дошак-звёнаў апрацаваных краявой ці прапільной разьбой. Дадатковай дэкаратыўнасці такім карнізам надаюць накладныя гарызантальныя разьбяныя паясы, рытмічнасці – вертыкальныя накладныя рэйкі. Пры гэтым гарызантальныя паясы могуць размяшчацца як на верхнім краі карніза, так і на ніжнім і нават пасярэдзіне.

Вертыкальныя дошкі-звёны карнізаў гэтага тыпу сваёй формай, месцам размяшчэння і дэкаратыўным малюнкам звычайна цалкам супадаюць з апрацаванымі разьбой ніжнімі канцамі дошак вертыкальнай зашыўкі шчытоў будынкаў Магілёва, а ў шэрагу за-

Мал. 27. Магілёў, вул. Севастопальская 10. 1910 г.

Мал. 28. Магілёў, вул. Мікалуцкага 18. 1920-я гг.

фіксаваных выпадкаў ўтвараюць з імі адзіны суцэльны разьбяны дэкаратыўны пояс уверсе сцяны па ўсяму перыметру дома.

Разьбяныя карнізы III тыпу з'яўляюцца адной з выразных яркіх асаблівасцяў драўлянага разьбянога архітэктурнага дэкора Магілёва. Сваёй формай, разьбяным малюнкам, тэхнікай выканання і ўтвараемым мастацка-дэкаратыўным эфектам яны амаль цалкам адпавядаюць састаўным разьбяным падзорам, якія шырока прадстаўлены ў ніжнепасожскай традыцыі, размешчанай на поўдні, у Гомельскім Пасожжы, і амаль неўжываныя ў драўлянай архітэктуры Магілёва, фактычна замяняючы іх і выконваючы тую самую мастацка-дэкаратыўную функцыю.

Па канструкцыйных асаблівасцях стварэння мастацка-дэкаратыўнага вобразу разьбяныя карнізы III тыпу дзеляцца на два ўстойлівыя выразныя падтыпы.

1-ы падтып (мал. 27). Да яго адносяцца карнізы з вертыкальных дошак-звёнаў, у якіх накладнымі гарызантальнымі разьбянымі паясамі выразна вылучаецца шырокі фрыз, з падкрэсленым вертыкальным рытмам.

2-гі падтып (мал. 28). Да яго адносяцца карнізы, у якіх малюнак вертыкальных дошак-звён прадстаўляе выразныя, звісаючыя ўніз раслінныя парасткі, а гарызантальныя разьбяныя палосы на карнізе змешчаны выключна ў яго верхняй частцы.

Аконныя ліштвы

Элементам дома на ўзроўні сцен будынка, які адыгрывае важную ролю ў стварэнні яго яркага і выразнага вобраза, з'яўляюцца вокны, асабліва аздобленыя разьбянымі ліштвамі. Аднак на гравюрах і малюнках з відамі забудовы г.Магілёва, зробленымі ў XVIII – сярэдзіне XIX ст. не адзначана ніякіх прыкмет ужывання ліштваў на вокнах. Аконныя ліштвы стабільна фіксуюцца толькі ў візуальных матэрыялах з канца XIX ст.

Усе варыянты афармлення вокнаў г. Магілёва можна падзяліць на пяць асноўных тыпаў разьбяных ліштваў і шэраг іх падтыпаў, а таксама асобна можна вылучыць адзін устойлівы спосаб афармлення вокнаў, так бы мовіць "протатып", які канструкцыйна ўвогуле нельга аднесці да тыпалогіі разьбяных ліштваў (з-за іх адсутнасці), але ён з'яўляецца найбольш распаўсюджаным у гэтым горадзе. У цэлым, тыпалогія магілёўскіх ліштваў цалкам адпавядае раней апісанай тыпалогіі ліштваў паўднёва-ўсходняй Беларусі канца XIX – першай паловы XX ст.[5], але мае шэраг сваіх спецыфічных рэгіянальных варыянтаў, не характэрных для больш паўднёвых тэрыторый.

"Протатып" – лудка (мал. 29). Адным з галоўных і найбольш пашыраных варыянтаў афармлення вокнаў на драўляных дамах г. Магілёва ў канцы XIX – сярэдзіне XX ст. з'яўляецца адсутнасць любой, нават самай мінімальнай, ліштвы вакол акна – драўляная лудка вакол аконнай рамы непасрэдна ўстаўленая ў праём бервяной сцяны, выступаючая на 10-15 см ад плоскасці сцяны. Ад зацякання ападкаў такая ліштва-лудка зверху прыкрывалася аднасхільнай дошкай-стрэшкай, для большай трываласці моцна выступаючы аб'ём кораба знізу дадаткова ўмацоўваўся двума ўпорамі-кранштэйнамі.

Нягледзячы на сваю відавочную прымітывізну і дэкаратыўную неэстэтычнасць, такое афармленне акна адно з найбольш распаўсю-

[5] Я.Р. Малікаў, *Традыцыі разьбянога дэкору ў народнай архітэктуры паўднёва-ўсходняй Беларусі : канец XIX – першая палова XX ст.,* Мінск 2016, с. 215–218.

Мал. 29. Магілёў, вул. Ленінская 83А. Да 1917 г. Дом знесены ў 2023 г.

Мал. 30. Магілёў, вул. Струшня 14. Да 1917 г.

джаных у драўлянай архітэктуры Магілёва нават у другой палове XX ст., з'яўляецца яго выразнай асаблівасцю. Улічваючы, што такія ліштвы-лудкі заўжды вельмі далёка выступаюць ад плоскасці сцяны, можна выказаць гіпотэзу, што яны выконваліся з разлікам на будучую(?) абшыўку сцен дошкамі. Такія ж прыклады афармлення вокнаў зрэдку фіксуюцца таксама ў драўлянай архітэктуры некаторых іншых даследваных гарадоў Магілёўскай вобласці, а таксама ў Смаленску.

I тып – "ліштвы-абрамленні" (мал. 30).

Адным з самых распаўсюджаных тыпаў разьбяных ліштваў у Магілёве з'яўляецца размяшчэнне па перыметры акна рамкі з чатырох дошак-шалёвак, звычайна прафіляваных. У пераважнай большасці выпадкаў гэта раўнамерная прамавугольная рамка, аднак на фотаздымках перыяду 1941–1944 гг. таксама зафіксаваны падтып такой ліштвы з паўкруглым афармленнем надаконнай дошкі. У час

натурных збораў фотаматэрыялаў ў 2019 г. такая паўкруглая зверху ліштва ў Магілёве была зафіксавана толькі аднойчы.

II тып – “карнізныя ліштвы” (мал. 31).

Яшчэ адным з найбольш пашыраных у Магілёве з’яўляецца варыянт ліштвы з нескладаным разьбяным дэкорам у выглядзе невысокага прафіляванага карніза ў надаконніку. Паміж карнізам і верхнім краям аконнага праёма звычайна знаходзіцца пашыраная частка надаконніка – лабавая дошка, на якой часам размешчаны нескладаныя накладныя кампазіцыі геаметрычнага характару (складаных кампазіцый з раслiннымі матывамі не зафіксавана). Важнай асаблівасцю гэтага тыпу ліштваў з’яўляецца наяўнасць, як правіла, выступаючых за лінію падаконніка ніжніх канцоў бакавін (абакеннікаў), што надае ліштве выразную вертыкальна выцягнутую кампазіцыю.

Мал. 31. Магілёў, Семафорны завул. 5. 1935 г.

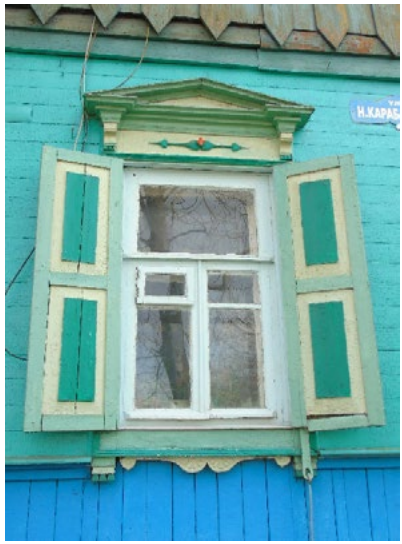
Мал. 32. Магілёў, вул. Катоўскага, 158. Да 1917 г.

III тып – “франтонныя ліштвы” (мал. 32).

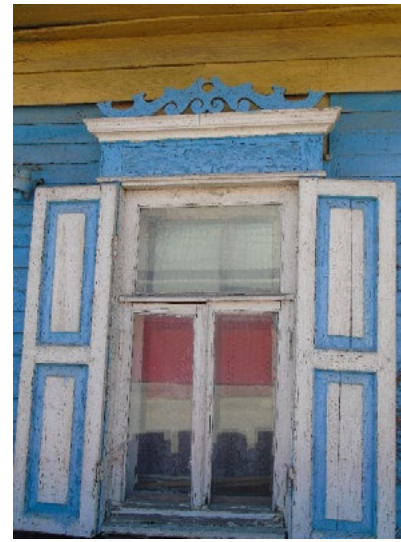
Гэты тып ліштваў з’явіўся ў выніку ўскладнення надаконнікаў ліштваў карнізнага тыпу, за кошт пад’ёма лініі вянчаючага карніза ў сярэдняй частцы і ўтварэння вялікага, гарызантальна непадзеленага франтона і двух плечыкаў абапал яго. Асобна выдзелены ярус лабавой дошкі ў такіх ліштвах адсутнічае, а яе функцыі выконвае ўся прастора франтона паміж карнізам і верхнім краям аконнага праёма, якая запаўняецца разьбянымі накладнымі элементамі – паяскамі, геаметрычнымі і раслінными фігурамі разнастайнага малюнка. Ніжняя падаконная частка ліштваў гэтага тыпу таксама часта мае распрацаванае афармленне ў выглядзе ніжніх канцоў бакавін, паміж якімі змешчана контурна апрацаваная карона падаконніка, звычайна плаўнага хвалістага абрысу.

Некалькі такіх ліштваў зафіксаваны на рэдкіх датаваных будынках 1890-х гг. пабудовы, што сведчыць аб іх дастаткова ранняім з’яўленні ў разьбяным архітэктурным дэкоры Магілёва. Аднак гэта не адмяняе і той факт, што статыстычна гэта вельмі рэдкія разьбяныя ліштвы. У з’яўленні такога тыпу ліштваў відавочна сказваецца ўплыў архітэктурнай стылістыкі барока і класіцызму.

IV тып – “стрэшкавыя ліштвы” (мал. 33). Ліштва гэтага тыпу мае надаконную частку з шырокай лабавой дошкай, якая па баках абмежавана двума фігурнымі кранштэйнамі, над лабавой дошкай змешчаны выразны прафіляваны і раскрэпаваны на краях карніз, над ім змешчаны трохвугольны франтон пад строгай двухсхільнай стрэшкай. На лабавой дошцы надаконніка змешчана плоская накладка знака “ромба-стралы” расліннага характару, у цэнтры якой аб’ёмны скульптурны элемент у выглядзе салярна-кветкавай разеткі. Абапал аконнага праёма змешчаны двайныя філянговыя аканіцы. Ніжняя падаконная частка ліштвы мае апрацаваныя разьбой канцы абакеннікаў у выглядзе трайных кутасаў, паміж якімі змешчана падаконная карона плаўнага хвалістага абрысу, плоскасць якой апрацавана глухой (рэльефнай) разьбой.

Мал. 33. Магілёў, вул. Ніжняя Карабанаўская 2. 1900 г.

Мал. 34. Магілёў, вул. Завадская 64. Да 1917 г.

Ліштвы гэтага тыпу абсалютна неўласцівы для даследванай часткі Магілёўскай вобласці, тэрыторыя іх шырокага бытавання знаходзіцца значна паўднёвей, яны з'яўляюцца адной з характэрных і выразных асаблівасцяў ніжнепасожскай традыцыі архітэктрнага дэкору, "эпіцэнтрам" іх бытавання з'яўляецца Гомель, зафіксаваны яны таксама ў гарадах Рагачове, Рэчыцы, якія знаходзяцца на на рацэ Дняпро.

У Магілёве ўжыванне такога тыпу ліштваў было зафіксавана толькі адзін раз на доме 1900 г. пабудовы (дзве штукі). У Гомелі ліштвы такога тыпу адносяцца да найбольш ранніх разьбяных ліштваў, якія шырока фіксуюцца ў матэрыялах 1860-1900-х гг. Звяртае ўвагу афармленне падаконнай часткі магілёўскай ліштвы (канцы абакеннікаў і карона паміж імі), якое амаль ідэнтычнае афармленню гэтага ж месца і элементаў на ліштвах гомельскага

дома 1880 г. пабудовы па вул. Парыжскай камуны 11, альбо часткова (канцы абакеннікаў) на ліштвах дома 1860 г. пабудовы на вул. Партовая, 9.[6] Пералічаныя факты могуць сведчыць аб больш ранняй пабудове і магілёўскага дома з такім тыпам ліштваў, чым афіцыйна ўказаны 1900 г., а таксама аб іх "імпарце" з рэгіёна Гомеля.

V тып – "каронкавыя ліштвы" (мал. 34–36).

Да гэтага тыпу ліштваў адносіцца шэраг разнастайных, часта нават адзінкавых зафіксаваных экзэмпляраў, якія, за рэдкім выключэннем, у выяўленых матэрыялах г.Магілёва не ўтвараюць стабільных, шматразова ўжываных і фіксаваных варыянтаў (у адрозненне ад вышэй пералічаных ліштваў I-III тыпаў), а аб'ядноўваюцца выключна тэхналагічнай агульнасцю канструкцыі надаконніка.

Ліштвы гэтага тыпу ў надаконніку маюць выразны гарызантальны карніз рознага ўзроўню складанасці і тэхнікі выканання, пад якім змешчана шырокая лабавая дошка з накладнымі разьбянымі элементамі альбо без іх. Над карнізам надаконніка змешчаны розныя варыянты разьбяной кароны – ад вельмі складаных, выкананых у тэхніцы скразяной разьбы, да вельмі прымітыўных, у выглядзе дошкі-стрэшкі трапецыяпадобнай формы. Наяўнасць той ці іншай разьбяной кароны над карнізам надаконніка з'яўляецца галоўнай і адрознай асаблівасцю ліштваў гэтага тыпу, якая і стварае іх мастацка-дэкаратыўны вобраз. Падаконная частка ліштваў можа быць аформлена простым прафіляваным карнізам альбо апрацаванымі ніжнімі канцамі абакеннікаў, паміж якімі змешчана падаконная карона плаўных абрысаў. Па баках ліштвы могуць быць змешчаны аканіцы, зрэдку разьбяное аздабленне ў тэхніцы скразяной разьбы, прыбітае збоку планак абакеннікаў, у прасторы сцяны (мал. 36).

---

[6] Я.Р. Малікаў, *Традыцыі разьбянога дэкору ў народнай архітэктуры паўднёва-ўсходняй Беларусі: канец XIX – першая палова XX ст.,* Мінск 2016, с. 66, 68, 113.

Мал. 35. Магілёў, вул. Струшня, 15. Да 1917 г.

Мал. 36. Магілёў, вул. Садовая 25. Да 1917 г.

Статыстычны падлік колькасці зафіксаваных тыпаў ліштваў Магілёва паводле розных крыніц (фотаздымкі канца XIX – сярэдзіны XX ст. і фотабаза сабраная ў час натурных экспедыцый у 2019 г. – агулам 541 будынак з пазнаваемымі ліштвамі) далі наступныя прыблізныя працэнтныя суадносіны іх распаўсюджання:

– аконная лудка без ліштвы – 28 % (150 шт.),
– “ліштвы-абрамленні” – 28 % (147 шт.),
– “карнізныя ліштвы” – 29 % (157 шт.),
– “франтонныя ліштвы” – 10 % (52 шт.),
– “каронкавыя ліштвы” – 5 % (31 шт.).

Трэба адзначыць, што каля палова “франтонных” і “каронкавых” ліштваў былі зафіксаваны на будынках, узведзеных у 1945-1959 гг.

Безумоўна, гэтыя лічбы не могуць служыць дакладным працэнтным адлюстраваннем колькасці ўжываных у Магілёве розных тыпаў ліштваў у канцы XIX – сярэдзіне XX ст., але ў цэлым яны даюць выразнае ўяўленне аб дамінуючых тыпах ліштваў у драўляным дойлідстве г.Магілёва канца XIX – сярэдзіны XX ст.

Аканіцы

Падчас натурных збораў матэрыялаў у 2019 г. была зафіксавана вельмі нязначная колькасць дамоў г.Магілёва, аконныя ліштвы якіх мелі аканіцы ці сляды ад іх ужывання – каля паўтара-двух дзясяткаў, што складае каля 5-6 % ад агульнай колькасці ў 366 зафіксаваных драўляных будынкаў. На старых фотаздымках канца XIX – першай паловы XX ст. было выяўлена 260 драўляных будынкаў у якіх атрымалася прасачыць наяўнасць ці адсутнасць аканіц на вокнах, з іх 42 дамы мелі аканіцы, што складае каля 16% ад агульнай колькасці прааналізаваных. Гэта сведчыць, што абсалютная большасць драўляных будынкаў Магілёва канца XIX – сярэдзіны XX ст. не мелі аканіц на аконных ліштвах – такі спосаб засцярогі вокнаў не з'яўляўся абавязковым для драўляных будынкаў гэтага горада.

Большасць зафіксаваных у натурных матэрыялах 2019 г. аканіц ўяўляюць сабой дзвюхстворкавыя аканіцы, складзеныя з дзвюх прамавугольных філёнак, што прасочана таксама і пры аналізе старых фотаздымкаў канца XIX ст. – 1944 гг. Адным экзэмплярам зафіксавана ўжыванне аднастворкавай аканіцы ў выглядзе шырокага шчыта з некалькіх вузкіх дошак, яшчэ некалькімі прыкладамі – дзвюхстворкавыя аканіцы збітыя з цэльных дошак (не філянговыя). Толькі на адным будынку 1957 г. зафіксаваны прыклад ліштвы, аканіцы якой маюць тры філёнкі.

Нешырокае ўжыванне аканіц сталася адной з прычын распаўсюджанага ў Магілёве разьбянога адзаблення сярэдняй часткі абакеннікаў на ўзроўні акна. Менавіта адсутнасць аканіц дазволіла актыўней аздабляць разьбой гэтую частку ліштваў, бо такое дэкаратыўнае рашэнне было б небачнае днём пры адкрытых аканіцах, альбо яго накладныя элементы перашкаджалі б увогуле іх адчыняць. Таксама відавочна існуе сувязь паміж нешырокім распаўсюджаннем у Магілёве аканіц на вокнах драўляных будынкаў і шырокім распаўсюджаннем самых сціплых варыянтаў афармлення вокнаў ліштвамі.

Вуглы

Яшчэ адным месцам размяшчэння разьбянога дэкору на драўляных будынках Магілёва з'яўляюцца вуглы. Найбольш раннія зафіксаваныя вуглы драўляных будынкаў прадстаўлены на гравюрах і малюнках пачатку – сярэдзіны XIX ст., на якіх паказаны традыцыйныя для беларускай архітэктуры драўляныя будынкі, сцены якіх складзены з круглых бярвенняў у вуглы "з астаткам" – з выступаючымі за плоскасць сцяны канцамі бярвенняў зруба, якія ніяк не абшываліся. Шматлікія прыклады такога афармлення вуглоў былі зафіксаваны і ў час натурных збораў матэрыялаў у 2019 г. У далейшым, пад уплывам еўрапейскай і каменнай архітэктуры шырокае распаўсюджанне набывае кладка сцен у "чысты вугал" – без астатка, што трохі павялічвала ўнутраную прастору будынка. У другой палове XX ст. такі спосаб афармлення вугла стане асноўным у драўлянай архітэктуры фактычна ўсёй Беларусі.

З'яўленне "чыстага" вугла патрабавала дадатковай яго абароны ад прамярзання і ападкаў, што прывяло да вертыкальнай зашыўкі яго дошкамі. Фотаматэрыялы першай паловы XX ст. сведчаць, што ўжо ў той час абшыўка вертыкальнымі дошкамі вуглаў была характэрна не толькі пры ўкладцы сцен у "чысты вугал", але і на вуглах "з астаткам".

Такая простая вертыкальная дошка-лапатка на вуглах будынка з'яўлялася выдатным полем для размяшчэння на ёй дэкаратыўных кампазіцый, асабліва пры складаным аздабленні дэкорам вокнаў, якія візуальна знаходзіліся на тым жа ўзроўні ў агульнай кампазіцыі будынка. Найбольш простым варыянтам аздаблення вуглавой лапаткі было размяшчэнне на ёй канэлюраў (мал. 37).

Найбольш распаўсюджаным варыянтам аздаблення вуглавых дошак-лапатак быў іх падзел на дзве ці тры часткі (ніжняя прыблізна да ўзроўню падаконніка, верхняя ад ўзроўня акна да карніза будынка, паміж імі большая па памерах сярэдняя частка). Але гэтыя суадносіны вытрымліваліся не заўжды, часам вуглавая лапатка

Мал. 37. Магілёў, вул. Садовая 25. Да 1917 г.

Мал. 38. Магілёў, вул. Кашанаўская 21. Да 1917 г.

Мал. 39. Магілёў, вул. Струшня 14. Да 1917 г.

Мал. 40. Магілёў, Берагавы зав. 12. Канец XIX – пачатак XX ст.

толькі візуальна дзялілася на тры часткі за кошт накладных элементаў – вертыкальных ромбаў (мал. 38), альбо ўтвораных накладной рамай вертыкальных ніш (мал. 39).

Асобным тыпам разьбяных аздабленняў вугла з'яўляецца абшыўка яго гарызантальнымі дошкамі накшталт руста (мал. 40). Такое аздабленне вугла дастаткова часта фіксуецца на старых фотаздымках, альбо ў натурных матэрыялах сабраных у 2019 г., у тым ліку на ранніх будынках, узведзеных, верагодна, яшчэ ў канцы XIX ст., але заўжды на будыкнах з ашаляванымі сценамі. Відавочна, што ў такім афармленні сцен і вуглоў драўлянага будынка знаходзіць адлюстраванне імкненне надаць яму максімальнае падабенства з каменнай прафесійнай архітэктурай.

Дзверы

Уваход з'яўляецца важным элементам стварэння прывабнага вобраза ўсяго будынка, бо ён, у адрозненне ад астатніх частак дома, увесь час непасрэдна звязаны з фізічным узроўнем чалавека і непасрэдным кантактам з ім. Сказанае тычыцца перш за ўсё дзвярэй. Аздобленыя парадныя дзверы звычайна размяшчаліся на галоўным фасадзе будынка, у той час як дзверы з боку двара звычайна не дэкараваліся і мелі толькі функцыянальнае афармленне. Фасадныя дзверы на будынках Магілёва могуць знаходзіцца па цэнтры фасада, на адным ці сіметрычна адразу на абодвух яго краях, альбо ў спецыяльна прыбудаваных сенцах-верандзе. Першапачаткова фасадныя дзверы з вуліцы заўжды афармляліся парадным ганкам.

Найбольш часта фіксуемыя ва ўсіх выкарыстаных відах крыніц (і ў фотаматэрыялах 2019 г., і на фотаздымках канца XIX – сярэдзіны XX ст.) разьбяныя дзверы ў Магілёве ўяўляюць сабой розныя варыянты філянговых дзвярэй. Усе зафіксаваны прыклады – дзвюхстворкавыя сіметрычныя дзверы, большасць з іх мае па тры філёнкі на кожнай са створак, радзей дзве ці чатыры. Над дзвярамі часта

Мал. 41. Магілёў, вул. Севастопальская 4. 1910 г.

Мал. 42. Магілёў, вул. 2-я Чыгуначная, 8. Да 1917 г.

змешчана шкляное акно для натуральнага асвятлення прасторы за імі, альбо вялікая дошчатая дэкаратыўная кампазіцыя, часам дзве філёнкі (мал. 41–42).

Элементамі, якія ўтвараюць дэкаратыўнае аздабленне філянговых дзвярэй, з'яўляюцца самі філёнкі – іх колькасць, памеры, форма, накладныя рэйкі і паяскі вакол іх, аб'ёмныя накладныя элементы на філёнкі і раму вакол іх, а таксама аздобленая рэльефнай разьбой прытворная планка паміж створкамі.

У аздабленні філянговых дзвярэй фіксуюцца пэўныя заканамернасці. Пры ўжыванні трох філёнках на адным палатне кампазіцыя ўтвараецца вялікай у цэнтры і двума аднолькавымі меншымі па краях, альбо малай ў цэнтры і двума вялікімі аднолькавымі па краях. Але зафіксаваны таксама варыянты з трох рознапамерных філёнак. Пры ўжыванні чатырох філёнак на адным палатне – яны ўсе аднолькавыя альбо малюнак і памеры ў дзвюх з іх дублюецца.

Мал. 43. Магілёў, вул. Катоўскага 48. Да 1917 г.

Мал. 44. Магілёў, вул. 1-я Чыгуначная, 9. 1910 г.

Уласна самі філёнкі маглі аздабляцца рэльефнымі паралельнымі лініямі альбо маюць складаныя контурныя абрысы. Але найбольш пашыраным аздабленнем з'яўляюцца накладкі ў выглядзе невысокіх гранёных пірамідак альбо ромбаў. Шэраг аднатыпных дамоў на вуліцы Чугуначнай, пабудаваных у самым пачатку XX ст., маюць амаль ідэнтычныя дзверы, аздобленыя невялікімі геаметрычнымі разеткамі, точанымі на такарным станку ў выглядзе дыска (мал. 44).

Ганкі

Ганак з'яўляецца важным і звычайна самым заўважным элементам афармлення ўваходнай групы дома. На выявах XVIII – пачатку XIX ст. канструкцыйна афармленыя ганкі на драўляных будынках не выяўлены, уваход ў іх паказаны непасрэдна з вуліцы ў дзверы. Аднак на малюнку А.Бусырскага 1850 г. паказаны ўжо нават тры ганкі

на невялікім фрагменце гарадской забудовы – усе ганкі слупавыя, два з аднасхільнай стрэшкай, адзін з двухсхільнай. Ганкі на гэтым малюнку паказаны досыць схематычна, без дэталяў, але можна заўважыць, што слупы ганкаў нагадваюць круглыя драўляныя калоны з схематычна прамаляванымі "базамі" і "капітэлямі". У франтоне двухсхільнага ганка таксама паказана прамавугольная адтуліна, верагодна ікона. Не выклікае сумневаў, што гэта самыя раннія і архаічныя варыянты разьбяных ганкаў Магілёва, але прыведзены малюнак А.Бусырскага з'яўляецца і адзіным прыкладам іх ранняй фіксацыі.

Большасць зафіксаваных прыкладаў разьбяных ганкаў Магілёва адносіцца да канца XIX – сярэдзіны XX ст. Усе зафіксаваныя ў Магілёве разьбяныя ганкі выразна дзеляцца на тры тыпы.

I тып – "ганкі слупавыя" (мал. 45). Гэтыя ганкі маюць вынас вялікай двухсхільнай страхі з зашытымі дошкамі шчытом і столяй, якая абапіраецца на два ці чатыры слупы. Такія ганкі нячастыя ў Магілёве, зафіксаваны па адному разу на фотаздымках пачатку XX ст. і 1941–1944 г., два прыклады зафіксаваны ў час натурных збораў 2019 г.

Мал. 45. Магілёў, Ветраны зав. 3. 1939 г.

Мал. 46. Магілёў, вул. Завадская 23. Да 1917 г.

ІІ тып – “ганкі кранштэйнавыя” (мал. 46). Ганкі гэтага тыпу дастаткова часта фіксуюцца ў даследваных матэрыялах. Яны ўяўляюць сабой прымацаваную непасрэдна да сцяны складаную канструкцыю ў выглядзе каркаснага кранштэйна з квадратных у сячэнні рэяк, якія падтрымліваюць двухсхільны дах з зашытымі дошкамі шчытом і столяй.

Ганкі гэтага тыпу актыўна аздабляліся разьбянымі падзорамі і закрылінамі, зробленымі з адной гарызантальнай дошкі альбо састаўленыя з шэрага вертыкальных звёнаў.

ІІІ тып – “ганкі паўарачныя” (мал. 47, 48). Разьбяныя ганкі гэтага тыпу самыя распаўсюджаныя ў Магілёве канца XIX – сярэдзіны XX ст. Па сваёй унутранай будове яны аб’ядноўваюць канструкцыю абодвух папярэдніх тыпаў – два слупы, адносна недалёка вынесеныя ад сцяны, да якіх уверсе дадаткова прымацаваны рэйкі-кранштэйны. Атрыманая канструкцыя абавязкова абшывалася дошкамі рознай даўжыні і шырыні, утвараючы дзве глухія паўаркі па баках ад увахода, якія моцна выступаюць ад плоскасці сцяны. Зверху над паўаркамі змешчаны аб’ём двухсхільнага даху з зашытымі дошкамі франтонам і столяй.

Ганкі гэтага тыпу адрозніваліся па сваіх вертыкальных памерах, але заўжды прыблізна аднолькавыя па шырыні, якая вызначалася шырынёй дзвярнога праёма і невялікага зазора вакол яго. Таксама такія ганкі адрозніваюцца па велічыні свайго фізічнага выступу ад сцяны – ад пары дзясяткаў сантыметраў, да больш метра, утвараюцы выразны аб’ём, які абараняў дзверы ад непагоды.

Акрамя сваёй формы мастацка-дэкаратыўны вобраз паўаркавых ганкаў таксама ўтваралі дэкаратыўныя разьбяныя элементы. Ніжняя тарцавая частка бакавых “апор” такіх ганкаў зашывалася вертыкальнай, часта з канэлюрамі, дошкай з невялікім паяском уверсе, у цэлым нагадваючы своеасаблівы “п’едыстал”. Выгіб паўаркі заўжды абшываўся кароткімі і тонкімі гарызантальнымі рэйкамі, якія дадавалі пэўны рытмічны дэкаратыўны матыў. Найбольш яркім элементам аздаблення такіх ганкаў з’яўляліся разна-

Мал. 47. Магілёў, вул. Свярдлова 24. Да 1917 г.

Мал. 48. Магілёў, вул. Карпінскага 22. Да 1917 г.

стайныя разьбяныя падзоры і паяскі, змешчаныя як па лініі карніза, так і па лініям закрылін, выкананыя як і цэльнай гарызантальнай дошкі, так састаўленыя з наборных вертыкальных звёнаў. Пры вялікіх вертыкальных памерах паўарачных ганкаў заўважна павялічваліся і памеры звёнаў звісаючых на іх састаўных падзораў.

Важнай асаблівасцю ўсіх ганкаў Магілёва, асабліва II і III тыпаў, з'яўляецца шырокае ўжыванне дадатковых разьбяных сродкаў, арсенал якіх супаставімы з выкарыстоўваемымі ў аздабленні франтонаў дахаў самога дома – звісаючыя разьбяныя падзоры і закрыліны ("цэльнадошкавыя" і "састаўныя" па канструкцыі), накладныя рэйкі і паяскі, мастацкая ўкладка шалёўкі на франтоне ганка, уключна з свабодна звісаючымі апрацаванымі разьбой ніжнімі канцамі вертыкальных дошак абшыўкі шчытоў і разьбяным аздабленнем вільчыка. Фактычна на франтонах ганкаў зафіксаваны ўсе спосабы дэкаратыўнага афармлення, якія рапаўсюджаны на франтонах да-

моў Магілёва, за выключэннем шчытавых вокнаў і падзела зашыўкі франтонаў на шэрагі (што павязана, верагодна, выключна з аб'ектыўна меншымі габарытамі). Да дэкаратыўных сродкаў адносіца таксама скульптурная апрацоўка рэяк кранштэйнавых ганкаў – прафіліроўка выступаючых канцоў, фаскі і г.д. Часта фіксуюцца выпадкі ўжывання на ганках разьбяных элементаў, выкананых па тых жа лекалах і профілях, што былі выкарыстаны ў аздабленні дахаў таго ж самага, альбо іншых дамоў г. Магілёва.

Высновы

Падводзячы вынік разгляду драўлянага разьбянога архітэктурнага дэкора г. Магілёва канца XIX – сярэдзіны XX ст. можна пералічыць шэраг асаблівасцяў, якія вызначаюць рысы традыцыі менавіта гэтага горада, характэрны толькі для яе, альбо малаўжываныя ў дэкаратыўным аздабленні іншых даследаваных тэрыторый і паселішч паўднёва-усходняй Беларусі.

Галоўным месцам дэкаратыўнага аздаблення для большасці магілёўскіх дамоў канца XIX – другой паловы XX ст. з'яўляецца тымпан франтона (шчыт), на якім змешчана пераважная колькасць ўжываных у Магілёве спосабаў аздаблення даха ўвогуле. Элементы аздаблення даха размешчаныя па-за шчытом (напрыклад, вільчыкі, падзоры і інш.) фіксуюцца рэдка, некаторыя адзінкавымі зафіксаванымі прыкладамі. У параўнанні з распрацаванасцю аздаблення шчытоў іншыя месцы дома на ўзроўні сцен (ліштвы, вуглы) значна менш аздабляліся, хаця і тут сустракаюцца выпадкі яркага дэкору, які сваім афармленнем карэлюецца з дэкорам шчыта (напрыклад, накладныя разьбяныя карнізы і паясы зверху сцен).

Найбольш раннім фіксуемым спосабам аздаблення шчыта сталі аконныя праёмы розных памераў і фігурных абрысаў, часта двайныя ці трайныя, з геаметрычным малюнкам аконнага пераплёту, рознымі па канструкцыі і малюнку разьбянымі ліштвамі. Дынаміка іх развіцця прайшла шлях ад простых геаметрычных адтулін

у шчыце, да ўжывання накладных дошак, што ўтваралі нескладаныя ліштвы вакол праёмаў. Вяршыняй аздабленння шчытавых вокнаў стала вялікая канструкцыя з выразнай геаметрычнай аб'ёмнай формай, напоўненая знутры слаямі разьбы, якія перспектыўна сходзяцца да цэнтра кампазіцыі. Трэба прызнаць, што бліжэйшай візуальнай аналогіяй утвараемаму мастацкаму-дэкаратыўнаму вобразу такой аконнай кампазіцыі з'яўляецца структура разьбянога ківота вакол іконы, з той толькі розніцай, што замест пазалочанай аб'ёмнай барочнай разьбы тут выкарыстана спрошчаная разьба па накладзеных слаямі дошках. Такія найбольш распрацаваныя і дасканалыя варыянты шчытавых ліштваў у асноўным выкарыстоўваліся на будынках 1900–1920-х гг. пабудовы. Гэтыя прыклады відавочна ўплывалі і на працу наступных пакаленняў магілёўскіх майстроў драўлянай архітэктуры, асабліва 1945–1960-х гг.

Важным і, магчыма, нават абавязковым элементам аздабленння франтонаў магілёўскіх дамоў з'яўляецца афармленне ніжніх канцоў дошак шчыта краявой ці скразяной разьбой, якая ўтварала выразны арнаментальны пояс ў раёне карніза сцяны – ніза франтона.

Малюнак зашыўкі дошкамі шчыта таксама адыгрывае пэўную ролю ў аздабленні франтона, але ў параўнанні з іншымі элементамі значэнне гэтага віду аздабленння меншае, носіць падпарадкаваны характар. Прасочваецца агульная тэндэнцыя да ўскладнення малюнкаў абшыўкі шчытоў ад дамінуючай простай вертыкальнай ў канцы XIX – самым пачатку XX ст., да шырокага ўжывання шматраднай кампазіцыі і накладных элементаў з ромбаў, квадратаў, салярных разетак і крыжоў у сярэдзіне XX ст.

Трэба заўважыць, што дэкаратыўнае афармленне ніжніх канцоў абшыўкі шчыта і ўвесь разьбяны зігзагавы пояс у нізе шчыта ў цэлым адпавядаюць значэнню састаўных падзораў дахаў будынкаў, напрыклад, г.Гомеля канца XIX – пачатку XX ст., але выканана і размешчана яно зусім іншым канструкцыйным спосабам. Агульная кампазізыя такіх вертыкальных разьбяных звёнаў паўтарае агульную кампазіцыю на састаўных падзорах гомельскіх дамоў

(звісаючы ўніз складаны “расток”, выкананы ў тэхніцы краявой ці прапільной разьбы), але непасрэдна самі малюнкі гэтых “расткоў”, а дакладней лекала-шаблоны выкарыстаныя ў Магілёве, не маюць ніякіх адпаведнасцяў у драўляным дэкоры дахаў Гомеля і ўсёй паўднёва-ўсходняй Беларусі, яны з’яўляюцца цалкам самабытнымі. Тое самае можна сказаць і ў выпадку ўжывання гарызантальных дошак апрацаваных разьбой для аздаблення гэтага месца.

Найбольшай выкшталцоўнасцю і гарманічнасцю вылучаюцца разьбяныя паяскі, выкананыя на дамах Магілёва пачатку XX ст. у тэхніцы скразяной разьбы. Заўважана, што на будынках 1920–1930-х гг. пабудовы і нават пазней, працягвалі ўжывацца паяскі, выкананыя па лекалах папярэдняга часу, але пры гэтым адчуваецца агульная прымітывізацыя тэхнікі разьбы, у першую чаргу за кошт фіксуемага колькаснага павелічэння ўжывемых простых геаметрычных форм, якія лёгка выконваліся самымі нескладанымі інструментамі і не патрабавалі асаблівых навыкаў. Відаць гэта было звязана з агульным збядненнм насельніцтва ў перадваенныя гады і значнай міграцыяй ў гарады выхадцаў з вёсак, густы якіх адрозніваліся выразнай сціпласцю. Аднак на будынках 1950–1960-х гг. шырока распаўсюджаны лепшыя з варыянтаў пачатку XX ст., што звязана з значным паляпшэннем агульнага матэрыяльнага дабрабыту насельніцтва ў адзначаны пасляваенны перыяд. Безумоўна, шырокае выкарыстанне ў Магілёве разьбяных накладных паяскоў і акантовак на шчыце будынка дадаткова павялічвала агульную завышаную дэкаратыўнасць яго аздаблення, якая і стала адрознай рысай драўлянай архітэктуры гэтага горада.

У гэты ж час важна адзначыць, што найбольш складаныя і яркія з мастацка-дэкаратыўнага пункту гледжання варыянты такіх аздабленняў даху – састаўныя разьбяныя падзоры і закрыліны (у вялікай колькасці прадстаўленыя, напрыклад у суседняй ніжнепасожскай традыцыі), у Магілёве зафіксаваны адзінкавымі экзэмплярамі на жылых будынках пачатку XX ст. Але тую самую мастацка-дэкаратыўную функцыю ў стварэнні вобраза заможнага аздобле-

нага будынка, якую на хатах Гомельскага Пасожжа выконваюць састаўныя разьбяныя падзоры і закрыліны, для драўляных дамоў Магілёва выконваюць амаль абавязковыя поласы гарызантальнага арнамента, утвораныя ніжнімі разьбянымі канцамі вертыкальных дошак абшыўкі франтонаў і разьбянымі накладнымі карнізамі. Яны нават структурна паўтараюць тыя ж самыя два тыпы разьбяных падзораў ("састаўныя" і "цэльнадошкавыя" падзоры), але са сваёй спецыфікай тэхнічнага выканання. Адрозненне ў тым, што нават будучы выкананымі ў тэхніцы скразяной прапільной разьбы такія паясы на магілёўскіх будынках у большасці выпадкаў накладзены на плоскасць сцяны, з-за чаго дасягаўся відавочны меншы мастацкі эфект, бо адсутнічала аб'ёмная прасторавая кампазіцыя размяшчэння элементаў і ўласцівая ёй гульня светлаценяў, якія характэрны для аналагічных па малюнку і тэхніцы выканання разьбяных падзораў па краі навісі страхі і закрылін будынкаў на паўднёвых гомельскіх тэрыторыях даследванага рэгіёна.

Цікавай і покуль невытлумачальнай акалічнасцю з'яўляецца той выяўлены факт, што разьбяныя "састаўныя" і "цэльнадошкавыя" падзоры і закрыліны, амаль неўласцівыя схілам дахаў магілёўскіх дамоў, у гэты ж час актыўна ўжываліся ў афармленні невялікіх па памерах дахаў ганкаў над параднымі ўваходамі ў жылыя будынкі гэтага ж горада. Гэта сведчыць аб абсалютным разуменні магілёўскіх цесляроў мастацка-дэкаратыўнага патэнцыялу такіх падзораў і іх тэхнічнай здольнасці выканаць такія аздабленні, а таксама аб свядомым невыкарыстанні імі гэтай функцыі і аб відавочнай наяўнасці пэўных мастацка-стылістычных і кампазіцыйных прыярытэтаў у густах адносна драўлянай архітэктуры, якія панавалі ў горадзе, уплывалі і фармавалі рэальнае будаўніцтва. Усё гэта дадавала пэўныя рысы стварэнню своеасаблівага і непаўторнанага вобліка драўлянай архітэктуры Магілёва канца XIX – сярэдзіны XX стагоддзя.

Бязспрэчна, што дэкаратыўнае аздабленне дахаў, а дакладней франтонаў (шчытоў), будынкаў г. Магілёва канца XIX – сярэдзіны

XX ст., набыло тут найбольшую разнастайнасць і распрацаванасць сярод усіх даследваных традыцый паўднёва-ўсходняй Беларусі, яно тэхналагічна і семантычна выразна адрозніваецца ў тым ліку ад пагарынскай традыцыі аздаблення франтонаў у Цэнтральным Палессі. Гэта сведчыць аб даўно складзенай тут ужо да пачатку XX ст. глыбокай мясцовай традыцыі мэтанакіраванага аздаблення менавіта гэтай часткі будынкаў. Больш за тое, можна ўпэнена сцвярджаць, што яркае своеасаблівае аздабленне шчытоў на франтонах драўляных будынкаў з'яўляецца галоўнай і выразнай асаблівасцю традыцыі драўлянага разьбянога архітэктурнага дэкору г. Магілёва.

У сабраных падчас даследвання матэрыялах па драўлянай архітэктуры Магілёва ёсць шэраг прыкладаў яркіх прыгожых разьбяных ліштваў, у тым ліку змешчаных на ранніх зафіксаваных дамах канца XIX – пачатку XX ст. Аднак статыстычны аналіз сабраных матэрыялаў паказвае, што ў цэлым у гэтым горадзе колькасна відавочна пераважалі сціплыя і звышсціплыя варыянты афармлення вокнаў. Найбольш шырока распаўсюджанымі ў горадзе былі самыя маладэкараваныя тыпы і іх варыянты, у гэты ж час самыя дэкараваныя зафіксаваныя разьбяныя ліштвы вельмі рэдкія, як правіла адзінкавыя. Гэта тэндэнцыя прасочваецца па аналізу як сабраных фотаматэрыялаў у час натурных экспедыцый 2019 г., так і па фотаздымках канца XIX ст. – 1944 г. і пазнейшых.

Нягледзячы на наяўнасць зафіксаваных прыкладаў яркага дэкаратыўнага афармлення вуглоў будынкаў Магілёва ўсе яны з'яўляюцца адзінкавымі і не ўтвараюць нейкіх стабільных распаўсюджаных тыпаў, груп і варыянтаў. Выключэнне складаюць толькі дастаткова часта фіксуемы прыклад ужывання драўлянай "рустоўкі" і некалькі разоў зафіксаванае аздабленне вугла накладной рамай, што ўтварае шэраг вертыкальных ніш. Усё гэта разам сведчыць, што вуглавая зона не з'яўлялася важнай часткай прыкладання ўвагі цесляроў і замоўцаў драўлянай архітэктуры Магілёва канца XIX – сярэдзіны XX ст., а асноўныя іх інтарэсы былі скіраваны на аздабленне іншых частак будынка.

У адрозненне ад дзвярэй на будынках прафесійнай каменнай архітэктуры Магілёва, усе зафіксаваныя прыклады разьбяных дзвярэй ужываных у драўлянай архітэктуры гэтага горада дэманструюць большую сціпласць – адсутнічаюць альбо крайне рэдка ўжываліся накладныя аб'ёмныя элементы, а ўжытыя такія элементы выразна плоскасныя па сваім выкананні. У гэтай сціпласці афармлення разьбой дзвярэй драўляная архітэктура Магілёва выразна адрозніваецца ад аналагічнай, напрыклад, Гомеля, дзе аб'ёмныя элементы значна больш актыўна ўжываліся ў аздабленні не толькі уваходных дзвярэй, але таксама вуглоў, вокнаў, часам нават брам.

Відавочна, што ганкі драўляных будынкаў Магілёва, асабліва II і III тыпаў, па выразнасці ствараемага мастацка-дэкаратыўнага вобраза яскрава вылучаюцца сярод іншых элементаў аздаблення дома на ўзроўні сцен. Асабліва яркі іх кантраст у параўнанні з звышсціплым аздабленнем ліштваў магілёўскіх драўляных будынкаў, якія фізічна знаходзяцца на тым жа ўзроўні, што і ганкі. З іншага боку, гэта чарговы раз падкрэслівае важнасць для мастацка-архітэктурных густаў майстроў і заказчыкаў драўлянай архітэктуры Магілёва канца XIX – сярэдзіны XX ст. дэкаратыўнага аздаблення любога франтона, як на самім доме, так і на яго асобных частках, у прыватнасці на ганках, нават з улікам іх меншых фізічных габарытаў.

Усё пералічанае яскрава сведчыць аб тым, што дэкаратыўнае аздабленне элементаў дома на ўзроўні сцен не ўспрымалася магілёўскімі майстрамі як важная частка стварэння прывабнага эстэтычнага вобраза будынка. Перавага відавочна надавалася верхняй частцы будынка, амаль выключна аздабленню франтона.

Выяўленыя ў час даследвання выразныя асаблівасці аздаблення драўляных дамоў горада Магілёва ў канцы XIX – пачатку XX ст. дазваляюць казаць аб наяўнасці лакальнай традыцыі разьбянога архітэктурнага дэкору, з добра пазнаваемым наборам мастацкіх рыс. Аднак у адрозненне ад чатырох іншых раней зафіксаваных у паўднёва-ўсходняй Беларусі традыцый разьбянога архітэктурнага

дэкору (ніжнепасожскай, бярэзінскай, пагарынскай, ніжнепрыпятскай), магілёўская традыцыя вельмі лакальная, што на сёння з'яўляецца абсалютна незразумелай анамаліяй, улічваючы памер і старажытныя культурныя традыцыі самога горада Магілёва. Мяркуючы па сабраных у час экспедыцый натурных матэрыялах (абследаваныя буйныя паселішчы на паўночны ўсход, усход і поўдзень ад Магілёва, без уліку гарадоў на поўнач і захад ад яго) дадзеная традыцыя ахоплівае амаль выключна толькі горад Магілёў і бліжэйшыя да яго населеныя пункты. Асобныя элементы магілёўскай традыцыі архітэктурнага дэкора (ганкі, аздабленне франтонаў і інш.) часам сустракаюцца на тэрыторыі значна аддаленай ад гэтага горада (у Рагачове, Быхаве, Мсціславе, Чавусах і інш), але гэта адзінкавыя прыклады ў асяроддзі зусім іншых дамінуючых варыянтаў дэкаратыўнага аздаблення і яны не ўтвараюць сацэльнага з Магілёвам тэрытарыяльнага масіва. Гэтым магілёўская традыцыя архітэктурнага дэкору выразна адрозніваецца ад чатырох вышэй ўзгаданых суседніх традыцый, якія дастаткова шчыльна прадстаўлены ў населеных пунктах на непараўнальна большых геаграфічных тэрыторыях і цэнтры бытавання якіх выразна прасочваюцца ўздоўж адпаведных рэк.

Пэўныя дадзеныя – больш позняе фіксуемае ўжыванне прапільной разьбы, больш сціплыя яе варыянты ў параўнанні з суседнімі паўднёвымі тэрыторыямі, а асабліва наяўнасць зафіксаванага прыклада ўжывання ранняга тыпу ліштаў з прамой копіяй ў матэрыялах г.Гомеля другой паловы XIX ст., ускосна сведчыць пра мастацкія ўплывы на магілёўскіх майстроў прыкладаў дэкора верагодна з ніжнепасожскай традыцыі. Аднак выразная сваеасаблівасць магілёўскага разьбянога архітэктурнага дэкору, амаль поўная адсутнасць відавочных перайманняў з суседніх тэрыторый і шэраг дакладна мясцовых па паходжанні рыс, сведчаць, што ў сваёй аснове гэта з'ява выключна аўтахтоннага паходжання, новы этап у развіцці мясцовай драўлянай архітэктуры.

Bibliografia

Lakotka A.Ì., *Pad strèhamì praščuraŭ,* Mìnsk 1995 [Лакотка А.І., *Пад стрэхамі прашчураў,* Мінск 1995]

Lietuvos valstybes istoryjos archyvas (LVIA), f. 544, a. 1, b. 18365, p. 1.

Malìkaŭ Â.R., *Tradycyì raz'bânoga dèkoru ŭ narodnaj arhìtèktury paŭdnëva-ŭshodnâj Belarusì: kanec XIX – peršaâ palova XX st.*, Mìnsk 2016 [Малікаў Я.Р., *Традыцыі разьбянога дэкору ў народнай архітэктуры паўднёва-ўсходняй Беларусі: канец XIX – першая палова XX ст.,* Мінск 2016].

Peculiarities of the tradition of carved architectural decoration of wooden buildings in the city of Mahilew at the end of the 19th – mid-20th centuries.

The article describes the tradition of carved ornamentation of wooden architecture in the late 19th – mid-20th centuries of the Belarusian city of Mahilew. Based on the analysis of a large number of collected photographic materials on this topic, the classification of the architectural ornamentation used is presented, and the characteristic features of the decoration of wooden architecture in this city are identified and described.

K e y w o r d s : carved architectural decor, decorative window frame, pediment, artistic-decorative image, wooden building

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.181-203

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251007

Data przesłania: 15.05.2025
Data akceptacji: 17.06.2025

Милана Друговейко

Latvijas Nacionāla arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs
Milana.Drugoveiko@arhivi.gov.lv
ORCID: 0009-0004-2073-8528

«Преступный союз белорусов в Латгалии (1924–1925 год)»[1] в документах Латвийского государственного исторического архива Национального архива Латвии

„Przestępczy związek Białorusinów w Łatgalii (1924–1925)" w dokumentach Łotewskiego Państwowego Archiwum Historycznego Archiwum Narodowego Łotwy

Celem artykułu jest analiza dokumentów dotyczących procesu białoruskiego, który odbył się w Dyneburgu (Łotwa) od 2 do 4 kwietnia 1925 r. Wówczas na ławie oskarżonych zasiadło ośmiu nauczycieli białoruskich. Intelektualiści białoruscy na Łotwie składali się z nauczycieli, którzy pozostali na Łotwie po tym, jak w 1920 r. dobiegła końca działalność misji wojskowo-dyplomatyczne Białoruskiej Republiki Ludowej. Począwszy od 1922 r. administracja polityczna Łotwy zaczęła śledzić działalność nauczycieli białoruskich w Łatgalii. W 1924 r. w jednej ze szkół białoruskich znaleziono mapę pokazującą, że w granicach Białorusi znajduje się wschodnia Łatgalia. W trakcie rewizji w szkołach policja znalazła również inne materiały obciążające nauczycieli białoruskich. Wszczęto postępowanie karne, które trwało do 4 kwietnia 1925 r. Niniejszy artykuł opiera się na dokumentach sądowych dotyczących procesu białoruskiego, które są przechowywane w Archiwum Narodowym Łotwy.

Słowa kluczowe: mniejszości narodowe, Białorusini, intelektualiści, Archiwum Narodowe Łotwy

[1] В документах само события и дело называлась "о *преступном союзе белорусов в Латгалии*", только потом это события приобрело название *Белорусский процесс*.

В 1924 году произошло одно из важнейших событий в истории белорусского меньшинства в Латвии, которое полностью изменило как позицию латвийских властей по отношению к местной белорусской интеллигенции, так и резко изменило внутренние настроения белорусского меньшинства, особенно отношения между лидерами. Летом 1924 года были арестованы восемь белорусских педагогов: Константин Езовитов, Владимир Корти, Владимир Пигулевский, Иван Красковский, Андрей Якубецкий, Паулина Мядёлко-Гриб, Порфирий Жерди и Михаил Иванов. Также обвинялись и Сергей Казеко, Николай Талерко, Сергей Сахаров, Якуб Костилюка, Александр Махановский, Елена Сушинска, Люция Габран и Эдуард Вайводиш, из-за отсутствия весомых доказательств, они были оправданы ещё до судебного процесса[2]. Обвиняемыми были не только граждане Латвии. Из осужденных были граждане Литвы (Иван Красковский, Паулина Мяделко-Гриб, Андрей Якубецкий) а также гражданин Украины Порфирий Жерди[3]. Всё расследование длилось около года – с марта 1924 года по апрель 1925 года, тогда как само судебное заседание продолжалось всего три дня.

По мере формирования белорусской интеллигенции в Латвии за период до 1924 года, наблюдается ее стремительное развитие как в сфере политической активности, так и в области культуры и образования. До 1924 года в Латвии уже существовало Белорусское школьное управление по образованию при Министерстве образования (*Baltkrievu izglītības pārvalde*), которое контролировала белорусские школы в Латвии. Т акже уже существовало белорусское общество “Бацькаўшчына”, которое занимало значительную роль в сохранении белорусской культуры, языка и традиций на территории Латвии. Учитывая относительно небольшой численный со-

[2] Latvijas Nacionāla arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LNA LVVA), 1612. fonds, 14. apraksts, 9. lieta, 23. lp., 23. lp. o. p.

[3] В документах указано, что гражданином Украины он называет себя сам. Вероятней всего он считал себя именно гражданином Украинской Народной Республики, которая к 1924 году больше не существовала.

став интеллигенции это заставляет осознать динамичное развитие белорусского меньшинства. Благоприятная политика в отношении национальных меньшинств на парламентском этапе Латвии позволила неполноценнно проявить себя белорусской общине в Латвии. Однако близость Латвии к советской границе повлияло на белорусское меньшинство и способствовала росту напряженности у ряда белорусских общественно политических деятелей – как между собой, так и в отношениях с латвийскими властями. К сожалению, в латвийской историографии Белорусский судебный процесс не получил должного внимания. Стоит отметить, что тема остаётся малоизученой[4]. Исследования, которые рассматривали некоторые аспекты Белорусского судебного процесса (1924–1925 гг., Даугавпилс, Латвия) или описывали сам судебный процесс, обычно содержат общее описание дела и белорусского меньшинства в Латвии в парламентский период (1920–1940 гг.), но более узкие и проблематические аспекты данного события не рассматривались. Возможно, это объясняется тем, что исследования национальных меньшинств настоящее время свою актуальность в латвийской историографии и сами меньшинства в Латвии также не проявляют интерес в исследовании данного события.

Цель статьи – проанализировать и описать документы Белорусского судебного процесса, который состоялся в городе Даугавпилс (*Латвия*) с 2 апреля по 4 апреля 1925 года, судили восемь белорусских учителей. В качестве источников использованы материалы судебного дела, которые хранятся в Латвийском Государственном историческом архиве Национального архива Латвии.

---

[4] M. Drugoveiko, *Baltkrievu inteliģences politiskā doma Latvijā (1920 – 1934): Konstantīna Jezovitova piemērs,* "Latvijas Universitātes Žurnāls Vēsture" 2023, nr 56, lp. 67; К. Казаченок, *"Белорусский процесс" в Латвии: обвинение, оправдание, наказание* [в:] *Латыши и белорусы: вместе сквозь века,* Минск 2012, с. 29–43.

Как все начиналось?

20 марта 1924 года инспектор школ Даугавпилсского уезда Лукас Озолиньш (*Lukass Ozoliņš*) прибыл с ревизией в белорусскую основную школу в деревне Дудели Капинской волости (*Kapiņu pagasts*). В одном из классов он обнаружил на стене географическую карту, на которой в гарницах Беларуси были помечены земли принадлежавшие СССР, а также части Польше, Литве и Латвии. Судя по показаниям свидетелей, на карте территория Беларуси охватывала часть Лудзенского уезда – начиная от Карсавы, включая город Лудза, часть Даугавпилсского уезда – начиная от Освейского озера, включая Даугавпилс и часть Илукстского уезда с городом Илуксте. Показания свидетелей о наличии карты и её внешнем виде значительно различались. Некоторые ученики утверждали, что никогда карту не видели и не имеют понятия о её существовании, тогда как другие утверждали, что карту рисовали по учебнику Аркадия Антоновича Смолича "Географія Беларусі" (Вильнюс 1919)[5]. Прокурор утверждал, что карта, обнаруженная в белорусских школах, датируется примерно 1919 годом, что позволяет предположить её политический характер, поскольку на ней была изображена Белорусская Народная Республика[6].

По объяснению заведующего школой Александра Маховского, карту в школу направило Белорусское управление образования при Министерстве образования. Через несколько дней аналогичную карту Лукас Озолиньш обнаружил и в белорусской начальной школе в деревне Станкевичи Капиньской волости. О найденных картах Лукас Озолиньш сообщил в отдел Начальных школ Министерства образования. В Белорусском отделе образования пояснили, что 50 экземпляров карты были получены в 1922 году из Вильнюса и что карта носит не политический, а этнографический характер, отражая этнографические территории, проживания белорусов,

[5] LNA LVVA 1612. fonds, 14. apraksts, 9. lieta, 419. – 455. lpp.
[6] Ibidem, 3. – 17. lpp.

а не предполагаемые государственные границы. В ходе расследования было установлено, что вышеуказанная карта была направлена в школы Белорусским школьным отделом. Этот отдел также обеспечил белорусские школы учебниками по географии и истории Беларуси, хотя преподавание этих предметов было запланировано только начиная с апреля 1924 года[7]. Уже после этого как была обнаружена карта и были установленны обстоятельства, её поступления в школы, к расследованию приступила Политическое управления (*Politiskā pārvalde*), которое ещё в 1920 году обращало внимание на деятельность белорусских учителей в Латгалии.

В связи с этим у каждого из подозреваемых учителей, которые работали в школах, где были найдены географические карты, были произведены обыск и. У **Константина Езовитова**, который на 1924 год проживал в городе Даугавпилс по адресу улица Латгальская № 64, была найдена этнографическая карта, письма, адресованные белорусскому меньшинству в Америке и Канаде для того, чтобы по возможности учредить «Белорусский освободительный фонд», второе издание учебника географии Беларуси Аркадия Смолича, переписки политического характера. Из них, видно, что К. Езовитов переписывался с Томашем Грибом, находившимся в Праге, и просил его созвать там Белорусский политически-национальный конгресс для разрешения раскола, возникшего среди белоруской интеллигенции. После обыска К. Езовитов пояснил, что в период с начала 1918 года до весны 1919 года он состоял в политической партии б елорусских социалистов-федералистов, которая ставила перед собой цель добиться в Европе установления национальных государств, а затем этого объединить их в единую Европейскую Федерацию. По мнению К. Езовитова, в эту федерацию должна была войти и самостоятельная национальная Беларусь. Согласно убеждениям К. Езовитова, программа не предусматривала чётко уста-

[7] Казаченок К., *"Белорусский процесс" в Латвии: обвинение, оправдание, наказание* [в:] *Латыши и белорусы: вместе сквозь века,* Минск 2012, с. 29–43.

новленных границ Беларуси, а лишь предполагала включение в её состав всех тех округов, в которых большинство населения составляли белорусы[8]. Письма политического характера, полученные от белорусов из Канады и США, К. Езовитов объяснял тем, что к нему часто обращаются белорусы из разных стран для того, с просьбой выразить своё мнение по различным политическим вопросам[9].

У **Владимира Корти**, который на момент обыска проживал в городе Даугавпилс по адресу ул. Житомирской № 33а в квартире № 1, была обнаружена Александра Цвикевича «Беларусь», а также журнал «Беларускі Сьцяг» № 1 за апрель и май 1922 года. Журнал, по-видимому, привлек внимание Политического управления Латвии так как в документах отмечается, что в данном журнале опубликована статья «**Четыре года» 1918 – 25 III – 1922 годы**», в которой опубликована:

> декларация правительства Белорусской Народной Республики в честь четвертого юбилейного года провозглашения независимости Беларуси 1918–1922, в которой говорится, что, несмотря на весь неслыханный террор оккупантов, белорусский народ ни на минуту не прекратил свою упорную борьбу. Белорусский народ хочет быть свободным; избранное от Совета Белорусской Народной Республики правительство все время твердо держало в своих руках знамя борьбы за независимость и неделимость. Более тесно объединяют свои ряды под знаменем борьбы за свободу и независимость своего отечества. Единая, организованная масса дает мощный отпор своим объединителям[10].

Также у Владимира Корти был найден доклад Томаша Гриба, зачтённый им 15–16 января 1922 года в Праге, а также другие документы, связанные с деятельностью общества “Бацькаўшчына” на территории Латвии. После обыска В. Корти заявил, что никогда не слышал от других белорусских учителей мнений о том, что часть

[8] LNA LVVA 1612. fonds, 14. apraksts, 9. lieta, 12. lp. o. p.
[9] Ibidem.
[10] LNA LVVA 1612. fonds, 14. apraksts, 9. lieta, 3. lp. o. p.

Латгалии должна войти в состав территории Беларуси. Также он заявил, что, насколько ему известно, первая Белорусская Рада, провозгласив независимость белорусского государства, установила границы основываясь на этнографической карте профессора Е.Ф. Карского, по которой часть Даугавпилсского и Лудзенского уездов входила в этническую территорию расселения белорусов[11]. Из других заявлений В. Корти возможно до некоторой степени реконструировать характер отношений и связий между белорусскими деятелями. Он неоднократно подчёркивал, что отношения между белорусскими деятелями в Латвии были крайне сложными и во многих вопросах их мнения не совпадали. Например, уже к 1924 году К. Езовитов мало общался с В. Пигулевским и В. Красковским, но достаточно много общался и переписывался с белорусами, проживающими в других странах Европы и в Америке. Сам К. Езовитов на судебном заседании неоднократно подчеркивал, что у него не получилось бы создать единое общество, достаточно сильное для отделения части Латгалии и присоединения её к Беларуси. По его словам, это было невозможно из-за крайне сложных отношений между ним и другими подсудимыми.

У **Владимира Пигулевского** обыск не проводился, однако во время допроса он заявлял, что политическая партия социалистов-федералистов по вопросу о границах будущего белорусского государства, придерживалась мнения, что государственная территория Латвии не подлежит пересмотру, и никакие её части не могут быть присоединены к Беларуси. Также он заявлял, что он никогда не видел найденной карты, ничего не знает о создании единого фронта Белорусского Освободительного Движения и на собраниях никогда не участвовал. Наличие запрещенных книг В. Пигулевский объяснял тем, что ему не было известно об их запрете на территории Латвии, а получил он их из Вильнюса. Кроме того, по его словам, эти книги приобретались всеми латгальскими школами.

[11] Ibidem, 14. lp., 14. lp. o. p.

У учителя белорусской школы города Лудза **Сергея Казека** в его квартире в Лудзе, по адресу на улице Вакзальной № 23/28, были найдены документы, связанные с деятельностью Белорусского культурно-просветительского общества «Бацькаўшчына», в том числе уставы, где указано, что "*общество «Бацькаўшчына» распространяет свою деятельность не только на территорию Беларуси (Витебская, Могилевская, Смоленская, Гродненская и части Вильнюсской и Черниговской губернии), но и на тех территориях, где постоянно или на определенное время находятся белорусские колонии*"[12]. Также был найден журнал «На Чужыне», в котором была опубликована этнографическая карта Беларуси, а также статья, фрагмент которой привлёк внимание Политического управления. На первой странице говорится, что:

> годы Великой войны, прошли, но на Бацькаўшчына еще не взошло солнце, как это произошло у других народов. Над нашими головами вился еще вонючий дым [так в документе], мы солнца пока не видим, нам еще предстоит бороться со своими угнетателями и бороться за свое светлое будущее. Трудно работать с оставшимся у родного сооружения белорусам «Бацькаўшчына». Шаг за шагом зависят они от родной земли и отстаивают свои права на нее. В этой борьбе мы не можем оставаться только свидетелями. В этой нелегкой борьбе мы должны помогать нашим братьям всем, чем можем; с моральной поддержкой, деньгами, вооруженной силой[13].

У директора Белорусской средней школы города Даугавпилса **Ивана Красковского**, в Даугавпилсе, на ул. Варшавской № 16, была найдена переписка политического характера, свидетельствующая, что он имел связи с организациями белорусского движения в Каунасе, Праге и Варшаве. Целью этих организаций было объединение усилий для создания предпосылок к формированию независимой Беларуси. В свою защиту И. Красковский утверждал, что общество "Бацькаўшчына" никогда преследовало политических

[12] Ibidem, 15. lp.
[13] Ibidem, 9. lp. o. p.

целей. Этнографическую карту с отметкой “издание Минской «Бацькаўшчына»” он, по его словам, никогда не видел, но знает, что этнографическая карта Беларуси была издана в Вильнюсе с разрешением Вильнюсской военной цензуры в 1919 году. Данную карту никогда не использовали на уроках в школе – впервые он увидел её у Андрея Якубецкого дома. В Белорусской средней школе города. Даугавпилс географию преподавали по книге Аркадия Смолича, поскольку Белорусское управление по образованию официально разрешило использовать данную книгу как учебник[14].

У заведующего Белорусской основной школы города Даугавпилса **Андрея Якубецкого**, в его квартире, на улице Минской № 74, а также у Александра Махновского было найдено множество экземпляров этнографической карты, которую инспектор Даугавпилсских уездных и городских основных школ Лукас Озолиньш обнаружил во время инспекционной поездке 22 марта 1924 года. Также было найдено несколько карт, нарисованных учениками, на которых в состав Беларуси включались части Даугавпилсского, Илукстского и Лудзенского уездов. А. Якубецкий объяснял, что множество найденных географических карт – это работы старшеклассников, на которых изображена территория, населенная белорусами. По его словам, часть учеников, видимо, не до конца поняв задание, копировали карту с книги Аркадия Смолича[15]. Сам он был убежден в том, что к будущему белорусскому государству не могут быть присоединены какие-либо территории Латвийской Республики. Также он утверждал, что ему ничего не известно, о позиции белорусских общественных и политических организаций по вопросу о будущей Беларуси[16].

У учительницы Белорусской средней школы города Даугавпилс **Паулины Мяделко-Гриб**, в её квартире в Даугавпилсе, на Варшав-

[14] Ibidem, 15. lp., 15. lp. o. p.
[15] Ibidem, 16. lp., 16. lp. o. p.
[16] Ibidem.

ской улице № 17, была обнаружена переписка политического характера с Владимиром Корти, Порфирием Жерди, Андреем Якубецким и с Владимиром Пигулевским. Она рассказала, что в Латвию она приехала летом 1922 года из Берлина по приглашению Белорусского школьного управления по образованию при Министерстве образования Латвии. С 1919 года она состояла в партии белорусских социалистов-революционеров, целью которой было добиться установления независимой Республики Беларусь. По ее личному убеждению, ни одна часть территории Латвии, где проживали белорусы, или другие народы, не может и не должна быть присоединена к будущему белорусскому государству. Она утверждала, что никогда не слышала подобных разговоров, и никогда и никому не говорила, что Даугавпилс должен стать белорусским городом и это территория Беларуси, а также, что К. Езовитов является главным лидером белорусского меньшинства в Латвии. Журнал «На Чужыне» она видела в конце 1922 года в Даугавпилсе, у К. Езовитова[17].

В квартире **Николая Талерко**, управляющего белорусской школы села Шнеки Придруйской волости (*Piedrujas pagasts*), была найдена брошюра «Основы белорусской государственности» Митрофана Довнар-Запольского, в которой, было указано, что Беларусь – это большая территория, включающая Минскую, Могилёвскую, Смоленскую губернии и почти из всей Витебской губернии, кроме Резекненского и Лудзенского уездов[18].

У учителя Лудзенской белорусской школы **Михаила Иванова**, проживавшего в Лудзе, на на улице Варшавской № 67, была найдена брошюра с уставом общества «Бацькаўшчына», изданная 1 октября 1918 года в Минске. Иванов объяснял, что лично он никакого участия в белорусском движении не принимал, а революционные песни его заставлял учить К. Езовитов . Стоит отметить, что единственная улика, которая сохранилась и находится в отдельной

[17] Ibidem, 16. lp. o. p.
[18] Ibidem, 10. lp.

папке в документах, – это нотная книга М. Иванова. Другие улики не хранятся вместе с судебными документами, и, к сожалению, в архиве не удалось найти изъятые улики–письма, переписку или географическую карту. Возможно, они находятся в другом деле. Например, очень много личных документов, писем, статей, черновиков, и записей находятся в деле К. Езовитова, которое составляло Политическое управления уже после 1925 года[19]. Также возможно, что вышеупомянутые документы, которые описываются в ходе Белорусского судебного процесса, не сохранились.

Руководствуясь материалами судебного процесса, белорусские учителя обвинялись в том, что они:

> с 7 ноября 1922 года по апрель 1924 года в Латгалии участвовали в сознательной деятельности, в которой ставили себе целью насильно отторгнуть от Латвийской государственной территории Даугавпилсский, Резекненский, Лудзенский и частично также Илукстский уезды и присоединить их к Беларуси. С такой целью они вступали в связи с различными организациями за границей, в том числе и в Праге, которые поставили себе такую же цель, распространив печатные географические карты, на которых часть территории Латвии включена в территории Беларуси, распространяя учебники по географии для школьников и других лиц, а также учат на уроках для школьников, что Латвия насильно захватила часть территории Беларуси, которая в ближайшем будущем будет отторгнута, и распространяли журнал «На Чужыне», в котором находится приглашение белорусским жителям с оружием в руках встать на борьбу с белорусскими государственными распределителями – среди них и правительство Латвии[20].

Белорусских педагогов обвинили в антигосударственной деятельности, целью которой, было добиться отделения части территории Латвии. Для достижения этой цели активно поддерживались связи с белорусскими объединениями за рубежом, в школы распространялись учебные материалы, не соответствующие латвийским

[19] LNA LVVA, 3235. fonds, 6. apraksts, 196. lieta.
[20] Ibidem, 450. lp.

образовательным стандартам и не согласованные с Министерством образования. В антигосударственной деятельности также подозревались белорусские печатные издания, редактируемые К. Езовитовым, такие как «На Чужыне» и «Ластаўка ». Следует признать, что публикациям в прессе была присуща риторика, призывающей к борьбе за свободу Беларуси. Со временем по мере того, как риторика становилась всё более левой, возникли подозрения о возможном сотрудничестве К. Езовитова с советской властью[21].

Общая характеристика документов по иску Белорусского процесса

Документы по Белорусскому судебному процессу хранятся в Латвийском государственном историческом архиве Национального архива Латвии (на латышском – *Latvijas Nacionāla arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs*[22]) в фонде Даугавпилского окружного суда (LNA LVVA 1612. fonds) в четырнадцатой описи (14. apraksts). По данному событию имеются только два объемные документы (*дела*): 9 и 14 дело (LNA LVVA 1612. fonds, 14. apraksts, 9. lieta; LNA LVVA 1612. fonds, 14. apraksts, 11. lieta).

В деле № 9, под названием "*Дело Уголовного отдела Латгальского окружного суда в отношении Константина Борисовича Езовитова, Владимира Александровича Корти, Владимира Васильевича Пигулевского, Ивана Игнатьевича Красковского, Андрея Васильева Якубецкого, Паулины Викентьевиче Мяделко-Гриб, Порфирия Мефодьевича Жерди, обвинения*"[23], храняться реше-

[21] Д. Короткова, *Поиски союзника. Контакты советских дипломатов в Латвии с К.Б. Езовитовым в 1925–1926 гг.,* „Славянский мир в третьем тысячелетии" 2020, т. 15, № 1–2, с. 47–58.

[22] В статье используется сокращенное название архива на латышском языке – LNA LVVA (Latvijas Nacionāla arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs).

[23] Название на латышском языке – Latgales Apgabaltiesas kriminālnodaļas lieta par Konstantīna Borisa d. Jezovitovu, Vladimiru Aleksandra d. Korti, Vladimira Vasī-

ния Латгальского окружного суда, обвинительные заключения, биографические сведения об обвиняемых, списки свидетелей (всего на судебное заседание было приглашено 124 свидетеля[24]) с указанием мест их жительства, а также письменные ходатайства каждого обвиняемого о том, чтобы во время суда были привлечены и дополнительные свидетели. Особое внимание в документе заслуживает письменная просьба К. Езовитова пригласить в Латгальский окружной суд 50 свидетелей, которые могли подтвердить то, что он никогда не выступал против Латвийской Республики. Также в деле находятся заключение о прекращении обвинения в отношении Сергея Козаки, Николая Талерко, Сергея Сахарова, Александра Махновского, Якуба Костылюка, Елены Сушинской, Люции Габран и Эдуарда Вайводиша. Одним из важнейших документов по этому делу является протокол судебного заседания от 2, 3, 4 апреля 1925 года, в котором можно ознакомиться со всем судебным процессом, с показаниями каждого свидетеля и защитой обвиняемых. В деле также имеется решение Латгальского окружного суда, которое было зачитано 4 апреля 1925 года. В данной статье будут проанализированы только документы по этому делу.

В деле № 11, под названием "*Предварительное расследование судьи Саукума по расследованию важных дел Латгальского областного суда по делу о преступном союзе белорусов в Латгалии*"[25], содержатся очень важные документы как по изучению судебного процесса над белорусскими учителями, так по изучению деятельности и взаимоотношений белорусской интеллигенции в Латвии до 1924 года – переписка по делам обвиняемых, постановления,

---

lija d. Piguļevsku, Ivanu Ignatija d. Kraskovsku, Andreju Vasila d. Jakubecku, Paulīnu Vikentija m. Miadzialko-Grib, Porfiriju Metodija d. Žerdiju, apsūdzību.

[24] LNA LVVA 1612. fonds, 14. apraksts, 9. lieta, 18. lp. – 22. lp. o. p.

[25] Название на латышском языке – Latgales Apgabala tiesas svarīgu lietu izmeklēšanas tiesneša Saukuma iepriekšējais izmeklējums lietā par noziedzīgu baltkrievu savienību Latgalē.

протоколы, протоколы допроса обвиняемых, отчеты, копии документов обвиняемых лиц, выяснение обстоятельств получения ими подданства, послужные списки и другие документы. Особенно ценным документом являются протоколы допросов обвиняемых – это типичный документ, предназначенный для задержанных лиц и включавшим стандартные вопросы. Каждый обвиняемый должен был указать имя, фамилию и отчество, возраст, место рождения (*уезд, волость*), место крещения, место прописки (*уезд, волость*), постоянное место жительства, родился ли он/она в браке или вне брака, вероисповедание, национальность, образование, умение читать и писать. Также необходимо было указать семейное положение, род занятий или должность, материальное положение и был ли ранее судим. Протоколы подготовлены на латышском языке. Стоит отметить, что если дело № 9 является ценным материалом для выяснения событий судебного процесса, то дело № 14 представляет ценность, поскольку содержит биографическую информацию о каждом из обвиняемых, которая раскрывает взаимоотношение белорусской интеллигенции между собой. Положительная особенность данного документа в том, что к делу приложено оглавление, что упрощают его использование.

Оценивая физическое состояние судебных документов, следует сделать вывод, что они находятся в удовлетворительном состояние. Текст написан как карандашом, так и чернилами, местами текст начинает угасать, но большинство из документов – машинописные. Стоит отметить, что документы составлены на латышском языке. Однако в делах есть письма К. Езовитова судье Латгальского окружного суда, написанные на русском языке. Стиль его письма на русском языке, но с очень частым использованием белорусских слов, иногда затрудняет чтение. В документе имеется очень много стилистических и грамматических ошибок, много опущенных запятых, что затрудняет изучение документов. Это можно объяснить тем, что процесс задокументирован в реальном времени. Так же в документах встречается очень много сокращений юридического

характера, например, Sod. Lik. P.[26], zvēr. adv.[27], Krim. Proc. Lik. p.[28] и другие. Дело № 9 относительно хуже сохранилось. Несколько листов повреждены, разорваны, края страниц необратимо потеряны и, к сожалению, невозможно прочитать текст. Также повреждена обложка дела, документам необходима реставрации.

1.1 Решения Латгальского окружного суда, обвинительные заключения

Имеющиеся в деле заключения и решения по судебному процессу являются важной частью документа. Благодаря этим документам можно выяснить, когда был начат судебный процесс, кто принимал участие в принятии решений, кого назначили судьями, прокурорами и председателем. Кроме того, ети документы помогают понять особенности судебной системы Латвии в межвоенный период. Например, в документах достаточно много ссылок на статьи уголовного кодекса[29], что может служить исследователям юридической истории источником в изучении политических дел в межвоенный период.

Очень важную роль играет обвинительное заключение, которое в общей сложности занимает 30 страниц[30]. Оно содержит информацию о ходе всех событий, начиная с обнаружения географической карты в деревне Дудели Капинской волости. Благодаря этому можно судить о количестве белорусских учителей, причастных к данному мероприятию. Кроме того, в документе четко выявлены все причастные стороны (Министерство образования, Белорусское школьное отделение и т. д.). Важно, что в документе указаны все улики, которые были найдены у каждого из обвиняемых. Они не

---

[26] *Soda likuma pants* – Статья Закона о наказании

[27] *Zvērināts advokāts* – Присяжный адвокат; также встречается **priv.adv.** (*privāts advokāts*) – частный адвокат.

[28] *Kriminālprocesa likuma pants* – Статья Уголовно-процессуального закона

[29] На латышском языке – Kriminālprocesa likuma un Soda likums.

[30] LNA LVVA 1612. fonds, 14. apraksts, 9. lieta, 3. – 22. lp. o. p.

только перечислены, но и охарактеризованы. Кроме того, в обвинительном заключении описана вся деятельность белорусской интеллигенции на территории Латвии и за ее пределами (Чехословакии, Литве) в период с 1918 года до 1924 гг. На данный момент в Латвийском государственном историческом архиве Национального архива Латвии не найден ни один другой документ, содержавший столь подробную и обобщенную информацию о политической и культурно-образовательной деятельности местной белорусской интеллигенции. Кроме того, благодаря этому документу можно создать не только социальный портрет каждого из обвиняемых, но и понять их взаимоотношения, которые не были однозначными.

Бумага, использованная для изготовления документов, очень качественная, но местами порвана, что привело к потере текста. В правом краю обвинительного заключения содержатся ссылки на том (*1., 2., 3., 4.*) и страницы. В деле не поясняется, на какие документы даются ссылки, но вероятно, что это дополнительные документы, которые были подготовлены, в связи с разбирательством. Однако, к сожалению, выяснить это невозможно, поскольку другие документы по судебному процессу на данный момент не найдены. Также, к сожалению, не сохранились улики, которые были конфискованы во время обысков. В протоколе суда указано, что в судебном заседании находился 41 опечатанный пакет с доказательствами. Единственный документ, который сохранен и находится в деле – тетрадь с нотами Михаила Иванова с белорусскими песнями[31]. Ни письма К. Езовитова или В. Пигулевского, различные конфискованные статьи, книги по географии и сама этнографическая карта в документах в качестве улик не приложены. Поиск в других документах в архиве также не увенчался положительным результатом.

[31] Ibidem, 418. lp.

1.2 Заявления и статьи обвиняемых с просьбой вызвать в суд свидетелей

Очень большую часть дела № 9 занимают заявления обвиняемых с просьбами вызвать в суд конкретных лиц, которые должны были свидетельствовать об их деятельности и репутации. Для этого требовалось указать имя, фамилию, их профессиональную деятельность, а также адрес места жительства свидетеля, чтобы можно было направить каждому приглашения в суд. Также каждый обвиняемый письменно объяснял, почему в суд должны быть приглашены конкретные свидетели. Например, Паулина Мядёлко-Гриб писала, что желает, чтобы в суд были вызваны и допрошены конкретные лица – инженер Янис Комисарс (*Jānis Komisars*) (*место жительства – ул. Шоссейная 104, Даугавпилс*), учитель латышского языка Даугавпилсской государственной белорусской средней школы Вольдемар Зинкевич (*Voldemārs Zinkevičs*) (*место жительства – ул. Витебскас 13, Даугавпилс*) и начальник отдела школ управы Даугавпилсского уезда Станислав Паберз (St*aņislavs Pabērzs*) (*место жительства – управа Даугавпилсского уезда*), потому что свидетели хорошо её знают, знают принципы ее педагогической деятельности, а также могут свидетельствовать о ее лояльности Латвийскому государству[32].

Особое внимание следует уделить двум заявлениям К. Езовитова в Латгальский окружной суд, датированными 2 февраля 1925 года[33] и 2 марта 1925 года[34]. Это самые объемные заявления, которые содержатся в этом документе. Они написаны на русском языке. Заявления особенно важны тем, что в них К. Езовитов просил суд не только вызвать 50 свидетелей, которые могли бы свидетельствовать о его лояльности к Латвийской Республике, но и характеризовал свои отношения с каждым. В качестве одного из первых сви-

[32] Ibidem, 60. lp., 61. lp. o. p.
[33] Ibidem, 75. lp. – 83. lp.
[34] Ibidem, 242. lp. – 243. lp.

детелей он просил пригласить латышского поэта и писателя Яниса Райниса (*Jānis Pliekšāns, Rainis*), характеризуя его как одного из самых лояльных общественных деятелей Латвии, поддерживающих одружеские отношения с белорусским меньшинством в Латвии. Также он просил суд пригласить Сергея Сахарова

> который может подтвердить, что никаких тайных дел ни общество "Бацькаўшчына" ни Белорусский отдел не преследовали, что карты Беларуси, издания 1919 года, в г. Вильна, были общественными, имевшийся в продажах для школ белорусских, что перед отправлениям в школы на них делали наблюдения и поправки границ Латвии; что карты Белорусской Народной Республики на желтой открытке были распространены ошибочно и в самом незначительном количестве, а то что потом она мною самим, а также и другими лицами, по моей просьбе уничтожилась ещё в 1921 году; он же может подтвердить, что в 1921 году, в городе Люцин, на первом собрании членов общества "Бацькаўшчына", а также и на последующих собраниях как и в публичных моих выступлениях, так и в приватных разговорах, я никогда не говорил, что здесь Белорусия, а наоборот, указывал и разъяснял, что мы, белорусы, в Латвии являемся национальным меньшинством, и как таковое имеет закон установленным права, что мы не иностранцы, а граждане Латвии и что наша родина – Латвия; это же самое я повторял и самому господину С. Сахарову, когда приглашал его, от имени Центрального Правления общества "Бацькаўшчына" занять пост начальника белорусского отдела при министерство образования; он же может засвидетельствовать, что отношения мои с обвиняемыми: И. Красковским, В. Пигулевским и П. Жерди были начиная с 1922 года и до последних дней, таковы, что существенно не могли возглавить не только какого-то "сообщество", но даже простой совместной работы в обществе "Бацькаўшчына" в Двинске, при правления которого я и выбыл осенью 1922 года; он же может и подтвердить, что лучшие отношения были с обвиняемыми: В. Корти и А. Якубецкого, и единственная с кем я тогда виделся в 1922 году и переписывался в 1923 году это с П. Мядзёлко-Гриб – поэтому не могло быть никакого сообщество[35].

[35] Ibidem, 242. lp. – 243. lp.

Таким образом, благодаря заявлениям К. Езовитова можно выяснить круг его ближайших знакомых на момент задержания.

1.3 Протокол и резолюция решения

Протокол является очень важным документом, в котором в кратком виде изложен весь процесс открытого заседания в период с 2 апреля по 4 апреля 1925 года. Председателем суда был Фриц Зильбер (*Fricis Zilbers*), в судебном заседании приняли участие 3 судьи, О. Кеснер (*O. Kesners*), А. Камберг (*A. Kambergs*), В. Грейер (*V. Greiers*). У каждого из обвиняемых были свои адвокаты – у К. Езовитова и М. Иванова адвокатом был присяжный адвокат Риги Вилис Холцманис (*Rīgas zvērināts advokāts Vilis Holcmanis*), у В. Пигулевского и В. Красковского – присяжный адвокат Риги Юлий Шмитс (*Rīgas zvērināts advokāts Jūlijs Šmits*), у А. Якубецкого – присяжный адвокат Риги Юлий Шмитс и частный адвокат Янис Будовскис (*Jānis Budovskis*), у Паулины Мяделко-Гриб – частный адвокат Янис Будовскис, у П. Жерди – частный адвокат Брежго, а у В. Корти – частный адвокат Рупаис.

На процессе каждый из свидетелей давал показания по каждому из обвиняемых и рассказывал о том, как проходили уроки в школах, что каждый из учителей рассказывал во время уроков, какие учебники использовались на уроках. Многие свидетели проходили обучение на курсах белорусских учителей, которые проводились летом до 1924 года, поэтому в свидетельствах имеется информация о том, как проводились курсы и кто на них преподавал. Надо признать, что на суд в качестве свидетелей были вызваны ученики, которые меняли показания. Председатель суда очень часто просил напомнить свидетелям о том, какие они давали показания ранее, а дети часто указывали на тое, что они уже не помнят, что свидетельствовали ранее или же объясняли, что знание латышского языка у них не на таком высоком уровне, чтобы точно понимать вопросы. В судебном протоколе имеются очень много ссылок на отдельные документы, что позволяют предположить, что свидетели допрашива-

лись и до судебного процесса. Особенно такие ссылки встречаются в случаях, когда слова свидетеля не соответствали тому, о чем он свидетельствовал ранее. К сожалению, эти документы до сих пор не найдены в архиве, поэтому провести их анализ и сравнение невозможно. В ходе следствия Владимир Пигулевский отметил недопустимость процедуры ведения следствия и допроса свидетелей. Он утверждал, что ученикам белорусских школ нельзя задавать вопросы, почему и с какого времени они считают себя белорусами, нравится ли ученикам белорусский язык, каким должно быть белорусское государство и т. д. По словам В. Пигулевского, эти вопросы носили негативную окраску и не имели отношения к расследованию, а лишь вызывали беспокойство и непонимание у детей.

Почти все свидетели утверждали, что никаких антиправительственных действий или призыву к ней со стороны обвиняемых не видели и не слышали. Некоторые школьники отмечали, что на уроках их учили любить Латвию, латышский язык и истории, объясняли, что они принадлежат к Латвии. Однако были дети, которые свидетельствовали, что, например, учитель Махновский в Пустинской школе на уроках русского языка говорил по-белорусски. Школьники сделали ему замечание, на что учитель ответил, что он белорус и будет преподавать на белорусском языке. Это давало основание считать, что он поддерживает независимость Белоруссии[36]. Однако следует признать, что свидетельств каких-либо антиправительственных действий в деле крайне мало. В конце судебного процесса каждого обвиняемого спрашивали, признает ли он свою вину. Никто из них этого не сделал утверждая, что никогда не совершали ничего антигосударственного.

Решение суда было публично оглашено в окончательном виде в Латгальском окружном суде 4 апреля 1925 года. Все обвиняемые были оправданы. В приговоре повторно охарактеризованы все обстоятельства расследования, перечислено каждое доказательство,

[36] Ibidem, 435. lp.

а также даны широкие разъяснения основных доводов, выдвинутых против обвиняемых. Например, во время следствия было подозрение, что К. Езовитов, В. Красковский, А. Якубецкий не имели права преподавать в белорусских школах географию и историю Беларуси. Однако результаты расследования показали, что по циркулярам Белорусского школьного управления Министерства образования № № 1726 от 16 октября 1922 года и № № 1159 с 17 апреля 1923 года ясно видно, что они имели не только право, но и обязанность преподавать эти предметы, поскольку в этих документах говорилось, что в белорусских школах необходимо уделять особое внимание именно таким предметам, как географии и истории Беларуси. В связи с этим суд признал, что учителя были вынуждены искать различные учебники по данным предметам[37].

Выводы

В латвийской историографии принято считать, что суд над белорусскими учителями свидетельствовал о антиправительственных настроениях белорусских учителей, что падтверждает найденная у них белорусская этнографическая карта. Однако проанализировав документы по белорусскому судебному процессу, можно сделать вывод, что ситуация была гораздо сложнее, и найденная карта являлась лишь предлогом для начала расследования. Одним из главных мотивов для начала следствие были опасения властей, что СССР будет влиять на деятельность белорусских учителей в приграничных районах Латвии. Учительство, составлявшее значительную часть интеллигенции белорусского меньшинства в Латвии, играло особую роль в жизни общества, особенно в Латгалии. Документы следствия ясно показывают, что Латвия была заинтересована выяснением цели, задач и мотивов деятельности белорусских общественных деятелей для того, чтобы предотвратить их возможные

[37] Ibidem, 454. lp.

контакты с советскими властями. В ходе расследования выявились внутриполитические проблемы (проблемы образования и конфликтов между русским, польским и белорусским меньшинством в Латгалии), которые в результате раскололи белорусскую интеллигенцию.

Документы судебного процесса являются очень колоритным исследовательским материалом, позволяющим изучать малоизученные эпизоды в истории белорусского меньшинства в Латвии: взаимоотношения белорусских лидеров, история общества "Бацькаўшчына", история школ и образования в Латгалии, особенно в Даугавпилсе и Лудзе, политические видения и разногласия белорусских лидеров, их контакты с иностранными коллегами до 1924 года. Это особенно важно, поскольку культурно-образовательные процессы белорусского меньшинства начались только после 1918 года, когда в Латвии остались влиятельные белорусские общественные деятели, которые развернули бурную культурную и общественно-политическую деятельность.

Bibliografia

Drugoveiko M., *Baltkrievu inteliģences politiskā doma Latvijā (1920–1934): Konstantīna Jezovitova piemērs,* "Latvijas Universitātes Žurnāls Vēsture" 2023, nr 56, 67. lp.

Kazacenok K., *"Belorusskiy proces" w Latvii: obvineniye, opravdanie, nakazanie* [v.:] *Latishy i belorusy; vmeste skvoź veka,* red.: M. Korolov, Minsk 2012, s. 29–43 [Казаченок К., *"Белорусский процесс" в Латвии: обвинение, оправдание, наказание* [в:] *Латыши и белорусы: вместе сквозь века,* Минск 2012, с. 29–43].

Korotkova D., *Poiski sojuznika. Kontakty sovetskikh diplomatov s K.B. Yezovitovym v 1925 – 1926 gg.,* "Slaviatskiy mir v tretyem tysiacheletii" 2020, t. 15, nr 1–2, s. 57–58 [Короткова Д., *Поиски союзника. Контакты советских дипломатов в Латвии с К.Б. Езовитовым в 1925–1926 гг.,* „Славянский мир в третьем тысячелетии" 2020, т. 15, № 1–2, с. 47–58].

Latvijas Nacionālais arhīvs Latvijas Valsts arhīvs (LNA LVVA) 1612. fonds, 14. apraksts, 9. lieta,

LNA LVVA 1612. fonds, 14. apraksts, 11. lieta.

LNA LVVA, 3235. fonds, 6. apraksts, 196. lieta.

Documents on the criminal alliance of Belarusians in Latgale (1924–1925) in the Latvian State Historical Archive of the National Archives of Latvia

The purpose of the Article is to track the Belarusian trial that took place in the city of Daugavpils (***Latvia***) from 2 to 4 April 1925, in relation to which eight Belarusian teachers were tried, and to describe the composition of the documents in the case of this court. Belarusian intellectuals in Latvia were made up of Belarusian teachers who stayed in Latvia after their activities were interrupted by the military-diplomatic mission of the Belarusian Democratic Republic in 1920. Starting in 1922, the political administration of Latvia began to follow the activities of Belarusian teachers in Latgale, but in 1924, after a map was found in several Latgale schools showing that Belarus also includes eastern territories of Latvia, as well as other compromising materials, criminal proceedings were initiated, which lasted until April 4, 1925. This Article is based on court documents regarding the Belarusian trial, which are stored in the Latvian State Historical Archive of the National Archives of Latvia.

Keywords: National minorities, Belarusians, intellectuals, Latvian State Historical Archive of the National Archives of Latvia

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.205-224

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251008

Data przesłania: 09.05.2025
Data akceptacji: 17.06.2025

Анатоль Вялікі
Polska Akademia Nauk
akoidanov@yahoo.com
ORCID 0000-0001-7160-6366

Заходнебеларускі грамадска-палітычны рух у адлюстраванні Камісіі па вывучэнню Заходняй Беларусі. 1926–1936 гг.

Zachodniobiałoruski ruch społeczno-polityczny w badaniach Komisji Badań nad Zachodnią Białorusią. 1926–1936 r.

Komisja Badań nad Zachodnią Białorusią istniała w latach 1926–1936 r. Początkowo została utworzona w ramach Prezydium Instytutu Kultury Białoruskiej, a od 1929 r. – Prezydium Białoruskiej Akademii Nauk w Mińsku. Badała historię rewolucyjnego ruchu demokratycznego na tzw. Zachodniej Białorusi. Od 1931 r. wydawała biuletyn informacyjny, w którym szczególną uwagę poświęcano kształtowaniu się i rozwojowi białoruskiego ruchu narodowo-demokratycznego w Polsce, analizie działalności białoruskich legalnych partii politycznych, związków zawodowych i ruchów. Komisja i jej biuletyn odegrały ważną rolę w kształtowaniu negatywnego wizerunku ruchu narodowo-demokratycznego, jego liderów i oskarżaniu ich o „narodową demokrację" i „narodowy faszyzm", co utrwaliło się w białoruskiej historiografii radzieckiej w latach 20.–80. XX wieku.

Słowa kluczowe: Komisja Badań nad Zachodnią Białorusią, Akademia Nauk, biuletyn, „narodowa demokracja", „narodowy faszyzm", białoruski ruch społeczno-polityczny

Пасля заканчэння польска-савецкай вайны (1919–1920) і заключэння Рыжскага мірнага пагаднення (1921), Заходня Беларусь увайшла ў склад польскай дзяржавы. Знаходжанне тэрыторыі, заселенай пераважна беларусамі, якая мяжуе на стыку двух светаў – «буржуазнай Польшчы» і «сацыялістычнай Расіі», абумовілі цікавасць палітычнага і ваеннага кіраўніцтва, спецслужбаў Савецкай Беларусі да вывучэння сацыяльна-эканамічнага, грамадска-палітычнага і нацыянальна-культарнага становішча заходнебеларускага абшару. Зыходзячы з гэтага, Заходняя Беларусь літаральна з першых гадоў знаходжаньня ў складзе Польшчы стала аб'ектам пільнай увагі ДПУ-АДПУ-НКУС СССР і, безумоўна, БССР.

Аднак калі спецслужбы дзейнічалі нелегальна, мелі сваю рэзідэнтуру, агентаў уплыву, якія выконвалі спецыфічныя, толькі ім уласцівыя функцыі, то ў другой палове 1920-х гг. сярод палітычнага кіраўніцтва БССР паўстала задача стварэння легальнай навуковай акадэмічнай установы, галоўнай мэтай якой з'яўлялася ўсебаковае вывучэнне становішча Заходняй Беларусі, а больш глыбока і шырока − ўсёй Польшчы. 28 лютага 1927 г. (паводле іншых звестак, у канцы 1926 г.) у Менску пры Інстытуце беларускай культуры (Інбелкульце) быў створаны навукова-даследчы цэнтр − Камісія па вывучэнні Заходняй Беларусі (КЗБ). У пачатковы склад яе ўвайшлі У. Ігнатоўскі, А. Сянькевіч, І. Абрамчук і інш. Са словаў А. Цвікевіча, КЗБ мела "*бараніць інтарэсы беларускага адраджэньня на Захадзе як перад БССР, так і перад СССР. Апроч таго, у абавязку Камісіі было навуковае забеспячэньне „прапаганды нацыянальнай ідэі*"[1].

З 1929 г. Камісія дзейнічала пры Беларускай акадэміі навук у Мінску, неаднаразова змяняла назву і арганізацыйную структуру. У 1936 г. яна была ператворана ў Секцыю па вывучэнню Заходняй Беларусі пры Інстытуце гісторыі АН БССР. Адным з важней-

[1] В. Астрога, *Стварэньне і дзейнасьць камісіі па вывучэньні Заходняй Беларусі (1927–1937 гг.),*"Спадчына" 1996, nr 6, с.156.

шых накірункаў дзейнасці Камісіі, з'яўлялася выданне "Інфармацыйнага Бюлетэня Камісіі па вывучэнні Заходняй Беларусі пры БелАН". Першапачаткова аб неабходнасці выдання перыядычнага часопіса, прысвечанага вывучэнню сацыяльна-эканамічнага, грамадска-палітычнага, нацыянальна-культурнага развіцця Заходняй Беларусі было заяўлена ў дакладной запісцы, накіраванай у Прадстаўніцтва ЦК КПЗБ і сакратарыят ЦК КП(б)Б ад імя Прэзідыума АН БССР, падрыхтаванай У. Ігнатоўскім і А. Ул'янавым восенню 1931 г. У бюлетэні планавалася мець наступныя раздзелы: а) агульнапалітычны; б) эканоміка краю; в) нацыянальнае пытанне і культура; г) бібліяграфія; д) статыстыка; хроніка Заходняй Беларусі. Выданне планавалася выпускаць раз на тры месяцы, аб'ёмам 8–10 друкаваных лістоў агульным накладам 1000 асобнікаў. Першы нумар бюлетэня планавалася падрыхтаваць і выпусціць у верасні-кастрычніку 1931 г.[2] У дакладной запісцы было сфармулявана і мэтавае прызначэнне бюлетэня: У дакуменце чытаем:

> Неабходна прызнаць, што Савецкая Беларусь, увесь СССР мала ведае пра тыя палітычныя, эканамічныя і культурныя працэсы, якія адбываюцца на Заходняй Беларусі, мы мала ведаем пра фактычнае становішча Заходняй Беларусі, Мы таксама маем мала сур'ёзных матэрыялаў аб палітыцы фашыстоўскага рэжыму на Заходняй Беларусі. Рабоча-сялянскія масы, партыйны і прафсаюзны савецкі актыў, Савецкая Беларусь і ўвесь Саюз павінен лепш ведаць, што робіцца на Заходняй Беларусі ў параўнанні з тым, што ён ведае цяпер[3].

Усевалад Ігнатоўскі таксама падкрэсліваў палітычны змест бюлетэня. Дзеяч адзначаў:

> Пры пастаноўцы пытання аб выпуску часопіса мы зыходзім з наступных вырашальных меркаванняў: палітычнае значэнне такога часопіса велізарнае. Гэта часопіс будзе стала выкрываць, прыгнёт, які пануе на Заходняй Беларусі. Гэты часопіс будзе наглядным доказам

[2] Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ), ф. 242, оп.1, д. 99, л. 45–47.
[3] НАРБ, ф. 242, оп.1, д. 99, л. 48–50.

той цікавасці працоўных і сялян, савецкай інтэлігенцыі ў пытаннях Заходняй Беларусі, які яна заслугоўвае. Гэты часопіс дапаможа весці паспяховую барацьбу з фашызмам у Заходняй Беларусі, з яго пранікненнем у рабоча-сялянскія масы і ў шэрагі інтэлігенцыі. Гэты часопіс дапаможа выкрываць падрыхтоўку да вайны з боку фашызму супраць Савецкага Саюза, нарэшце, каласальнае палітычнае значэнне гэтага часопіса будзе заключацца ў тым, што ён акажа падтрымку партыі ў яе барацьбе з бела-эмігранцкімі, збольшага фашысцкімі настроямі часткі беларускай, польскай, габрэйскай інтэлігенцыі і дапаможа выкрыццю антысавецкіх настрояў і іх носьбітаў у Савецкай Беларусі[4].

Апроч палітычнага зместа, у пачатку 1930-х г. вызначылася і мэтавая аўдыторыя, для якой выдаваўся „Бюлетэнь". Галоўным чынам, выданне прызначалася не для масавага чытача, а для вызначанага кола партыйных працаўнікоў – сакратароў рай/гар/абкамаў партыі, ЦК КП(б)Б, прапагандыстаў. Улічваючы мэтавую аўдыторыю наклад „Бюлетэня" быў вельмі нязначны. Так, да 1934 г. ён выдаваўся накладам усяго 200 асобнікаў, а з 1934 г. ён склаў толькі 500[5].

Унутраная структура бюлетэня зведала нязначныя змены ў параўнанні з першапачатковым планам і да пачатку 1930-х гг. канчаткова склалася і мела 6–8 раздзелаў: 1. Эканамічнае становішча Польшчы і Заходняй Беларусі; 2. Палажэнне працоўнага класа ў Заходняй Беларусі; 3. Становішча сялянства ў заходняй Беларусі; 4. Фашысцкі тэрор; 5. З дзейнасці варожых арганізацый; 6. З Дзейнасці КПЗБ[6].

Першыя чатыры раздзелы былі абавязковымі і прысутнічалі ў кожным выпуску выдання, а астатнія ў залежнасці ад наяўнасці фактычнага матэрыялу, важнасці і актуальнасці праблемы публікаваліся выбарачна. Асаблівасцю публікуемых матэрыялаў у бюлетэні з'яўлялася іх ананімнасць. Заўважым, што матэрыялы

[4] НАРБ, ф. 242, оп. 1, д. 99, л. 48–50.

[5] Архив Национальной академии наук Беларуси (АНАНБ), ф. 68, оп. 1, д. 3, л. 12–14.

[6] НАРБ, ф. 60п, оп. 3, д. 656, л.1 об.

ў “Бюлетэні” друкавалі вядомыя дзеячы беларускага нацыянальнага руху ў Заходняй Беларусі – П. Корчык, Л. Родзевіч, С. Будзінскі, М. Арэхва, П. Мятла, С. Рак-Міхайлоўскі і іншыя.

Адзначым найважнейшыя характэрныя рысы, уласцівыя „Бюлетэню”. Найперш звяртае ўвагу, што матэрыялы, якія публікавалі ў ім, мелі яскрава выражаны ідэалагічна-прапагандысцкі характар і паўтаралі партыйныя ідэалагемы ў дачыненні да Польшчы і Заходняй Беларусі, якія панавалі ў гісторыка-партыйнай літаратуры Савецкага Саюза і Беларусі ў 1920–1930-я г.

Найперш гэта тычылася характарыстыкі польскай дзяржавы, якая характарызавалася няйначай як “фашысцкая Польшча”, “фашысцкая дыктатура”, “фашысцкая дзяржава”. Такая камуна-ідэалагічная характарыстыка польскай дзяржавы не была выпадковасцю ці „ідэалагічным” абгрунтаваннем, прапанаваным беларускімі аўтарамі, якія ні тэарэтычна, ні навукова, ні ідэйна не былі ў стане вылучыць і навукова абгрунтаваць тэрмін “польскі фашызм”, “фашысцкая Польшча” з прычыны сваёй слабой тэарэтычнай падрыхтоўкі, адсутнасці вышэйшай адукацыі, ведання замежных моў і знаёмства з асноўнымі ідэйнымі і ідэалагічнымі тэорыямі, якія абгрунтоўвалі паняцце “фашызм”.

Упершыню ў СССР гэтае паняцце ўвёў, „навукова” і „ідэйна”, а таксама „ідэалагічна” абгрунтаваў Ю. Красны, у апублікаваным у „Праўдзе” (друкаваны орган ЦК РКП(б)-ВКП(б), артыкуле „Польскі фашызм”. Падводзячы вынікі сваіх разважанняў Ю. Красны рэзюмаваў:

> 1. Польскі фашызм, выступаючы ў розных пунктах Польшчы, несумненна, знаходзіцца на шляху да агульна-польскай адкрытай арганізацыі; 2. Польскі фашызм ставіць перад сабой задачы міжнароднага характару; 4. Развіццё фашысцкай арганізацыі ў Польшчы павінна з’явіцца сігналам да арганізацыі абароны для рэвалюцыйных партый і прафсаюзаў цэнтральнай Еўропы[7].

[7] Юз. Красный, *Польский фашизм,* «Правда», 14 декабря 1922 г., с. 2.

Звернем увагу на тое, што гэты артыкул быў апублікаваны ў "Праўдзе". Гэта азначала, што ўсе без выключэння камуністы павінны былі прымаць надрукаванае як няўхільную ісціну, якая не ставіцца пад сумненне.

У наступным, 1923 г., Ю. Красны ўжо больш грунтоўна, „навукова" і ідэалагічна развіў свае ідэі апублікаваўшы невялікую кнігу пад такой жа назвай. У ёй ён зноў паўтарыў сваю выснову аб тым, што "*У апошняй чвэрці 1922 года фашысцкія арганізацыі відавочна і шумна выступілі на арэну палітычнага жыцця ў Польшчы. Непасрэдным штуршком да гэтага несумненна з'явіўся пераварот Мусаліні ў Італіі, выступленні гэтыя прайшлі па ўсіх формах фашысцкай тактыкі*"[8].

Важнае месца ў "Бюлетені" адводзілася асвятленню і "выкрыццю" дзейнасці беларускіх "нацыянал-демакратаў і нацыянал-фашыстаў". Галоўным ідэолагам, які сфармуляваў і тэарэтычна обгрунтаваў паняцці "нацыянал-дэмакратызм" і "нацыянал-фашызм", з'яўляецца Леапольд Радзевіч (партыйны псеўданім А. Сталевіч[9]), які ў друкаваным органе ЦК КП(б)Б "Бальшавік Беларусі" у 1929 г. надрукаваў праграмны артыкул "Аб вытоках беларускага нац.-дэмакратызму і нац.-фашызму" адзначаў:

> У апошнія часы беларускі нац.-дэмакратызм настолькі разросся, што сваёй ценню закрывае шавінізм іншых нацыянальнасцяў – ён стаў адной з галоўнейшых праяў у правай нябеспецы ва ўмовах БССР. Чаму беларускі, а не іншай нацыянальнасці нацыянал-дэмакратызм з'яўляецца небяспекай найбольш актуальнай і пагрознай у дадзены перыяд? Дзеля таго, што: 1) У сучасны момант капіталістычныя аказваюць самы рэзкі супраціў пераможнаму наступленню сацыялістычнага будаўніцтва, імпэтнаму размаху кулектывізацыі, аказваюць менавіта на вёсцы. Тут найбольш глыбокія карані капіталізму, тут найвастрэй і класавая барацьба. 2) Нацыянал-дэмакратызм, з'яўляючыся агенту-

[8] Юз. Красный, *Польский фашизм*, Москва 1923. – 41 с.

[9] А. Сталевіч, *Аб вытоках беларускага нац.-демакратызму і нац.-фашызму,* "Бальшавік Беларусі" 1929, № 10–12, с.17.

рай польскага фашызму, каардынуе сваю контр-рэвалюцыйную работу з работай агентаў фашызму ў Заходняй Беларусі – беларускімі нацыянал-фашыстамі. Гэтай каардынацыяй беларускі нацыянал-дэмакратызм, як выяўленне ідэалогіі ў першую чаргу кулака, стварае апору ў БССР для польскага імперыялізма і садзейнічае яго падрыхтоўцы дзеля хутчэйшага нападу на СССР і 3) Беларускія нац.-дэмакраты і нацыянал-фашысты вядуць сваю антысавецкую контр-рэвалюцыйную работу галоўным чынам сярод сялянства – дробнай буржуазіі, якая найбольш падаецца хістанням, вядуць сваю работу ў краі, асабліва на вёсцы, дзе карэннае насельніцтва пераважаючы беларускай нацыянальнасці. Вось гэтыя галоўнейшыя прычыны, якія акрэсліваюць глыбіню вытокаў нац.-дэмакратызму і якія ставяць перад партыяй і працоўнымі масамі неабходнасць накіраваць у сучасны момант галоўны агонь барацьбы супраць нац.-дэмакратызму, пераважна беларускага[10].

Далей ён пераходзіць да гістарычнага абгрунтавання прычын беларускага нац.-дэмакратызму, бо, як ён заяўляе: "*А вось аб каранях, аб вытоках беларускага нац.-дэмакратызму недастаткова асвятляецца*"[11]. На яго думку, першы перыяд звязаны, перш за ўсе з дзейнасцю Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ): "*Палітычна афармляецца беларускай сацыялістычнай Грамадой (БСГ). Узнікшы з дробна-буржуазнага сялянскага асяроддзя, у той час не зусім яшчэ палітычна дыферэнцыраванага, БСГ па сваей праграме і ідэалогіі была дробна буржуазнай партыяй лева-народніцкага кірунку*"[12]. Падзеі першай рускай рэвалюцыі 1905 г. прывялі да таго, што БСГ, як і іншыя палітычныя партыі "*пачала спаўзаць з рэвалюцыйных пазіцый, падлягаць распаду, перараджацца ў группоўку буржуазных ліберальнічаючых інтэлігентаў*"[13]. Разам з упадкам БСГ, пачаўся другі перыяд, які, на думку А. Сталевіч,

[10] А. Сталевіч *Аб вытоках беларускага нац.-демакратызму і нац.-фашызму,* "Бальшавік Беларусі" 1929, № 10–12, с. 17.

[11] Тамсама, с. 17.

[12] Тамсама, с. 18.

[13] Тамсама, с. 19.

звязаны з перыядам “Нашай Нівы”. Для гэтага перыяду характэрна тое, што:

> Галоўнай сацыяльнай базай нашаніўскагу руху была шляхта, кулакі, заможная частка беларускага сялянства. Сярод выдатнейшых тагачасных правадыроў беларускага буржуазнага нацыянальнага руху было ня мала абшарнікаў, як Вацлаў Іваноўскі, Ігнацы Буйніцкі, Аляксанд Уласаў і іншыя. Як бачым, нацыяналістычны рух нашаніўскага перыяду, наперакор створанай легендзе, што ён ахапляў шырокія масы, зусім нельга называць масавым, ён на працягу 10 год не стварыў ніводнага масавага выступлення і не быў удзельнікам такіх выступленняў, ён ледзьве мадзеў (так у тэксце. – А.В.) на задворкаў палітычнага жыцця[14].

Аўтар жорстка крытыкаваў “нашаніўскі перыяд” і адзначаў, што: “*Для беларускага буржуазна-нацыянальнага руху перыяду “Нашай Нівы” найбольш характэрным з’яўляецца яго барацьба супраць гегемоніі пралетарыяту, не прызнанне классавай барацьбы, беларускі шавінізм*”[15]. Характарызуючы “Нашаніўскі перыяд” ён адзначаў:

> За нашаніўскі перыяд, які займае часу ад спаду рэвалюцыі 1905 г. да Лютаўскай рэвалюцыі, буржуазна-нацыянальны рух, ідучы пад шыльдай нацыянальна-адраджэнчаскага, крыстализуе ідэалы беларускай буржуазіі, выхоўвае беларускія культурныя сілы – кадры беларускай нацыяналістычнай інтэлігенцыі, якая павінна стаць правадыром “прабуджаючагася беларускага народу[16].

Поводле Сталевіча, трэці перыяд, пачаўся пасля рэвалюцыі 1917 г., калі выявілася “контр-ревалюцыйная сутнасць” нашаніўскага палітычнага кола, якое выступіла супраць савецкай улады і стала адным з арганізатараў склікання ў лістападзе 1917 г. Усебеларускага Кангрэса. А. Сталевіч падкрэсліў:

---

[14] Тамсама, с. 19.
[15] Тамсама, с. 21.
[16] Тамсама, с. 23.

Нашаніўскія ідэолагі выходзяць на шырокую палітычную арэну, яны заклікаюць сялянскія масы на барацьбу супраць бальшавікоў, як "маскоўскай навалы", яны арганізуюць сваю барацьбу праз скліканне так званага усебеларускага з'езда ў 1917 г., які сваімі народніцка-эсэраўскімі лозунгамі павінен паслужыць заставай для пашыраючайся пралетарскай рэвалюцыі і арганізаваць буржуазную кулацкую контр-рэвалюцыю. Усебеларускі з'езд з'яўляецца першым арганізаваным выступленнем у масах беларускай ліберальнай буржуазіі, выявіўшай цяпер адкрыта свае контр-рэвалюцыйнае аблічча, выступленнем, выкліканым патрэбай стварэння цэнтралізаванай улады усіх антыбальшавіцкіх груповак, каб пад выглядам беларускай народнай рэспублікі ратаваць капіталістычны лад[17].

На думку аўтара, чацверты перыяд звязаны з актывізацый "нац.-дэмакратызма" у БССР і "нац.-фашызма" у Заходняй Беларусі, гэта значыць у Польшчы. Паводле А. Сталевіча: "*Скансалідаванае актыўнае выступленне нац.-дэмакратызму ў Савецкай Беларусі ідзе поруч з надзвычайнай актывізацыяй і беларускага нац.-фашызму ў Заходняй Беларусі*"[18]. Адзначаючы гэты факт, аўтар падкрэсліў кіруючую ролю "польскага фашызму" у кіраўніцтве "беларускім нац.-фашызмам": "*Нацыяналістычны лагер беларускай буржуазіі па ободвы бакі граніцы, не гледзячы на яго вонкавыя палітычныя адметнасці, з'яўляецца адзіным лагерам беларускага нац.-фашызму, які ідзе пад гегемоніяй польскай буржуазіі ў шэрагах міжнароднага антысавецкага фронту*"[19].

Не ўдаваючыся ў падрабязнасці адзначым, што палітычныя абвінавачанні ў "беларускім нац.-дэмакратызме і беларускім нац.-фашызме", "сувязях з польскім фашызмам", сталі асноўным абвінавачаннем супраць беларускіх грамадска-палітычных дзеячаў з Заходняй Беларусі, якія паддаліся на савецкую "прыманку", прыехалі ў камуністычную Беларусь на прыканцы 1920-х – пачатку

[17] Тамсама, с. 24.
[18] Тамсама, с. 29.
[19] Тамсама, с. 30.

1930-х гг., дзе праз нядоўгі час былі арыштаваныя па сфальсіфікаванных справах, сасланыя ў лагеры ці растраляныя. Красамоўным сведчаннем можа служыць “праклад” лёсу Леона Бабровіча, Сымона Рак-Міхайлоўскага, Петра Мятлы, Іосіфа Гаўрыліка, Максіма Бурсевіча, Флягонта Валынца, Паўла Валошына, Ігната Дварчаніна, Сяргея Барана, Пятра Гарбацевіча (Клінцевіча), ужо ўзгаданага Леапольда Радзевіча (Сталевіча) і іншых. Калегіяй АДПУ БССР ад 9 студзеня 1934 г. і 19 мая 1934 г. яны абвінавачваліся ў стварэнні і актыўнай дзейнасці г.зв. “Беларускага нацыянальнага цэнтра (БНЦ)”, а таксама ў тым, што:

> На тэрыторыі Заходняй Беларусі па заданні польскай выведкі займаліся падрыўной работай супраць рэвалюцыйных арганізацый, стваралі нацыяналістычныя арганізацыі, якія ставілі сваёй мэтай адарванне БССР ад Савецкага Саюза і стварэнне буржуазнай беларускай рэспублікі, выкарыстоўвалі гэтыя арганізацыі для засылкі на тэрыторыю СССР нацыяналістычных і шпіёнскіх кадраў у мэтах контр-рэвалюцыйнай дзейнасці, а потым самі былі закінутыя на тэрыторыю БССР, дзе стварылі з гэтых кадраў контр-рэвалюцыйную арганізацыю “Беларускі Нацыянальны Цэнтр (БНЦ), кіравалі гэтай арганізацыяй, вербавалі ў яе новых членаў, стваралі ячэйкі і дыверсійныя групы на месцах, займаліся шпіянажам на карысць польскай разведкі[20].

Паводле гэтага прысуду Л. Бабровіч быў прыгавораны да растрэлу, С. Рак-Міхайлоўскі, П. Мятла, І. Гаўрылік, І. Дварчанін, М. Бурсевіч, Ф. Валынец, П. Валошын – да растрэлу с заменай пакарання на 10 год папраўча-працоўных лагераў (ВПЛ), С. Баран – да 10 год ВПЛ, А. Радзевіч (Сталевіч), П. Гарбацевіч (Клінцевіч) – да 5 год ВПЛ. Да гэтых вязняў савецкія ўлады вярнуліся ў 1937 г., калі пастановай Тройкі Упраўлення наркамата унутранных спраў па Ленінградскай вобласці ад 9 кастрычніка 1937 г. М. Бурсевіч, П. Валошын, Ф. Валынец былі прагавораны да растрэлу. Не надоўга

[20] НАРБ, ф. 188, оп. 3, д. 272, л. 153.

іх перажылі І. Гаўрылік і І. Дварчанін, якія паводле пастановы гэтай жа Тройкі 25 лістапада 1937 г. таксама былі растраляныя[21].

Адзначым, што лідары беларускіх палітычных партый у Заходняй Беларусі не ўяўлялі маштабы палітычных рэпрэсій у Савецкай Беларусі, але ведалі, што робіць бальшавіцкі рэжым з тымі, хто выехаў з Польшчы па абмену палітвязнямі ці нелегальна перабраўся ў БССР. "Бюлецень" спрабаваў апраўдаць рэпрэсіі савецкай улады супраць дзеячаў заходне-беларускага нацыянальнага руху. На старонках выдання ў другім паўгоддзі 1934 г. пабачыў свет артыкул "Беларускія нацыянал-фашысты за работай", аўтар якога аспрэчваў паведамленне віленскай "Беларускай Крыніцы" аб арыштах і зняволенні дзеячаў беларускага нацыянальнага руху, якія па розных прычынах пераехалі з Польшчы ў БССР. "Беларуская Крыніца" паведамляла, што:

> За апошні час бальшавікі пасадзілі ў турмы многіх беларусаў, у тым ліку і былых "Грамадоўцаў і змагароў", як Рак-Міхайлоўскага, Дварчаніна, Мятлу, Валошына, Бурсевіча і іншых. Неабходна чымсці прыкрыць гэты жудасны факт, дык вось саветы і прыдумалі прыпісаць арыштаванным іх сумесную работу з польскай дэфензівай супраць паняволеных беларускіх сялян і рабочых. Жаданне гэтай савецкай палітыкі праз нечуванны паклёп на беларускую інтэлігенцыю там, у саветах, развязаць рукі ДПУ, выконваючых волю Масквы і знішчыць яе дашчэнту, а тут у Заходняй Беларусі ствараць у масах савецкія настроі і падрываць давер да роднай інтэлігенцыі, дэмаралізаваць яе, уцягваць больш смелых у свае нераты і штурхаць уцеклых у савецкія турмы[22].

Сутнасць і змест артыкулаў у "Бюлетэні" вызначалася ЦК КП(б) Б. на старонках выдання адзначалася, што "*Барацьба супраць беларускай буржуазіі і беларускага нацыяналізма з'яўляецца неабходнай умовай паспяховай барацьбы супраць польскай акупацыі. Рашэннем ЦК гэта задача пастаўлена перад нашай партыйя як ударная, бо*

[21] Тамсама, л. 146–147.

[22] Тамсама, ф. 60, оп. 3, спр. 656, л. 34.

беларуская буржуазія і кулацтва моцна актывізуюцца"[23]. Выконваючы такія ўстаноўкі ЦК КП(б)Б, у "варожыя" арганізацыі залічылі практычна ўсе легальныя беларускіх палітычныя партыі, грамадска-палітычныя арганізацыі, таварыствы і саюзы, зразумела за выключэннем кантраляваных савецкім бокам КПЗБ, ТБШ, БСРГ. У адной з публікацый адзначалася, што "*У Заходняй Беларусі першую скрыпку ў антнасавецкіх і інтэрвенцыяністскіх кампаніях стараецца іграць беларускі нацыянал-фашызм, каб выслужыцца перад польскім імперыялізмам*"[24].

Аўтары і выдаўцы "Бюлетэню" залічылі да "нацыянал-фашысцкіх" найбольш вядомыя беларускія партыі, якія дзейнічалі ў Заходняй Беларусі:

> Акрамя старых ужо добра вядомых партый беларускай буржуазіі і кулацтва (як Беларуская Санацыя" – Луцкевіча і "Белхадэцыя" – ксяндза Станкевіч) з'явіліся новыя партыі, выдаюцца новыя газеты. Вядомы правакатор па працэсу "Грамады" Фабіян Акінчыц, з бласлаўлення ксяндза Станкевіча стварыў партыю "Беларускіх нацыянал-сацыялістаў" з газетай "Новы шлях" і адразу ўзняў шаленую прапаганду нацыяналізма і антысемітызма, пачаў траўлю БССР і дзікую барацьбу з камунізмам. З крыві і касцей "Беларускай Санацыі" паўстала "Беларуская нацыяналістычная Сябрына" з газетай "Беларусь працы", а яе рэдактар Сарока адразу ж застракатаў аб маскоўскім імперыялізме і неабходнасці польска-беларускага збліжэння. Ажывілі сваю дзейнасці дэфензіўскія "сацыялісты", якія пачалі выпускаць часопіс "Золак" і перш за усе ўзяліся за "знішчэнне" марксізма і за даносы на нацыянальна-вызвольны рух. Актывізаваў сваю дзейнасці і антысавецкую траўлю "Беларускі нацыянальны камітэт" у Вільні. Нягледзячы на ўзаемныя сваркі і спрэчкі, усе яны аб'ядноўваюца паміж сабой у барацьбе з рэвалюцыяй і СССР – разгорнутым фронтам ідучы у на-

[23] *Огонь против белоруской буржуазии и белорусского национализма*, „Информационный бюллетень Комиссии по изучению Западной Белоруссии при БелАН" 1935, № 1, с. 30.

[24] „Беларуская акадэмія навук. Камісія Заходняй Беларусі. Інфармацыйны бюлетэнь" 1932, № 5–6, с. 113.

ступ супраць іх. Як і ўсялякі іншы фашызм, так і беларускі нацыянал-фашызм распаўсюджвае нацыяналізм і антысемітызм[25].

Найбольшая ўвага ў "Бюлетэню" адводзілася беларуская хрысціянскай дэмакратыі, найбольш уплывовай палітычнай плыні беларускага нацыянальнага руху ў Заходняй Беларусі. Аналізуючы яе праграму ў рабочым пытанні адзначалася:

> У апошнім нумары "Беларуская крыніца" (№12) надрукавала вялікі артыкул па рабочаму пытанню. Белхадэцыя, відавочна пераходзячая на шлях адкрытага фашызма да цяперашняга часу не мела ніякага ўплыву сярод працоўных. Намагаясь узмоцніць сваю ўдзельную вагу, жадая стаць асноўнай партыяй беларускай буржуазіі, Белхадэцыя вылучыла цэлы шэраг дэмагагічных мелкабуржуазных лозунгаў, пазычаных з арсенала гітлераўскай фразеалогіі да яго прышэсця да ўлады. […] Фашысцкі ўрад за апошні час робіць шаленыя спробы, каб фашызіраваць прафсаюзны рух і стварыць адзіныя фашысцкія прафсоюзы. Белхадэцыя, гаворачы аб прафсоюзах, зразумела, мае на ўвазе, фашысцкія прафсаюзы, а не класавыя. Вось так каротка выглядае праект зменаў праграмы Белхадэцыі ў пытанні рабочага руху[26].

Беларускія "нацыянал-фашысты" і "Белхадэцыя" лічыліся ворагамі Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ). "Бюлетэнь" падкрэсліваў:

> Гэты страшэнны ўціск, пагромы і шыбеніцы фашыстскай дыктатуры, акупанты неслі і нясуць з дапамогай нацыянал-фашыстаў, гэтых здраднікаў і ворагаў Грамады. Памятаеце як Ціханоўскія і Астроўскія выкідывалі рэвалюцыйных вучняў з Віленскай і Навагрудская беларускіх гімназій і прадавалі барацьбу молодзі супраць зачынення беларускіх школ. Ніхто іншы як Астроўскі ў сакавіку 1932 г. на "чорнай каве" у клубе сполечным у Вільні на сходзе расхваляў дэкрэт

---

[25] *Огонь против белоруской буржуазии и белорусского национализма*, „Информационный бюллетень Комиссии по изучению Западной Белоруссии при БелАН" 1935, № 1, с. 31.

[26] *Фашысцкая "рабочая праграма" Белхадэцыі*, „Информационный бюллетень Комиссии по изучению Западной Белоруссии при БелАН" 1935, № 4, с. 113.

аб школьніцтве, імем якого зараз зачыняюцца апошнія беларускія школы. Ніхто іншы як "Цэнтрасюз" і "Беларуская хадэцыя" гаварылі вам, што пісанне скаргаў "пану міністру" не дазволяць зачыніць Клецкую гімназію. Усе яны і "Цэнтрасаюз" і Беларуская хадэцыя і Луцкевічы і Станкевічы, Акінчыц і Ільяшэвіч вядуць траўлю на кампартыю і камсамол, на Савецкі Саюз і на БССР, дзе дзякуючы ўладзе рабочых і сялян расце культура і дабрабыт усіх працоўных[27].

Акрамя абвінавачанняў у "нацыянал-дэмакратызме" і "нацыянал-фашызме" заходне-беларускія палітычныя партыі, арганізацыі і рухі абвінавачваліся ў паланафільстве. Падкрэслівалася, што характэрнай асаблівасцю Беларускай нацыяналістычнай "Сябрыны" з'яўляецца лозунг "ідэйнага паланафільства". Сцвярджалася, што калі "Белхадэцыя" фармальна выступае супраць паланафільства, то "Беларуская нацыяналістычная Сябрына" выступае адкрыта за паланафільства, за супрацоўніцтва з "фашысцкімі арганізацыямі"[28].

Значная роля ў "Бюлетэні" надавалася дзейнасці Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі як "галоўнай і ключавой у нацыянальна-вызвольным руху ў Заходняй Беларусі". У раздзелах "Бюлетэня": "З дзейнасці КПЗБ", заўседы падкрэслівался роля і месца КПЗБ у нацыянальна-вызвольным руху. У "Бюлетэні" друкавалася інфармацыя об рознабаковай дзейнасці КПЗБ, програмныя матэрыялы і дакументы КПЗБ. Адзначым, што Камісія рэгулярна атрымлівала па нелегальных каналах выданні КПЗБ. Напрыклад, у 1935 г. яна атрымала брашуры "Да VII Кангрэсу Камінтэрна. Зборнік рэзалюцый і матэрыялаў". Ч. 1." і "Кампартыя Польшчы (секцыя Камінтэрну). Кампартыя Заходняй Беларусі" выдадзеныя ў Вільні ў 1935 г.[29] Аб гэтым сведчыць і справаздача Камісіі па вывучэнню

[27] „Беларуская акадэмія навук. Камісія Заходняй Беларусі. Інфармацыйны бюлетэнь" 1932, № 5–6, с. 127.

[28] *Беларуская нацыянал-фашыская партыя "Сябрына,"*Информационный бюллетень Комиссии по изучению Западной Белоруссии при БелАН" 1935, № 2, с. 56.

[29] „Информационный бюллетень Комиссии по изучению Западной Белоруссии при БелАН" 1935, № 4, с. 119.

Заходняй Беларусі за перашае паўгоддзе 1934 г., у якім падкрэслівалася, што "*Папоўнена бібліятэка 11 кнігамі, брашурамі і газетамі аб Заходняй Беларусі, атрыманнымі на беларускай і літоўскай мовах. Пачата камплектаванне літоўскай літаратуры, выходзячай у Заходняй Беларусі, атрыманы 1 часопіс і 5 нумароў газеты "Вільняус Жодіс*"[30].

Неабходна падкрэсліць, што Камісія ўстанавіла сувязь з шэрагам прыватных выдавецтваў у Польшчы і Літве, атрымлівала ад іх неабходную літаратуру. Красамоўна аб гэтым сведчыць справаздача Камісіі, у якой падкрэсліваецца, што:

> 1. Наладжана атрыманне літоўскіх газет як з Заходняй Беларусі так і з Літвы і іх сурьезная апрацоўка; 2. Устанаўліваецца рэгулярная сувязь з кнігарняй Шлапяліс у Вільні для атрымання адтуль неабходнай для Камісіі літаратуры. Акрамя гэтага, устанаўлівацца сувязь і з іншымі арганізацыямі Польшы для атрымання літаратуры[31].

Магчыма сцвярджаць, што Камісія не сама, а з дапамогай агентуры НКУС БССР, якая дзейнічала ў Польшчы і ў Літве, наладзіла кантакты з прыватнымі гандлёвымі крамамі і выдавецтвамі, ад якіх атрымлівала неабходную літаратуру – газеты, часопісы, кнігі, якія выдаваліся нелегальна выдавецтвам КПЗБ, а таксама і літаратуру, якая выдавалася легальна.

У 1936 г. дзейнасць Камісіі была прызнана варожай і зліквідавана. Было вырашана, што яна была створана 2-м аддзелам польскага польскага галоўнага штаба, а яе супрацоўнікі з'яўляліся "агентамі" польскай выведкі, скіраванымі па каналах КПЗБ у Беларусь і вялі разведвальную працу на карысць Польшчы"[32]. Апошні раз пра Камісію і "Бюлетэнь" узгадвалася падчас "Польскай аперацыі" НКУС у Беларусі ў 10 верасня 1937 г. у запісцы намесніка Камісіі партыйнага кантролю ВКП(б) па Беларусі Астроўскага,

---

[30] АНАНБ, ф. 68, воп. 1, спр. 3, л. 13.

[31] Тамсама, л. 11.

[32] Архіў Службы Бяспекі Украіны (СБУ), ф. 13, спр. 338, л. 84.

накіраванай сакратару ЦК КП(б)Б Аляксею Лявіцкаму аб сітуацыі ў Акадэміі навук Беларускай ССР коратка падкрэслівалася, што

> Аж да апошняга часу КЗБ атрымлівалі з-за мяжы фашысцкую літаратуру і беражна захоўвала найболей варожыя камплекты, накіраваныя супраць т. Сталіна і яго бліжэйшых паплечнікаў. Выдаваўся бюлетэнь у масавым тыражы, у якім змяшчаліся найбольш пахабныя артыкулы з фашысцкіх газет і часопісаў”[33].

У студзені 1938 г. Бюро ЦК КП(б)Б атрымала з Беларускай акадэміі навук справаздачу, у якой адзначалася:

> Акадэмія навук БССР на працягу шэрагу гадоў і да апошняга часу зьяўлялася асяродкам шпіёнска-выведнай і шкодніцкай працы ворагаў народу. Усе кіруючыя пасады ўвесь час знаходзіліся ў руках ворагаў народу − шпіёнаў Горына, Домбаля, Сурты, Шчарбакова, Панкевіча, Шпэнцэра ды іншых, якія пад выглядам навуковай працы займаліся збіраньнем шпіёнскіх зьвестак для фашысцкскіх дзяржаў [...] Асабліва вялікая шпіёнская праца праводзілася праз г. зв. Камісію па вывучэнні Заходняй Беларусі. Яны ж (г. зн. Ворагі) цалкам запоўнілі склад Камісіі, якая адзін час лічылася ў складзе аддзела ЦК КП(б)Б. Прадукцыя Камісіі павінна быць забаронена як контрарэвалюцыйная[34].

Такім чынам была пастаўлена апошняя кропка ў дзейнасці Камісіі і яе “Бюлетэня”. Дзейнасць Камісіі і яе органа неабходна разглядаць у кантэксце грамадска-палітычнага перыяду ў гісторыі Савецкай Беларусі ў 1920-х – 1930-х гг. Неабходна прызнаць, што Камісія не была і не магла быць навукова-даследчай акадэмічнай установай нягледзячы на тое, што дзейнічала ў складзе Акадэміі навук БССР. Ні па наяўнасці кадравага навуковага патэнцыялу, ні па распрацоўцы навуковай праблематыкі яна не адпавядала навуковай установе. Фактычна яе “навуковую” дзейнасць можна разглядаць як агітацыйна-прапагандысцкую, арыентаваную на вуз-

[33] НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 12049, л. 159; *Operacja Polska” NKWD 1937–1938 na tle represji wobec Polaków w Białoruskiej SRS. Dokumenty*, Warszawa 2022, s. 147.

[34] В. Астрога, *Стварэньне і дзейнасьць...,* с. 166.

кае кола партыйна-савецкіх работнікаў Беларусі, на прапаганду і падтрымку дзейнасці КПЗБ, на інфармаванне НКУС БССР аб унутрана- і знешнепалітычным становішчы польскай дзяржавы як патэнцыйнага вайсковага суперніка і ворага СССР.

Аналізуючы матэрыялы "Бюлетэня" адносна нацыянальна-дэмакратычнага руху і яго лідараў у Заходняй Беларусі неабходна адзначыць, што падыходы і ацэнка, фактычна сфармуляваная Л. Радзевічам і ўхваленая партыйна-савецкім кіраўніцтвам БССР на прыканцы 1920-х г. трывала замацаваліся ў беларускай савецкай гістарыяграфіі і існавалі да пачатку 1990-х г., калі адбыўся адыход ад найбольш адыёзных палітыка-ідэалагічных фармулёвак савецкага часу. Абвінавачанні ў "нацыянал-дэмакратызме" і "нацыянал-фашызме" ўсяго беларускага нацыянальнага руху ў Заходняй Беларусі былі цалкам сфальсіфікаванымі і навукова неабгрунтаванымі. Распушчаная і забароненая ў 1938 г. КПЗБ была ў 1956 г. палітычна реабілітаваная. Аднак кардынальны перагляд і абвінавачанні ў "нацыянал-дэмакратызме" і "нацыянал-фашызме" заходне-беларускага нацыянальна-дэмакратычнага руху і яго лідараў, на наш погляд, адбыўся толькі часткова. Беларускія гісторыкі да цяперашняга часу не зрабілі крытычны аналіз "тэорыі", абгрунтаванай Л. Радзевічам (Сталевічам), і не паказалі ўсю яе ненавуковасць, сфальсіфікаванасць і ідэалагізаванасць.

Разам з тым, неабходна пагадзіцца з меркаваннем беларускага даследчыка А. Савіча, што ў беларускай гістарыяграфіі гісторыі Заходняй Беларусі:

> Адбыўся відавочны зрух у накірунку да аб'ектыўнай ацэнкі беларускіх нацыянальных дзеячаў, якія сваімі намаганнямі ажыццяўлялі складаную і, часам, рызыкоўную справу актывізацыі беларускага насельніцтва ў барацьбе за ўсталяванне беларускіх палітыка-ідэалагічных, сацыяльна-эканамічных і этнакультурных прыярытэтаў[35].

[35] А.А. Савіч, *Нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі (1921–1939 гады): гістарыяграфія праблемы*, Брэст 2012, с. 204.

Bibliografia

Arhìŭ služby Bâspekì Ukraìny (SBU), f. 13, spr. 338, l.84. Aglâd palityčnyh,vaenna-fašysckìh, nacyânalìstyčnyh,katalìckìh, maladzëžnyh ì belagvardzejskìh partyj ì arganizacyj byloj panskaj Pol′shcy [Архіў Службы Бяспекі Украіны (СБУ), ф. 13, спр. 338, л.84. Агляд палітычных, ваенна-фашысцкіх, нацыяналістычных, каталіцкіх, маладзёжных і белагвардзейскіх партый і арганізацый былой панскай Польшчы. IPN, BU, 2335/65, p.84].

Arhiv Nacional′nojakademii nauk Belarusi (ANANB), Komissiâ po izučeniû Zapadnoj Belorussii. f. 68, op. 1, d. 3, ll.12–14 [Архив Национальной академии наук Беларуси (АНАНБ), Комиссия по изучению Западной Белоруссии. ф. 68, оп. 1, д. 3, лл. 12–14].

Astroga V., *Stvarèn'ne i dzejnas'c' kamìsìì pa vyvučèn'nì Zahodnâj Belarusì (1927–1937 gg.*) „Spadčyna”1996, nr 6, s. 156 [Астрога В., *Стварэньне і дзейнасьць камісіі па вывучэньні Заходняй Беларусі (1927–1937 гг.),* „Спадчына” 1996, nr 6, c.156].

Belaruskaâ nacyânal-fašyskaâ partyâ “Sâbryna”, „Informacionnyjbûlleten′ Komissii po izučeniû Zapadnoj Belorussii pri Belan” 1925, nr 2, s. 56 [*Беларуская нацыянал-фашыская партыя “Сябрына”,* „Информационный бюллетень Комиссии по изучению Западной Белоруссии при БелАН” 1925, nr 2, c.56].

*Fašysckaâ “rabočaâ pragrama” Belhadècyì, „*Informacionnyj bûlleten′ Komissii po izučeniû Zapadnoj Belorussii pri Belan” 1935, nr 4, s. 113 [*Фашысцкая “рабочая праграма” Белхадэцыі*. Информационный бюллетень Комиссии по изучению Западной Белоруссии при БелАН” 1935, nr 4, c.113].

„Informacionnyjbûlleten′ Komissii po izučeniû Zapadnoj Belorussii pri Belan” 1025, nr 4, c. 119 [„Информационный бюллетень Комиссии по изучению Западной Белоруссии при БелАН” 1025, nr 4, c.119].

Krasnyj, Ûz. Pol′skij fašizm, «Pravda», 14 dekabrâ1922 g., s. 2 [Красный, Юз. *Польский фашизм,* «Правда», 14 декабря 1922 г., с. 2].

Nacyânal′ny arhìŭ Rèspublìkì Belarus′ (NARB), f.242, op. 1, d. 99, ll. 45–47 [Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 242, оп.1, д. 99, лл. 45–47].

NARB, f.188, op.3,d.272, l.153. Opredeleniâ sudebnoj kollegii po ugolovnym delam Verhovnogo Suda BSSR i oblastnyhsudov i materialy k nim. T.3. 7.08.1956–3.10.1956 gg. [НАРБ, ф. 188, оп. 3, д. 272, л. 153. Определения судебной коллегии по уголовным делам Верховного Суда БССР и областных судов и материалы к ним. Т. 3. 7.08.1956–3.10.1956 гг.].

NARB, f.4p, op.1,d.12049, l.159. Dokladnye zapiski Upolnomočennogo

komissii partijnogo kontrolâ pri CK VKP(b)po BSSR ob itogah proverki faktov narušeniâ revolûcionnoj zakonnostisudebno-sledstvennymi organami, rabote Akademii nauk BSSR, vuzov, hodestroitel′stva škol v BSSR i dr. 4 ânvarâ–9 dekabrâ 1937 g. [НАРБ, ф. 4п, оп. 1, д. 12049, л.159. Докладные записки Уполномоченного комиссии партийного контроля при ЦК ВКП(б) по БССР об итогах проверки фактов нарушения революционной законности судебно-следственными органами, работе Академии наук БССР, вузов, ходе строительства школ в БССР и др. 4 января–9 декабря 1937 г.].

NARB, f. 60p, op. 3, d. 656, l.1ob. Bûlleteni komissii Zapadnoj Belorussii pri Akademii nauk BSSR. Ânvar′–fevral′ 1934 g. [НАРБ, ф. 60п, оп. 3, д. 656, л.1об. Бюллетени комиссии Западной Белоруссии при Академии наук БССР. Январь–февраль 1934 г.].

Ogon′ protiv beloruskoj buržuazii i belorusskogonacionalizma, „Informacionnyj bûlleten Komissii po izučeniû Zapadnoj Belorussii pri Belan" 1935, nr 1, s. 31 [*Огонь против белоруской буржуазии и белорусского национализма*, „Информационный бюллетень Комиссии по изучению Западной Белоруссии при БелАН" 1935, nr 1, с. 31].

Savìč A.A., *Nacyânal'na-vyzvalenčyruh u Zahodnâj Belarusì (1921–1939 gady): gìstaryâgrafìâ prablemy,* Brèst 2012, s. 204 [Савіч А.А., *Нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі (1921–1939 гады): гістарыяграфія праблемы*, Брэст 2012, с. 204].

Stalevìč A., *Abvytokah belaruskaga nac.-demakratyzmu ì nac.-fašyzmu,* "Bal′šavìk Belarusì" 1929, nr 10–12, s. 17 [Сталевіч А., *Аб вытоках беларускага нац.-демакратызму і нац.-фашызму,* "Бальшавік Беларусі" 1929, nr 10–12, с. 17].

West Belarusian socio-political movement in the research of the Commission for the Study of Western Belarus. 1926–1936

The Commission for the Study of Western Belarus existed in 1926–1936. It was initially created under the Presidium of the Institute of Belarusian Culture, and from 1929 under the Presidium of the Belarusian Academy of Sciences in Minsk. Researched the history of the revolutionary democratic movement in Western Belarus, the socio-economic, national and cultural development of the Western Belarusian region. Since 1931, she published an information Bulletin, in which an important place was given to the formation and development of the Belarusian national democratic movement in Western Belarus, an analysis of the activities of Belarusian legal political parties, unions

of organizations and movements. The commission and the Bulletin played an important role in the formation of a negative image of the national democratic movement, its leaders and accusations of "national democracy" and national fascism", which became established in Belarusian soviet historiography in the late 1920s–1980-s.
Keywords: Commission for the Study of Western Belarus, Academy of Sciences, Bulletin, „national democracy", „national fascism", Belarusian socio-political movement

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.225-246

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251009

Data przesłania: 07.05.2025
Data akceptacji: 17.06.2025

Ігар Станкевіч

Беларускі інстытут публічнай гісторыі
igor.stankevich@gmail.com
ORCID: 0009-0004-6699-1465

Антысавецкі партызанскі атрад у Плешчаніцкай воласці Барысаўскага павета ў святле матэрыялаў групавой крымінальнай справы 1921 года

Antysowiecki oddział partyzancki w rejonie Pleszczanic w powiecie borysowskim w świetle materiałów zbiorowej sprawy karnej z 1921 r.

Artykuł został przygotowany w oparciu o materiały sprawy karnej przechowywanej w Archiwum Akt Nowych (zespół 2478, teczka 651) zawierającej dokumenty z archiwum KGB Białorusi (sygn. 32449-c) dotyczące działalności antyradzieckiej formacji zbrojnej działającej od jesieni 1920 r. na terenie gminy Pleszczanice w powiecie borysowskim w guberni mińskiej.

Sprawa zatytułowana „Akta karno-śledcze w sprawie Edwarda Kasperowicza i innych oskarżonych o członkostwo w oddziałach gen. Bułak-Bałachowicza i o działalność agenturalną w 1921 r. na froncie zachodnim" liczy 110 stron. Są to kwestionariusze aresztowanych, protokoły przesłuchań, materiały oświadczeń osobistych, wnioski i uchwały organów Wydziału Specjalnego Frontu Zachodniego, odezwy do ludności, a także dokumenty dotyczące rehabilitacji uczestników oddziału. Materiały obejmują również fotografie poszczególnych członków oddziału.

Łącznie w aktach figuruje 19 osób w wieku od 17 do 54 lat, głównie katolików. Spośród nich 10 zostało skazanych na karę śmierci przez radziecki wymiar sprawiedliwości. Pozostali zostali zesłani lub przekazani pod nadzór CzeKa i milicji.

Dokumenty pozwalają odtworzyć przebieg śledztwa, ustalić dalsze losy skazańców i ich udział w formacji zbrojnej. Ramy chronologiczne tej sprawy obejmują okres od 28 marca do 18 sierpnia 1921 r.
Słowa kluczowe: wojna polsko-radziecka 1919-1920, antysowiecki opór zbrojny, Kazimierz Slaski

Гістарычны кантэкст

12 кастрычніка 1920 г. прадстаўнікі Польшчы і савецкіх урадаў РСФСР і УССР падпісалі ў Рызе дамову аб замірэнні і прэлімінарных умовах міру. У выніку 18 кастрычніка на савецка-польскім фронце спыніліся баявыя дзеянні. Згодна з дамовай, абодва бакі мусілі адысці на 15 кіламетраў ад лініі фронту, што стварыла нейтральную зону паміж бакамі. Беларускія прадстаўнікі да перамоваў не былі дапушчаны. У другой палове кастрычніка 1920 г. бакі ратыфікавалі пагадненне. На савецкім баку пад кантролем бальшавікоў апынуліся шэсць паветаў былой Менскай губерні – Менскі, Барысаўскі, Бабруйскі, Мазырскі, Слуцкі і Ігуменскі.

Беларускі нацыянальны лагер ніколі не пагадзіўся з вынікам польска-савецкага пагаднення. 20 кастрычніка 1920 г. Народная рада Беларускай Народнай Рэспублікі прыняла рэзалюцыю, у якой асудзіла падпісаную дамову. У дакуменце сцвярджалася, што Польшча і РСФСР *„неўпынна праводзячы ў жыццё сваю імперыялістычную палітыку, падзялілі Беларусь на дзве часткі, перадаўшы заходнія землі з нязначным польскім элементам (ад 0,2% да 8%, паводле польскай статыстыкі) пад кантроль Польшчы, а ўсходнія – пад фактычную юрысдыкцыю РСФСР”*[1].

[1] А. Тихомиров, *Проблемы определения восточной границы Польши в 1920–начале 1921 г.* Доступ 29.03.2025. Evolutio.info. ttps://evolutio.info/ru/journal-menu/2004-2/2004-2-tihomirov

Паўстанцкі і партызанскі рух у памежных раёнах Беларусі ў 1920 годзе

Пасля падпісання Рыжскага пагаднення і стварэння нейтральнай зоны паміж польскімі і савецкімі войскамі, памежныя рэгіёны апынуліся ў стане палітычнай і вайсковай нестабільнасці. На гэтай тэрыторыі актывізаваўся ўзброены антысавецкі рух, які набыў рысы нацыянальна-вызвольнай барацьбы за незалежнасць Беларусі.

У лістападзе-снежні 1920 г. на поўдні Беларусі адбыўся вайсковы паход войск ген. Станіслава Булак-Балаховіча. Яны занялі Петрыкаў, Мазыр, Калінкавічы і Рэчыцу. 16 лістапада ў Мазыры С. Булак-Булаховіч абвясціў стварэнне беларускай дзяржавы, грамадзянская ўлада ў якой была перададзена Беларускаму палітычнаму камітэту (БПК). Адначасова быў выдадзены загад аб фармаванні беларускай дабраахвотніцкай арміі. Аднак паход пацярпеў паразу ад Чырвонай арміі, што прывяло да згортвання ініцыятывы. Іншая спроба стварыць незалежную беларускую дзяржаву мела месца ў Слуцкім павеце – у зоне, якая лічылася нейтральнай, але мела быць перададзенай пад кантроль савецкай улады. У лістападзе пад бела-чырвона-белымі сцягамі пачаліся выступленні ў Пагарэльскай і Якшыцкай валасцях[2].

Аналагічныя антысавецкія настроі адзначаліся ў Барысаўскім павеце. Беспартыйная канферэнцыя ў Халопенічах (валасны цэнтр Барысаўскага павета) ухваліла рэзалюцыю, у якой выказвалася жаданне *"мірным шляхам вызваліць Беларусь ад польскіх і савецкіх войскаў і даць ёй магчымасць вызначыцца без чыёй бы там ні было дыктатуры"*[3].

Спробы стварэння незалежнай Беларусі выклікалі сур'ёзную занепакоенасць у кіраўніцтва РСФСР і ССРБ. Партызанскі рух у афі-

---

[2] Гл. больш: *Слуцкі збройны чын 1920 г.у дакументах і ўспамінах,* укл.: А. Гесь, У. Ляхоўскі, У. Міхнюк, Менск 2006.

[3] Н. Стужынская, *Беларусь мяцежная. З гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву: 20-я гг. XX ст.* Вільня 2000, с. 16.

цыйных дакументах яны кваліфікавалі як «палітычны бандытызм», а яго ўдзельнікаў падвяргалі крымінальнаму пераследу. У лістападзе 1920 года савецкія органы распачалі аперацыі па ліквідацыі паўстанцкіх груповак, апісваючы гэта як «барацьбу з бандытызмам».

Паводле паведамлення Барысаўскага камісара кіраўніку рэўкаму ССРБ А. Чарвякову ад 28 кастрычніка 1920 года, сітуацыя ў рэгіёне была надзвычай трывожнай:

> Зялёная армія ў Барысаўскім павеце разраслася да немагчымых памераў. Няма ніводнай воласці, дзе не дзейнічалі б банды. Асабліва шмат іх у тых воласцях, дзе ёсць прыродныя сховішчы. Паводле чутак, па ўсім павеце налічваецца некалькі тысяч бандытаў. У цяперашні час банды дзейнічаюць адкрыта. Яны напалі на Гайна-Слабаду і мястэчка Плешчаніцы, якое некаторы час знаходзілася ў іх руках[4].

У данясенні камісара Менскага павета ад 15 лістапада 1920 года адзначалася:

> Насельніцтва некаторых воласцей, даведаўшыся пра самавызначэнне Беларусі, не прызнае ніякай улады, акрамя неіснуючага ўраду „незалежнай Беларусі", і ставіцца вельмі варожа да арганізуемых валасных рэўкамаў, заяўляючы, што ўладу трэба выбіраць, а не прызначаць з Масквы[5].

11 снежня 1920 года Сакрэтны аддзел Усерасейскай Надзвычайнай камісіі (УНК) падрыхтаваў даклад аб паўстанцкім руху па ўсёй тэрыторыі краіны. Асобны IV раздзел яго быў прысвечаны аналізу становішча ў Заходнім раёне, куды ўключаліся Віцебская, Смаленская, Менская і Гомельская губерні. Паводле чэкісцкай ацэнкі, менавіта гэтыя тэрыторыі ўяўлялі сабой асабліва спрыяльнае асяроддзе для развіцця ўзброенага паўстанцкага руху, які ў дакуменце

---

[4] Н. Стужынская *Слуцкае паўстанне.* Доступ 29.03.2025. https://history-belarus.com/images/img-events/uprising_sluzk/slutskae_paustanne_N-Stuzinskaja.pdf

[5] Н. І. Стужынская *Беларусь мяцежная. З гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву: 20-я гг. XX ст.* Вільня, 2000. С. 16.

характарызаваўся як "бандытызм". Сярод асноўных фактараў, што садзейнічалі росту руху, адзначаліся частая змена ўлады, няўстойлівае становішча савецкай улады, наяўнасць вайсковых аперацый (наступленняў і адступленняў), высокая ступень палітычнай і этнічнай напружанасці, а таксама актыўная антысеміцкая і белагвардзейская прапаганда.

Асаблівая ўвагу ў дакладзе звярталася на тое, што *"апошняе польскае наступленне дало значны імпульс развіццю і ўзмацненню бандытызму ў Заходнім раёне"*.[6] Чэкісты сцвярджалі, што ў арганізацыі і падтрымцы паўстанцкіх груповак былі задзейнічаныя:

> белагвардзейцы, яўныя і схаваныя польскія легіянеры, польскае духавенства, шпіёны Польшчы, Літвы і Латвіі", якія, на думку аўтараў даклада, мэтанакіравана арганізоўвалі і ідэалагічна падрыхтоўвалі ўзброены супраціў супраць Савецкай улады на «палітычнай падкладцы[7].

У якасці прыкладу ў дакуменце прыводзілася армія С. Булак-Балаховіча, якая, як сцвярджалася, *"на 50% складалася з бандытаў, калі не болей"*. Гэтае войска апісвалася як неарганізаваная *"маса дэзерціраў – цёмных, забітых (забітых духоўна) беларусаў, атручаных хлуснёй і паклёпам, апрацоўвалася ў адпаведным духу агентамі БелаПольшы"*[8].

Сярод дадатковых фактараў, што спрыялі развіццю антысавецкага ўзброенага руху на тэрыторыі заходніх губерняў былой Расейскай імперыі, у дакладзе асабліва адзначаліся прыродныя ўмовы рэгіёна. Густыя лясныя масівы прадстаўлялі зручную натуральную базу для дзейнасці паўстанцкіх груповак. Яны выконвалі ролю сховішчаў, абарончых рубяжоў і лагераў, што значна ўскладняла правядзенне карных аперацый з боку савецкіх улад. Паводле

---

[6] Доклад секретного отдела ВЧК о повстанческом движении по состоянию на ноябрь 1920 г. 11 декабря 1920 г. Доступ 29.03.2025. https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/39314-doklad-sekretnogo-otdela-vchk-o-povstancheskom-dvizhenii-po-sostoyaniyu-na-noyabr-1920-g-11-dekabrya-1920-g#mode/inspect/page/7/zoom/4

[7] Тамсама.

[8] Тамсама.

ацэнкі чэкістаў, у Заходнім краі ўзброены супраціў набыў зацяжны, хранічны характар. Асабліва напружанай заставалася сітуацыя ў так званай "цэнтральнай зоне" – на лініі дэмаркацыі паміж тэрыторыямі, што кантраляваліся Савецкай Расеяй і Польшчай. Тут адзначалася адсутнасць устойлівай дзяржаўнай улады, што спрыяла актывізацыі "бандыцкіх элементаў", якія *"арганізоўваліся, узбройваліся за кошт дапамогі з боку Польшчы, Літвы і Латвіі і здзяйснялі рэйды на тэрыторыю савецкай Беларусі"*[9].

Таксама адзначалася дэзарганізацыя дзейнасці мясцовых камуністычных арганізацый, іх няздольных уплываць на грамадскія настроі. Згадваліся нават выпадкі пераходу асобных членаў партыі на бок узброенага супраціву. Асабліва неспрыяльная абстаноўка, паводле даклада, складвалася ў Мазырскім павеце, а таксама ў Барысаўскім і Бабруйскім паветах Менскай губерні, яна характарызавалася як *"пастаянныя ачагі хуліганства і бандытызму, пагромаў і забойстваў савецкіх работнікаў і іншых грамадзян"*[10].

24 лістапада 1920 года Савет Працы і Абароны РСФСР (СПА) прыняў пастанову аб рэарганізацыі сістэмы аховы дзяржаўных межаў. У адпаведнасці з дакументам, кантроль за выкананнем гэтай задачы пераходзіў да Асобага аддзела Усерасійскай Надзвычайнай Камісіі (УНК), які ад таго часу адказваў за забеспячэнне пагранічнай бяспекі на ўсёй тэрыторыі Савецкай Расеі.

На тэрыторыі Беларусі ахова мяжы з Польшчай была даручана Асобнаму аддзелу Заходняга фронту. У яго кампетэнцыю ўваходзілі не толькі ваенна-пагранічныя задачы, але і шырокі спектр функцый у галіне дзяржаўнай бяспекі. Асобны аддзел займаўся контрразведкай, выяўленнем і нейтралізацыяй замежных шпіёнскіх сетак, папярэджаннем дыверсійнай дзейнасці, а таксама барацьбой з антысавецкімі ўзброенымі фармаваннямі і "бандытызмам", які ў дакументах таго часу часта выкарыстоўваўся як тэрмін для абазначэння

[9] Тамсама.
[10] Тамсама.

ўсіх формаў узброенага супраціву савецкай уладзе. Акрамя таго, у функцыі аддзела ўваходзіла правядзенне карных акцый, уключаючы арышты, допыты, а таксама вынясенне прысудаў паводле паскоранай працэдуры, часта без удзелу суда. Такім чынам, Асобны аддзел выконваў ролю магутнага палітычнага інструмента ўнутранага кантролю, рэпрэсій і ўсталявання савецкай улады ў рэгіёне, які заставаўся нестабільным і схільным да антысавецкіх выступленняў.

Следчыя дзеянні ў дачыненні да ўдзельнікаў антысавецкага ўзброенага фармавання ў Барысаўскім павеце

Да ліку раёнаў БССР, на якіх назіраліся антысавецкія настроі, належыла Барысаўшчына. У дадзеным артыкуле мы спынімся на разглядзе асобнай крымінальнай справы, якая кідае святло на грамадска-палітычную сітуацыю ў гэтым рэгіёне. У перыяд з 1918 па 1920 гг. вёскі Пушчэнка, Завіша, Рудня-Завішанская, Ляўданшчына, Хатаевічы, Расохі ў Плешчаніцкай воласці Барысаўскага павета Менскай губерні перажылі некалькі этапаў акупацыі: спачатку нямецкімі войскамі, потым польскімі, савецкімі, зноў польскімі, і ў канчатковым выніку апынулася пад кантролем бальшавікоў. Штуршком да з'яўлення партызанскага атрада на гэтай тэрыторыі з'явіласа абвешчаная саветамі мабілізацыя ў Чырвоную армію. Найбольшую актыўнасць атрад праявіў падчас адступлення Чырвонай арміі восенню 1920 года пасля няўдалага паходу на Варшаву.

З 25 сакавіка па 1 красавіка 1921 года Асобы аддзел УНК №5 3-й арміі Заходняга фронту правёў шэраг арыштаў сярод жыхароў вёсак Пушчанка, Завіша, Расохі і Хатаевічы. Сярод затрыманых былі Маруся Шастаковіч (19 гадоў), Сафія Спявацкая (32 гады), Адам Даніловіч (54 гады), Міхаіл Мішкін (32 гады), Пётр Кішкурна (19 гадоў) і Эдуард Каспяровіч (18 гадоў). З дакументаў вынікае, што большасць арыштаваных утрымліваліся ў мястэчку Хатаевічы. 28 сакавіка вайсковы следчы Буянаў пачаў допыты. У першы дзень

ён зафіксаваў паказанні Марусі Шастаковіч. Яна паведаміла, што ў кастрычніку 1920 г. 15 чалавек бандытаў напалі на адступаючыя часткі Чырвонай арміі, рабавалі абозы, раззбройвалі чырвонаармейцаў і забівалі камуністаў. Шастаковіч згадала, што ў яе кватэры ночылі двое чырвонаармейцаў 182-га палка 21-й дывізіі, якіх затым распранулі і раззброілі бандыты. Яна таксама заявіла, што бандыты забілі начальніка сувязі 14-га палка і паранілі чырвонаармейца 500-га палка,[11] а ў лесе паміж вёскамі Пушчанка, Забелі і Завіша забілі валаснога камісара Плешчанскай воласці Беляковіча. Шастаковіч назвала больш за 20 прозвішчаў удзельнікаў аддзела. Адама Данілевіча яна назвала камендантам "шайкі бандыдтаў", які даваў загад збіраць патроны для падначаленых. Патроны збірала Сафія Спявацкая.

Сам Адам Данілевіч, арыштаваны 25 сакавіка, падчас допыту 30 сакавіка заявіў, што чуў пра 15 бандытаў і бачыў чатырох у доме Шастаковіч, калі тыя распраналі чырвонаармейцаў[12]. Ён прызнаўся, што ведаў пра забойства Бяляковіча, але сцвярджаў, што ў бандзе сам не ўдзельнічаў. Пазней, на допыце 1 красавіка, Данілевіч дадаў у паказанні, што каля вёсак Расохі і Пушчанка знаходзіліся дзве групы бандытаў, якія нападалі на адступаючыя чырвонаармейскія падраздзяленні.

30 сакавіка на допыце Сафія Спявацкая паказала, што ў навакольлі вёсак Пушчанка, Завішына і Хатаевічы дзейнічала ўзброеная групоўка колькасцю каля 35 чалавек[13]. Яна пацвердзіла, што гэтыя людзі нападалі на чырвонаармейскія абозы, раззбройвалі і распраналі жаўнераў Чырвонай арміі, і забілі Беляковіча.

Міхаіл Мішкін падчас допыта 31 сакавіка сцвярджаў, што пра банду нічога не ведае, бо вярнуўся дадому толькі ў лютым 1921 г.

---

[11] AAN 2/2478/0/2/651 Akta karno-śledcze w sprawie Edwarda Kasperowicza i innych oskarżonych o członkostwo w oddziałach gen. Bułak-Bałachowicza i o działalność agenturalną w 1921 r. na froncie zachodnim, s. 2.

[12] Тамсама, с. 10.

[13] Тамсама, с. 4.

З траўня да сярэдзіны чэрвеня 1920 г. ён служыў у чырвонаармейскім абозе, дайшоў да Ліды, дзе захварэў і трапіў у шпіталь. Калі выздаравеў, горад ужо быў пад кантролем польскіх улад. Мішкіну далі пропуск для вяртання дадому і адпусцілі.

У той жа дзень Эдуард Каспіровіч таксама паказаў, што не мае інфармацыі пра дзейнасць банды і не валодае звесткамі пра забойства Беляковіча.

У сваю чаргу Пётр Кішкурна сведчыў, што ў кастрычніку 1920 г. цяжка захварэў і заставаўся дома да студзеня 1921 г. Ён адзначыў, што падчас адступлення чырвоных чуў стралянінy ў лесе, а праз два дні даведаўся пра забойства старшыні Плешчанскага валрэвкама. Але хто ўчыніў забойства, ён не ведае бандытаў не бачыў, сам у дзейнасці групоўкі не ўдзельнічаў і сябе вінаватым не лічыць.

4 красавіка вайсковы следчы Асобага аддзела №5 Буянаў склаў заключэнне па справе №11, якая тычылася абвінавачання ў бандытызме Сафіі Спявацкай, Міхаіла Мішкіна, Эдуарда Каспяровіча, Адама Даніловіча, Пятра Кішкурны (у дакументах пазначаны як Кушняровіч), Івана Трухана і Іосіфа Дэйнара.

Ён адзначыў, што паводле сведак Марусі Шастаковіч і Сафіі Высоцкай, Сафія Спявацкая збірала патроны для бандытаў і перадавала ім ежу ў лес. Плешчанецкі ваенкам Калесін (пратакол паказанняў адсутнічае) заявіў, што Міхаіл Мішкін здзейсніў замах на яго жыццё. Шастаковіч, Высоцкая і Даніловіч сцвярджалі, што Мішкін непасрэдна ўдзельнічаў у дзейнасці банды.

Следчы таксама адзначыў, што ўдзельнікамі антысавецкага фарміравання з'яўляліся Эдуард Каспяровіч і Адам Даніловіч. Апошні дзейнічаў як камендант атрада, асабіста ўдзельнічаў у раззбраенні чырвонаармейцаў разам з Іосіфам Дэйнарам, Эдуардам Каспяровічам, Пятром Кішкурнам і іншымі[14].

У дачыненні да Пятра Кішкурны следчы зафіксаваў, што той служыў добраахвотнікам у польскім войску, што пацвярджаецца

[14] Тамсама, с. 15.

фатаграфіяй у адпаведнай форме. Паводле Даніловіча, Кішкурна доўгі час адсутнічаў дома, аднак прымаў удзел у дзейнасці банды, у тым ліку ў раззбраенні чырвонаармейцаў[15]. У склад банды следчы ўключыў таксама Івана Трухана і Іосіфа Дэйнара.

Паводле прадстаўніка Асобага аддзела, названыя асобы з кастрычніка па лістапад 1920 г. здзяйснялі дзеянні, накіраваныя на падрыў савецкай улады і стварэнне пагрозы для мясцовага насельніцтва. Буянаў пастанавіў утрымліваць іх пад вартай у Асабым памежным аддзяленні №2 да распараджэння. Пад заключэннем падпіс Буянава і рэзалюцыя начальнікам Асобага аддзела №5 (подпіс неразборлівы).

У той час, калі праводзілася следства, у матэрыялах справы з'яўляюцца дакументы, якія сведчаць пра спробы мясцовага насельніцтва абараніць сваіх сваякоў і землякоў. Гэтыя дакументы, датаваныя 4–7 красавіка 1921 г., маюць незвычайную назву – "Прысуд" ("Приговор"), аднак па зместавым характары яны з'яўляюцца калектыўнымі хадайніцтвамі ў абарону арыштантаў.

Аўтары зваротаў - жыхары вёсак Пушчанка, Расоха, Забегі, Вардаўшчына, Прыходы і іншых населеных пунктаў рэгіёна - адзначалі добрасумленныя паводзіны затрыманых, іх станоўчае стаўленне да савецкай улады і іх няўдзел у бандыцкіх дзеяннях. Хоць у тэкстах не пазначаны адрасат, сам факт уключэння дакументаў у матэрыялы справы дазваляе меркаваць, што яны былі накіраваныя ў Асобы аддзел №5 або іншым структурам савецкай улады.

У прыватнасці, у абарону Івана Трухана вяскоўцы пісалі: *"Агітацыі не рабіў. Да Савецкай улады ставіўся душэўна і спачувальна. З 23 лютага 1921 года займаў пасаду ў Лаінскім лясніцтве ў абыходзе №24 – 3 аб'езду, таму просім вызвалення з-пад арышту Івана Трухіна, за што ручаемся сваёй маёмасцю за яго чэсныя паводзіны, у чым і падпісваемся"*[16]. У аналагічным лісце ў абарону

[15] Тамсама, с. 16.
[16] Тамсама, с. 39.

Пятра Кішкурны сцвярджалася: *"Пётр Кішкурна сапраўды падчас адступлення чырвоных войск хварэў на тыф і ляжаў у сваім памяшканні, хварэючы 2 месяцы, нікуды не адлучаўся, стала знаходзіўся дома, адбываў ваеннае вучэнне ў мястэчку Плешчаніца. І мы ўсе ручаемся за Пятра, што ён паводзінаў добрых"*[17]. Падобныя звароты былі скіраваныя і ў абарону Сафіі Спявацкай, Іосіфа Дэйнара і Адама Данілевіча. Частка дакументаў была афіцыйна заверана мясцовымі ўладамі. Так, на адным з калектыўных зваротаў стаіць дата - 9 красавіка 1921 г., пячатка валаснога выканкама і подпіс кіраўніцтва Плешчаніцкага сельсавета з наступнай пазнакай: *"Подпісы ўсіх сведкаў Плешчаніцкі сельсавет засведчыў. Старшыня М. Шаўчэнка, за сакратара А. Макей"*[18].

Ці была рэакцыя на хадайніцтвы з боку прадстаўнікоў Асобага аддзела невядома? Адпаведныя дакументы, якія маглі б сведчыць пра вынікі разгляду зваротаў, у следчай справе адсутнічаюць.

8 красавіка на бланках Асобага аддзела УНК 3-й арміі былі складзены анкеты арыштаваных у справе аб бандыцкай дзейнасці. Анкетныя формы ўтрымліваюць стандартны набор звестак: прозвішча, імя, прыналежнасць да дзяржаўнай юрысдыкцыя (усе фігуранты пазначаны як грамадзяне РСФСР), месца нараджэння і пражывання, узрост, узровень пісьменнасці, склад сям'і і блізкія сваякі, прафесія да і пасля 1917 г., звесткі пра службу ў войску, а таксама дата, месца і акалічнасці арышту.

Арышт і допыты ў большасці выпадкаў праводзіліся вайсковым следчым паста або асобага аддзела №5. Як месца ўтрымання арыштаваных найчасцей указваецца мястэчка Хатаевічы. Разам з тым, у анкетах Міхаіла Мішкіна і Івана Трухіна адзначана, што яны ўтрымліваліся адпаведна ў вёсках Завішына-Рудня і Пушчанка. У графе *„падставы: дакументальныя дадзеныя"*, якая павінна змяшчаць абгрунтаванне арышту, адзначана кароткае – *„былі"*.

[17] Тамсама, с. 47-48.
[18] Тамсама, с. 44.

Гэта сведчыць пра тыпавы фармальны падыход да юрыдычнага афармлення працэсуальных дакументаў у дадзенай справе.

У анкетах прысутнічаюць фотаздымкі асобных арыштаваных. У графе *„нацыянальнасць”* усе фігуранты пазначаны як рыма-каталікі, за выключэннем Івана Трухіна. Ён фігуруе як рускі.

18–19 красавіка вайсковы следчы памежнага асобага аддзялення №2 Заходняга фронту В. Цітоў разгледзеў матэрыялы справы №244. Ён прыйшоў да высновы пра наяўнасць прыкмет злачынства і неабходнасць далейшага крымінальнага пераследу. Цітоў падкрэсліў, што злачынства адбылося ў межах кампетэнцыі асобага аддзела, і пастанавіў прад’явіць афіцыйнае абвінавачанне ў бандытызме Пятру Кішкурну, Адаму Данілевічу, Івану Трухіну, Эдуарду Каспяровічу, Іосіфу Дэйнеру, Міхаілу Мішкіну і Сафіі Спявацкай. Мерай утрымання да ўсіх абвінавачаных следчы абраў ўтрыманне пад вартай. Пад пастановамі стаяць подпісы арыштаваных. За непісьменных Сафію Спявацкую і Адама Данілевіча распісаліся Іван Трухін і адзін з прадстаўнікоў сям’і Сляскіх[19].

18 красавіка Цітоў працягнуў допыты абвінавачаных. У паказаннях Сафіі Спявацкай змяшчаецца шэраг звестак, што характарызуюць склад і маршруты ўзброенай групы ў рэгіёне. Спявацкая паказала, што ў жніўні 1920 г. да іх пачалі рэгулярна заходзіць удзельнікі ўзброенага атраду і пералічыла некалькі прозвішчаў. Таксама жанчына заявіла, што разам з мясцовымі былі два невядомыя палякі, якіх яна называла „пазнанцамі”. Апошнія, паводле яе слоў, давалі загады іншым удзельнікам групы. На наступных допытах іншыя арыштаваныя таксама пацвярдзілі прысутнасць гэтых замежных асобаў. Адам Данілевіч, напрыклад, апісаў іх як людзей у польскіх шынялях, *“якія нават не умелі размаўляць па-рускі”*[20].

Паводле сведчанняў Спявацкай, асноўным месцам знаходжання і прытулку групы быў хутар Антонаўка памешчыка Сляскага па

[19] Тамсама, с. 31-37.
[20] Тамсама, с. 68.

мянушцы „Шустрык”[21]. Яна сцвярджала, што асабіста назірала, як члены ўзброенай групы заходзілі ў дамы Адама Данілевіча і Эдуарда Каспяровіча, а таксама што ў кастрычніку 1920 г. Мечыслаў Сляскі разам з двума пазнанцамі сыйшлі ў Польшчу.

Спявацкая пацвердзіла ўдзел у „бандыцкай” дзейнасці Эдуарда Каспяровіча, Іосіфа Дэйнера, Міхаіла Мішкіна, Пятра Кішкурны, Адама Данілевіча і Івана Трухіна. Паводле яе паказанняў, Іван Дэйнер выказваў ёй пагрозы*: “Калі хоць аднаго нашага зяленага хто пасмее выдаць, то мала, што расстраляю, але спалю ўсю вёску!”*[22]

Ацэньваючы колькасны склад атрада, Спявацкая называла лічбу ад 15 да 35 чалавек[23]. У паказаннях, зафіксаваных следчым пад загалоўкам “Дадаткова” (без даты), яна распавяла пра напад больш чым 30 удзельнікаў атраду на чырвонаармейскі абоз, які рухаўся з Хатаевічаў у Нястанавічы[24]. Падчас нападу быў забіты конь, але абоз адступіў. Праз некаторы час яна ўбачыла сядло з забітага каня ў Шастаковіча Аляксандра, але яно з цягам часу перайшло да Малішэўскага. У гэтых жа паказаннях Спявацкая перадае інфармацыю, атрыманую ад Казіміра Сляскага (відаць, таксама арыштаванага): што яго старэйшы сын Казімір знаходзіцца ў Польшчы, але ўладам ён паведаміў толькі пра двух малодшых сыноў.

На наступны дзень, 19 красавіка, Цітоў дапытаў Эдуарда Каспіровіча, Пятра Кішкурна, Міхаіла Мішкіна, Іосіфа Дэйнера, Адама Данілевіча. Мішкін Міхаіл з вёскі Рудня-Завішанская распавёў, што служыў у царскім войску ў 168 Міргарадскім палку да студзеня 1918 г., а пасля вярнуўся дадому, меў 97 дзесяцін зямлі і 9 душ сямейства. Ён цалкам адмаўляў удзел у бандзе, спасылаючыся на працяглую хваробу на тыф і адсутнасць дома, і заявіў, што пра Сляскага і забойства Беляковіча нічога не ведае.

---

[21] Тамсама, с. 50.
[22] Тамсама, с. 51.
[23] Тамсама.
[24] Тамсама, с. 52.

Са слоў Іосіфа Дэйнера з вёскі Пушчанка, следчы зафіксаваў, што той скончыў сельскую вучэльню, меў 3 дзясцін зямлі і 9 душ сямейства. Дэйнер заявіў, што бандыты прыходзілі ў вёску ў верасні 1920 г. Разам з імі былі Дэйнер Іван і два паляка. Яны сілай прымушалі іх карміць. У вёсцы, па словах маладзёна, бандыты заходзілі да Адама Данілевіча. Арыштаваны дадаў падрабязнасцей ў справу забойства старшыні валаснога выканкама Беляковіча. Ён сказаў, што разам з Беляковічам ехаў сябра валвыканкама Андрушкевіч, якога забілі далей на полі. Хаця Дэйнер адмаўляў свой удзел у бандзе, асабістая стаўка з Данілевічам Адамам яго выкрыла: апошні засведчыў, што бачыў Іосіфа сярод партызанаў.

Пётр Кішкурна з вёскі Расохі на допыце заявіў, што займаўся хлебаробствам, меў 4 дзесяціны зямлі і 4 чалавекі ў сям'і. Кішкурна не толькі не даў паказанняў, але і не падпісаў пратакол. Пры гэтым асабістая стаўка з Станіславам Мніховічам паказала іншае. Мніховіч заявіў, што Кішкурна добраахвотна служыў у польскім войску і прызнаваўся ў гэтым.

Адам Данілевіч з вёскі Пушчанка займаўся хлебаробствам і меў 7 дзесяцін зямлі ды 7 душ сям'і. Ён распавёў, што пасля сыходу немцаў у 1918 г. яго абралі старшынём вёскі. Але займаў гэтую пасаду ён усяго 3 месяцы да прыходу палякаў, а пасля вяртання Чырвонай арміі ў 1920 г. зноў заняў пасаду, праўда, толькі на 7 дзён. У гэты час, прыкладна ў ліпені 1920 г., савецкія органы пачалі мабілізаваць моладзь у свае вайсковыя аддзелы. Данілевіч атрымаў загад скіроўваць ўсіх маладзёнаў у ваенкамат. Тады і пачалі з'яўляцца партызанскія групы. Данілевіч назваў 15 прозвішчаў удзельнікаў групы. Ён сцвярджаў, што асабіста вінтоўкі не меў, у бандз і ў раззбраенні чырвонаармейцаў на кватэры Марусі Шастаковіч не ўдзельнічаў. Пад пратаколам допыту адбітак яго вялікага пальца правай рукі - сведчанне непісменнасці.

Іван Трухін з Пушчэнкі заявіў, што бандыты некалькі разоў прыходзілі ў вёску ў верасні 1920 г., заходзілі да Адама Данілевіча і Сафіі Спявацкай. Ён заявіў, што арганізатарам бандытаў быў

Казімір Сляскі, а на яго хутары Антонаўка было забіта 5 чырвонаармейцаў[25]. Там жа пражывалі бандыты і два палякі, а Сафія Спявацкая прыносіла патроны. Свой удзел у бандзе Трухін адмаўляў, аднак падчас асабістай стаўкі Адам Данілевіч паказаў, што бачыў яго з бандытамі, але без зброі. Тады Трухін прызнаўся, што хадзіў з бандытамі, але без вінтоўкі, а разам з ім былі сам Адам Данілевіч, Каспіровіч Эдуард і Дэнейр Іван з вінтоўкамі, і Дэйнер Іосіф без вінтоўкі[26].

Адным з ключачых удзельнікаў групы для следства стаў Эдуард Каспіровіч. Ён атрымаў пачатковую адукацыю ў царкоўнай школе, працаваў шаўцом, валодаў чвэрцю дзесяціны зямлі і меў сям'ю з трох чалавек. Па сямейных абставінах пераехаў у Хатаевічы, дзе і быў арыштаваны. На допыце 19 красавіка Каспіровіч адмаўляў свой удзел у атрадзе. Пра забойства старшыні Беляковіча сцвярджаў, што бачыў, як таго правозілі праз мястэчка, але падрабязнасцей не ведае, а са Сляскім пазнаёміўся толькі ў турме. На паўторным допыце ён цалкам адмовіўся ад паказанняў, матывуючы гэта тым, што "нічога не ведае".

Аднак на асабістай стаўцы (дата не пазначана) Уладзіслаў, Фелікс і Кліменцій Леаданскія заявілі, што бачылі Каспіровіча сярод узброенай групы з дзесяці чалавек. Уладзіслаў Леаданскі паведаміў, што Каспіровіч казаў: *"Калі б у нас былі вінтоўкі, то ўсіх прымусілі б ісці з намі"*[27]. Сафія Спявацкая на асабістай стаўцы сцвярджала, што Каспіровіч пагражаў ёй расправай у выпадку выдачы ўдзельнікаў партызанскага атраду. Прысутныя чырвонаармейцы Іванам Дудушкіным і Іванам Шульга засведчылі, што Каспіровіч адмовіўся падпісаць і гэты пратакол.

14 траўня на допыце Каспіровіч змяніў лінію паводзінаў і пачаў актыўна супрацоўнічаць са следствам. Ён паведаміў, што бачыў

[25] Тамсама, с. 71.
[26] Тамсама, с. 72.
[27] Тамсама, с. 56.

Казіміра Сляскага яшчэ ў снежні 1920 года, а таксама даў шэраг падрабязных звестак пра дзейнасць партызанскага атраду. У дадатковых паказаннях ад 16 траўня ён распавёў, што ўзброеная група ўзнікла восенню 1920 г. у Плешчынскай і Крайскай валасцях — у перыяд узмацнення мабілізацыі ў Чырвоную армію. Асноўным месцам дыслакацыі атраду быў хутар Антонаўка Сляскага. Паводле яго, тут збіралася больш за 40 чалавек. Туды ж, відаць, дзеля забеспячэння групы правізіяй і лагістыкі, сагналі каля 30 кароў і 20 коней[28].

Каспіровіч асобна адзначыў пастаянную прысутнасць двух палякаў-пазнанцаў і назваў іх прозвішчы - Кенздня і Думброўскі. Паводле яго слоў, яны кожны дзень сыходзілі ў лес, дзе, верагодна, кантралявалі або каардынавалі дзеянні групы, а вечарамі вярталіся на хутар. Палякі абяцалі ўдзельнікам атраду зямлю пасля прыходу польскай улады, а Сляскі — добрую рэкамендацыю[29].

Кульмінацыяй паказанняў стала апісанне канкрэтнага інцыдэнта, калі партызаны абстралялі чырвонаармейскі абоз каля вёскі Пушчэнкі. Яны забілі толькі каня і захапілі з абозу пяць коней, тры пары бялізны, адну вінтоўка і два сядлы. Нарэшце Эдуард Каспіровіч не толькі прызнаў сябе вінаватым. Ён пацвердзіў, што быў удзельнікам узброенага нападу на абоз, разам з Адамам Данілевічам з двухствольнай паляўнічай стрэльбай, Пятром Сухадольцам, Станіславам і Іванам Андрушкевічамі, Іосіфам і Ігнатам Леанданскімі, Пятром і Ігнатам Юрэвічамі. Нападам кіравалі Кенздня і Думброўскі[30].

Пазней, 16 траўня, Іван Трухін на дадатковым допыце паведаміў, што ў турме Эдуард Каспіровіч распавёў яму акалічнасці забойства старшыні валрэўкама Беляковіча. На Беляковіча напалі Эдуард Каспіровіч, Петр Юрэвіч і Малішэўскі. Старшыня спрабаваў уцячы

[28] Тамсама, с. 57.
[29] Тамсама, с. 58.
[30] Тамсама.

і кінуў гранату, аднак выбух не забіў і нават не параніў напаснікаў[31]. Ён прасіў не забіваць яго, але Пётр Юрэвіч параніў Беляковіча, а потым разам Эдуардам Каспіровічам яны дабілі прадстаўніка савецкай улады. Таксама Трухін данёс словы Казіміра Сляскага, пачутыя ў турме: *"Калі мы сябе ахвяравалі, то няма чаго шкадаваць. Толькі дурні, што здаліся"*[32].

19 красавіка вайсковы следчы пагранасобаддзялення №2 Заходняга фронта Цітоў разгледзеў справу № 244 і вырашыў, што справа патрабуе дадатковага следства. Ён пастанавіў прыняць справу да вытворчасці і прад'явіць абвінавачанне ва ўдзеле ў "бандыцкай хеўры" Міхаілу Мішкіну, Іосіфу Дэйнеру, Пятру Кішкурне, Эдуарду Каспіровічу, Івану Трухіну і Адаму Данілевічу, а Сафіі Спявацкай у садзейнічанні ў бандытызме, а мерай стрымання абраць для іх утрыманне пад вартай. З даведкі вядома, што Сляскі Казімір, Каспіровіч Эдуард, Дэйнер Іосіф Мішкініс Міхаіл, Кішкурна Пётр, Данілевіч Адам, Кудрэвіч Антон, Трухон Іван, Мніхавіч Стэфан утрымліваліся пад вартай у лепельскім арыштанцкім доме і лічыліся за пагранасобаддзелам №2 Заходняга фронта[33].

21 траўня Цітоў, разглеўшы справы №№ 244, 225, 275, 298, 141 а, 292, вынес заключэнне і абвінавацiў 19 чалавек у арганізацыі партызанскага атрада на карысць Польшчы, бандытызме, распаўсюджванні пракламацый на карысць Балаховіча і шпіянажы. Заключэнне носіла яркую палітычную афарбоўку. Дзейнасць групы следчы ахарактарызаваў як *"моцныя здрадлівыя ўдары ў спіну, ад затоеных свядомых класаў і мала свядомых ворагаў Рэспублікі"*. У аналітычнай частцы Цітоў апісвае абвінавачаных як *„рымска-каталіцкіх, нацыяналістычна настроеных"* і сцвярджаў, што яны з'яўляюцца *„непрымірымымі ворагамі РСФСР і рускага народу"*, згуртаванымі вакол свайго *"вяльможнага пана" Сляскга, які заду-*

[31] Тамсама, с. 72.
[32] Тамсама, с. 73.
[33] Тамсама, с. 75.

маў дапамагчы сваёй „Айчыне”, заклікаючы маласвядомых, але такіх жа фанатыкаў суседзяў да барацьбы з бальшавікамі”[34].

Менавіта Казімір Сляскі, па перакананні следчага, быў арганізатарам “банды”. Сляскі асабіста і з іншымі асобамі хадзіў па вёсках і хутарах, збіраў зброю і агітаваў сярод моладзі ісці за *“Айчыну”* і *“ахвяраваць сваім жыццём і дабром для дасягнення панскага царства Беларусі”*[35]. Нават у турме, паводле дакумента, Сляскі агітаваў сваіх „хлопцаў”: *“ШТО МЫ АХВЯРАВАЛІ СЯБЕ ДЗЕЛЯ ВЯЛІКАЙ МЭТЫ І ГІНЕМ, НЕ ШКАДУЮЧЫ АБ ГЭТЫМ НІСКОЛЬКІ. ШКАДА ТОЛЬКІ, ШТО ТАННА ПРАДАЛІ СВАЁ ЖЫЦЦЁ”*[36]. Цытату следчы запісаў вялікімі літарамі. Варта адзначыць, што пратаколы допытаў Казіміра Сляскага ў справе адсутнічаюць.

Бяздоказна Цітоў сцвярджаў, што хлопцаў, якія ішлі добраахвотна і па мабілізацыі ў Чырвонае войска, партызаны захоплівалі і сілай зброі прымушалі вяртацца дадому або ўступаць да іх у банду, нават распраўляліся з некаторымі на месцы. Цітоў адначаў, што банда *“тэрарэзіравала мясцовае насельніцтва”*, аднак пры гэтым прызнаваш, што яна сустракала спачуванне ў большасці: *“сем’і бандытаў, душой адданыя свайму панству, спачуваючы бандытам, хаваючы іх, дапамагалі ім у налётах, вялі разведку, нарыхтоўвалі харчаванне”*[37].

Цэнтрам партызнскага атраду следчы прызнаў Антонаўку - хутар Казіміра Сляскага. Менавіта тут, паводле заключэння, адбывалася фарміраванне ўзброеных груп, падрыхтоўка нападаў на чырвонаармейскія падраздзяленні, арганізацыя агітацыйнай працы і распаўсюд антысавецкіх і антысеміцкіх матэрыялаў. Следчы сцвярджаў, што да арганізацыі атрадаў былі датычныя польскія шпіёны падхарунжы, камандзір 13 уланскага палка Думброўскі і нехта Кендзя, камендант мястэчка Крайск, паручнік Пясецкі, а таксама паручнік Чарнецкі,

[34] Тамсама, с. 77.
[35] Тамсама.
[36] Тамсама, с. 78.
[37] Тамсама.

сяржант Кутарба, капрал Шыманскі *“розныя шляхцічы Польшчы і іншы зброд”*. Характэрна, што большасць арыштаваных не ўзгадвалі гэтых людзей на допытах. Адкуль следчы Цітоў узяў гэтыя прозвішчы, невядома. У матэрыялах справы яны не фігуравалі.

Цітоў абвінаваціў партызанскі атрад ў забойстве старшыні Плешчаніцкага валрэўкама Беляковіча, абстрэльванні адыходзячых чырвоных частках і навядзенні сярод іх панікі, у забойстве ў вёсцы Расохі начальніка сувязі невядомай часткі, а таксама пяці чырвонаармейцаў, целы якіх нібыта прыхавалі ў Антонаўцы. Пры гэтым ніякіх доказаў забойстваў апошніх следчы не прывёў. Цітоў палічыў узгаданыя факты нападаў і забойстваў даказанымі і запатрабаваў прымяніць ў дачыненні да дзесяці чалавек вышэйшую меру пакарання - расстрэл, а да іх сем’яў і іншых фігурантаў - высылку ўглыб Расеі. Двух чалавек Цітоў вызваліў з-пад аховы, а збеглых бандытаў і дызерціраў заклікаў лічыць па-за законам.

Заключэнне падпісалі ваенследчыя В.Цітоў і Озераў (ініцыялы не пазначаны) і зацвердзіў начальнік пагранасобаддзялення №2 – Захфронта. На дакуменце дзве рэзалюцыі: *“Згодны. Каміц. 25.05.21”* і *“Пастанову калегіі асобаддзела Захфронта зацвярджаю. Паўнамоцны прадстаўнік па Заходнім фронце. 26.05.21”* і пячатка *“Усесаюзная надзвычайная камісія па барацьбе з контр-рэвалюцыйнымі злачынствамі. Паўнамоцны прадстаўнік па Заходнім фронце”*[38]. Ва ўвазе следчы запісаў, што адабраныя ў Сляскага пры арышце 19 000 савецкіх і ў Данілевіча Адама 6 000 савецкіх рублёў і 20 мікалаеўскіх рублёў канфіскаваныя ў фонд РСФСР[39].

26 траўня калегія Асобага аддзела Заходняга фронта - пазасудовы рэпрэсіўны орган савецкай улады - заслухала даклад начальніка асобаддзялення № 2 Га(т/ш/ц)учак па справах №№ 224, 225, 275, 298, 141а і 293 Пагранасабадзялення № 2 па абвінавачанні шэрагу грамадзянаў у арганізацыі партызанскага атрада на

[38] Тамсама, с. 79.
[39] Тамсама.

карысць Польшчы і распаўсюджванні пракламацій на карысць Балаховіча і шпіянажы. Калегія пастанавіла расстраляць Сляскага Казіміра, Каспіровіча Эдуарда, Дэйнера Іосіфа, Мішкініса (Мішкіна) Міхаіла, Кішкурну Пятра, Даніловіча Адама, Трухіна Івана, Максімовіча Андрэя, Кудревіча Антона, Міхновіча Степана. Таксама калегія пастанавіла выслаць Спявацкую Соф'ю, Сляскую Станіславу (дачку Казіміра Сляскага), Лукашонак Марыю, Максімовіч Франца, Леадамскіх Кліменція Фелікса і Станіслава, а таксама сем'і расстраляных у глыб Расеі праз Аддзел Упраўлення, перадаць іх пад негалосны надзор УНК, а іх маёмасць канфіскаваць і здаць Барысаўскаму ўезднаму выканкаму. Мішкіна Канстанціна і Ісайчук Ядзвігу калегія вызваліла з-пад варты і перадала пад негалосны нагляд міліцыі тэрмінам на адзін год. Удзельнікаў атраду, якія схаваліся ад пераследу, Куліка Андрэя, Сухадольца Пятра, Андрушкевіча Станіслава, Каспіровіча Адольфа, Леадамскіх Пятра, Ігнання, Каспіровіча Уладзіслава, Юрэвічаў Пятра і Ігната, Банькоўскага Эдуарда, Дэйнераў Франца і Адольфа, Мішкіна Яраслава, Шумана, Зелянко Антона і Жука Івана калегія абвесціла ў вышук. На выспісцы з пратаколу паседжання калегіі допіс старшыні Барысаўскага уезднага выканкама ад 24 чэрвеня аб выкананні высялення сям'яў і канфіскацыі іх маёмасці[40]. Па прычыне адсутнасці ажпаведных дакументаў колькасць сем'яў, іх склад і месцы высялення вызначаныць не ўяўляецца магчымым.

Праз два дні, 28 траўня, расстралялі 9 чалавек. Хто і дзе выканаў прысуд, на жаль, невядома. Чамусьці ў той жа дзень не расстралялі Андрэя Максімовіча. З дакументаў вынікае, што 8 чэрвеня падчас канваіравання да месца расстрэлу ён уцёк і быў абвешчаны ў вышук[41]. Далейшы лёс яго невядомы.

Апошні, хто трапіў у поле зроку надзвычайнай камісіі, быў 21-гадовы Пётр Сухадолец. Упершыню яго арыштавалі яшчэ ў студзені

[40] Тамсама, с. 80.
[41] Тамсама, с. 94.

1921 г. за ўхіленне ад мабілізацыі падчас наступлення Чырвонай арміі на Варшаву. Аднак пазней у сакавіку яго ўсё ж мабілізавалі і скіравалі ў Менск у 2 дывізію 6 роту. Праз месяц хлопец захварэў, трапіў у шпіталь у Воршы, адкуль яго адпусцілі дадому ў родную вёску Ляўданшчына. Там 4 ліпеня 1921 г. за дэзерцірства і ўдзел у бандзе Сляскага яго арыштаваў Асобы аддзел УНК 16 арміі. Сухадолец утрымліваўся пад вартай у Смаленску ў Доме папярэдняга зняволення. 18 жніўня ўпаўнаважаны 2-га аддялення асобаддзела Заходняга фронта Міхаіл Мірановіч запатрабаваў для яго вышэйшую меру пакарання - расстрэл. Аднак 24 жніўня Калегія Асобага аддзела Захфронта замяніла расстрэл 1 годам прымусовых прац[42]. Далейшы лёс Пятра Сухадольца вызначыць не ўдалося.

Нягледзячы на рашэнне аб высылцы расстраляных, вядома, што жонка Казіміра Сляскага Марыя Якаўлеўна Сляская з сынам Антонам Казіміравічам жылі на хутары Антонаўка ад 1930 г., калі савецкая ўлада пазбавіла іх выбарнага права і саслала як былых "памешчыкаў" у Астраханскую вобласць. Максімовіч Франц паўторна быў асуджаны 19 лістапада 1937 г. на 10 гадоў лагераў за антысавецкую агітацыю. Пакаранне адбываў у Белбалтлагу[43].

У 1992 г. Беларуская вайсковая пракуратура прыняла рашэнне аб рэабілітацыі ўсіх фігурантаў справы. Ці былі рэабілітаваныя сасланыя сем'і, застаецца невядомым.

Bibliografia

Archiwum Akt Nowych (AAN), sygn.: 2/2478/0/2/651.

Sluckì zbrojny čyn 1920 g. u dakumentah ì ŭspamìnah, ukl.: A. Ges′, U. Lâhoŭskì, U. Mìhnûk, Mensk 2006 [*Слуцкі збройны чын 1920 г.у дакументах і ўспамінах,* укл.: А. Гесь, У. Ляхоўскі, У. Міхнюк, Менск 2006]

---

[42] Тамсама, с. 94.

[43] Анкета Франца Максімовіча. https://ru.openlist.wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86_%D0%A4%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%87_(1885) Доступ 29.03.2025.

Stuzhynskaya, N. I. *Belarus myacezhnaya. Z gistoryi ўzbroenaga antysaveckaga supracivu: 20-ya gg. XX st*. Vilnya 2000 г. [Стужынская, Н. І. *Беларусь мяцежная. З гісторыі ўзброенага антысавецкага супраціву: 20-я гг. XX ст*. Вільня 2000].

Stužynskaâ N., *Cluckae paŭstanne,* dostęp 29.03.2025 [Стужынская Н., *Слуцкае паўстанне,* Доступ 29.03.2025]. https://history-belarus.com/images/img-events/uprising_sluzk/slutskae_paustanne_N-Stuzinskaja.pdf]

Tihomirov A., *Problemy opredeleniya vostochnoj granicy Polshi v 1920–nachale 1921 g.* [Тихомиров А., *Проблемы определения восточной границы Польши в 1920–начале 1921 г.*] Evolutio.info. ttps://evolutio.info/ru/journal-menu/2004-2/2004-2-tihomirov

Anti-Soviet partisan detachment in Pleshchanytskyi volost, Borisov district in the light of the materials of the group criminal case of 1921

The article presents an analysis of the materials of the criminal case, which is stored in the Archiwum Akt Nowych (fund 2478, file 651) and contains documents from the KGB archive (file No. 32449-c) on the activities of an anti-Soviet armed formation that operated on the territory of the Pleshchanytsky volost of the Borisov district of the Minsk province since the autumn of 1920.

The case titled Akta karno-śledcze w sprawie Edwarda Kasperowicza i innych oskarżonych o członkostwo w oddziałach gen. Bułak-Bałachowicza i o dyłystący agenturalną w 1921 r. na froncie zachodnim contains 110 pages. These are the questionnaires of the arrested, interrogation protocols, materials of personal statements, conclusions and resolutions of the bodies of the Special Department of the Western Front, appeals of local residents, as well as documents on rehabilitation. The materials include photographs of individual members of the detachment.

A total of 19 people aged 17 to 54, mostly Roman Catholics, were involved in the case. 10 of them were sentenced to execution by an extrajudicial body. Others were exiled or transferred to the supervision of the UNK and milice.

The documents reveal the details of the investigation, including the testimonies of the arrested and their stories about the activities of the armed formation. The chronological boundaries of the case are from March 28 to August 18, 1921.

K e y w o r d s : Polish-Soviet War 1919-1920, anti-Soviet armed resistance, Kazimir Slaski

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.247-268

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251010

Data przesłania: 29.01.2025
Data akceptacji: 05.03.2025

Уладзімір Лобач
незалежны даследчык
e-mail: nordic972@gmail.com
ORICD: 0000-0002-1877-8107

“Уцялесненасць вайны” ва ўспамінах беларускіх вяскоўцаў пра перыяд нацысцкай акупацыі

„Ucieleśnienie wojny” we wspomnieniach mieszkańców wsi białoruskiej z okresu okupacji nazistowskiej

Важным аспектам утрвалення падзей вайны ў памяці з’яўляецца „ucieleśnienie wojny” – яе перцэпцыя і перажыванне на ўзроўні адчуванняў канкрэтнага чалавека, калі візуальныя вобразы і колеры, гукі, пахі, смакі і дотыкавыя адчуванні ствараюць суб’ектыўны, але насычаны эмоцыямі вобраз вайны. Артыкул прысвечаны аналізу ўспамінаў вяскоўцаў з перыяду нацысцкай акупацыі Беларусі. Гэтыя аповеды адлюстроўваюць пачуцці і „цялесныя” ўспрыманні вайны. Крыніцай інфармацыі з’яўляюцца запісы этнаграфічных экспедыцый супрацоўнікаў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта ў 2000–2020 гг. на поўначы Беларусі.
Słowa kluczowe: Białoruś, II wojna światowa, okupacja, mieszkańcy wsi, odczucia, emocje

У даследаваннях гісторыі Другой сусветнай вайны і нацысцкай акупацыі на сёння існуе мноства падыходаў і тэматычных напрамкаў. Антрапалагічны дыскурс звяртае ўвагу на гісторыю Homo belli – “чалавека вайны”, якім можа быць і шараговы салдат на фронце, і падлетак на акупаванай тэрыторыі. У гэтым сэнсе, важкім стае асабісты досвед перажывання чалавекам страшных падзей ваен-

нага ліхалецця, у тым ліку рэакцыі яго цела (эмоцый, адчуванняў) на ваенную рэчаіснасць, зафіксаваныя ў памяці.

> Ва ўспамінах пра вайну зафіксаваны як калектыўныя ўспаміны (якія ўсё ж перажыты кожным чалавекам па-свойму), так і яркія індывідуальныя ўспаміны (у тым ліку на цялесным узроўні ў выглядзе пахаў, гукаў, дотыкавых і смакавых адчуванняў, а таксама розных успрыманых вобразаў) [...] У вусных апавяданнях пра вайну альтэрнатывай калектыўнай памяці аказваецца індывідуальны вопыт, пры рэпрадукаванні ўспамінаў пра які апавядальнік мімаволі прывязвае суб'ектыўныя перажыванні да цялеснасці[1].

"Уцялеснянасць вайны" яшчэ не стала прадметам спецыяльных даследванняў айчынных навукоўцаў, бо падобныя штудыі патрабуюць міждысцыплінарнага ўзаемадзеяння не толькі гуманітарыяў, але сацыёлагаў, нейрафізіолагаў і псіхолагаў, але ў выпадку з "дзіцячым тэкстам вайны" не звяртаць увагу на яго сэнсарную канву папрост немагчыма. Справа ў тым, што "*дзіця ў любых умовах заставалася перш за ўсё дзіцём, чалавекам, які не зусім яшчэ навучыўся рэфлексаваць*"[2], што, у сваю чаргу, вызначала прыярытэтнасць пачуццёвага ўспрыняцця свету ў працэсе яго спасціжэння.

> У лепшым выпадку дзіцячым успамінам уласцівы гэты сапраўды пачуццёвы прысмак ранніх уражанняў [...] У незлічоных больш празаічных варыянтах, якія сустракаюцца ў аўтабіяграфічнай літаратуры, апісваюцца падобныя ўражанні, абумоўленыя інтэнсіўным шумавым, смакавым ці каляровым уздзеяннямі[3].

---

[1] А. Балашова, *Образ памяти в ее телесном проявлении в воспоминаниях о Великой Отечественной войне,* [у:] *Проблемы национального единства и идентичности в контексте мирового опыта*, ред. Е. Баринова, Москва 2017, с. 215.

[2] И. Реброва, *Мир детской повседневности в условиях оккупации северного Кавказа*, "Вестник Пермского университета. История" 2014, вып. 2, с. 86.

[3] Ф. Маубах, *Сказки, игры, ролевой обмен: детское освоение военного насилия (1939–1945),* [у:] *Вторая мировая война в детских «рамках памяти»: сборник научных статей*, ред. А. Рожкова, Краснодар 2010, с. 153–154.

Грунтам даследавання сталі ўспаміны вяскоўцаў паўночнай Беларусі, большасць з якіх у часе вайны і акупацыі былі дзецьмі альбо падлеткамі. Запісы былі зроблены пад час экспедыцый Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, праведзеных у Віцебскай вобласці пераважна ў 2000–2020-х гадах.

Палітра пахаў у вясковых аповядах пра вайну прадстаўлена даволі слаба, быць можа таму, што пахавая чуйнасць, пры яе важнасці для чалавека, саступае здольнасці бачыць і чуць рэальны свет. Нешматлікія ўзгадкі пахаў маюць абсалютна розны сітуацыйны кантэкст і эмацыйна падкрэсліваюць яго. Рэзкі і непрыемны пах сіласу, які не проста пахне, але смярдзіць, падкрэслівае страшныя ўмовы жыцця ў нямецкім лагеры для цывільных асобаў. "*Маладых нас бізуном-бізуном гэты немец: "Лезьце наверх!" Адзежа ж гэта смярдзела сіласам… Пабыўшы ў лагеры. Ай-яй!*"[4]. У іншай сітуацыі неверагодна смачным пахам характарызуюцца кансервы, якімі дзеліцца нямецкі салдат са згаладалымі дзецьмі. І памяць пра гэта застаецца настолькі выразнай і эмацыйнай праз дзясяцігоддзі, што пажылая жанчына не знаходзіць ніякіх падобных аналагаў у сучасным (мірным) асартыменце.

> Надаець нам. Кансервы дась, дась ён нам: "Толька ідзіці, хавайцесі!" Што яна дужа пахучая, каб начальства не ўчула, не паняло, што мы ядзім кансерву. А яна ж пахучая. Нашу ж цяпер адкрый – яна не пахніць нічым, а тая ж ужо, Божа мой, якая![5]

У выпадку, калі суразмоўца прыгадвае пра тое, як немцы вышуквалі габрэяў па іх спецыфічнаму паху, трэба разумець, што вядзецца пра міфалагічныя канатацыі вобразу "чужога" ў традыцыйнай карціне свету, дзе габрэям прыпісваўся рэзкі, непрыемны пах.

---

[4] Фальклорны архіў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (ФА ПДУ): Зап. У. Лобач у 2008 г. ад Ж., 1927 г.н. у в. Каханавічы Верхнядзвінскага р-на (з мэтай захавання персанальных дадзеных суразмоўцы пазначаецца толькі яго пол і год нараджэння).

[5] ФА ПДУ: Зап. У. Лобач, У. Аўсейчык у 2017 г. ад Ж., 1935 г.н. у в. Светлічашча Шумілінскага р-на.

Перакананне ў тым, што габрэі маюць свой уласны пах, непрыемны для тутэйшых, бытавала ў даваенны і паваенны час і было характэрнай рысай чужынца.

> Мяркуючы па аповядах неяўрэяў найболей адмоўнай рысай іх габрэйскіх суседзяў быў нібы ўласцівы ім спецыфічны пах, што так ці інакш падсілкоўвала латэнтную канфліктнасць у паўсядзённых кантактах і лішні раз умацоўвала ўяўленне пра габрэя як пра чужынца. “Да, запах есть от йих. Не наш запах. От самого человека. Ось такой, еврейский запах. Говорят, як от жидовки несёть. Пот такой или что-то[6].

Іншымі словамі, у выпадку з сюжэтам акупацыйнай рэальнасці гаворка можа ісці хіба што пра ўяўленні мясцовага насельніцтва адносна габрэяў, а не пра рэальнае здарэнне, калі немцы абнюхвалі падазраваных людзей. “*Да, яўрэеў дажа, каторыя чорныя былі такія бабы, дык нюхалі дажа, узнавалі па запаху яўрэеў, стралялі іх. [Эта немцы ўзнавалі?] Да, нюхалі. [...] Але тады нюхалі іх, і тады ўжо распазнавалі, што эта (яўрэй). Ну так у горадзе білі етых яўрэеў*”[7].

Але адзін жудасны пах, які не меў аналагаў у мірным жыцці, быў страшнай візітоўкай менавіта вайны і акупацыйнага тэрору. Смурод мноства непахаваных чалавечых целаў, якія ў лясах раскладаліся самі-сабою, на паветры, пад сонцам – былі непасрэдным знакам праведзеных карных экспедыцый. Апрача ўсяго іншага, непахаваныя забітыя людзі сведчылі аб тым, што смерць у чалавечым свеце больш не кантралюецца і не афармляецца пасродкам рытуалу, што ўласціва для вясковай (і не толькі) супольнасці ў мірны час.

> Прайшлі, тады ўвайшлі ў лес. Каб жэ вы відзелі, што ляжала пабітых і на адном баку дарогі, і на другом. А бабы паразьдзяваныя, паразьдзяваныя дагала. І мушчыны разьдзетыя былі. А пагода, а сонца! Там ляжалі слатой, хто іх калі падбіраў? А цеплата, а авадні! Мы праз той

[6] О. Белова,. *Быт и повседневность в рассказах жителей Глубокого,* [у:] *Глубокое: память о еврейском местечке*, ред. И. Копченова, Москва 2017, с. 194.

[7] ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2014 г. ад Ж., 1927 г.н. у в. Соржыца Бешанковіцкага р-на.

лес ішлі і ня дыхалі, баяліся! Прайшлі той лес, так-сяк і дабраліся дамой (Ушацкі р-н)[8].

Колеры вайны ва ўспамінах прадсталены таксама сціпла, што зусім не азначае іх адсутнасці ва ўпрыняцці акупацыйнай рэчаіснасці. Справа ў тым, што вясковаму чалавеку няма патрэбы ўдакладняць у размове, што колер снегу – белы, травы – зялёны, а крыві – чырвоны. І калі не фармальна запісваць размову, але ўключыць эмпатыю і ўяўленне, то не цяжка сабе ўявіць колеравую гаму вёсак, якія палілі нацысты, альбо лагер людзей, што хаваюцца ў зімовым лесе ад карнікаў. Разам з тым, выразна выяўляецца антыномія двух асноўных колераў – белага і чорнага, кожны з якіх мае ў народным светапоглядзе даволі пэўную семантыку. Белы колер, найперш, сімвалізуе святло, чысціню, прадукавальную сілу і судносіцца з боскімі персанажамі, якія ў замовах едуць "на белым кані", каб змагацца з нячыстай сілай ці хваробамі[9]. Таму невыпадкова, што ў прарочых снах часоў акупацыі "святая Нядзелька" ў белым адзенні і сівабароды Бог вяшчуюць пра заканчэнне вайны (г.зн. перамогу над "нячыстай сілай"). Паказальнымі выступаюць і гісторыі пра цудоўнае выратаванне, калі людзей ад немінучай гвалтоўнай смерці ратуюць невядомыя героі, якія прыскакалі на месца маючага адбыцца масавага растрэлу ці спалення на белых конях. Белы колер, які сімвалізуе святло, выступае і атрыбутам свята, што таксама фіксуецца ў памяці. "*А прышла жэншчына, майго бацькі дваюрадная сястра, у яе тожа чэцвяра дзяцей. У хату зайшла, а ў маткі скамейка такая і рад этых булак, субота велікодная, булак наклала, белым льняным палаценцам накрыла*"[10].

---

[8] *Вайна – трагедыя і памяць народа : расказваюць сведкі падзей: зб. дыялект. тэкстаў*, рэд. В. Курцова, Мінск 2023, с. 84.

[9] Л. Раденкович, *Символика цвета в славянских заговорах,* [у:] *Славянский и балканский фольклор: духовная культура Полесья на общеславянском фоне*, ред. Н. Толстой, Москва 1986, с. 126–127.

[10] Зап. Т. Валодзіна, Т. Кухаронак у 2011 г. ад Ж., 1934 г.н. (нар. у в. Пыхань Веткаўскага р-на) у в. Валевачы Чэрвеньскага р-на.

З другога боку, "*белы колер – пастаянны атрыбут смерці. Ён прысутнічае... ва ўсіх "праявах" смерці, у заложных і звязаных з пакойнікамі дэманах: ён прадстаўлены традыцыйным адзеннем памерлага, знакамі жалобы (вывешанымі навонкі белым палатном, ручнікамі)*"[11]. У згадках пра ваенны час, белы колер пазначае сабой рэакцыю чалавека на смяротную небяспеку. "*А потом папа вярнуўся (у вёску) і хацеў нешта яшчэ узяць, палажыць на воз, узяць. А тады прыбег, такі сам белы, весь белы, збялеўшы, кажыць: немцы ўжо ў дзярэўне. Як мы успелі, я не знаю*"[12].

Але сімволіку смерці ўвасабляюць сабой і белыя масхалаты карнікаў, калі яны праводзілі свае акцыі ўзімку.

> І вот толькі я на пагорак паднялася, во, як вас бачу, – нямецкі лыжнік у белым. Ой! Як я закрычала і ўніз. Ай, страшна! А там жа людзі. Ай, як усе пабеглі![13]
>
> Потым мы жылі ў мамы. Я была чорная, цёмная. Больш года была ненармальная. "Немцы, немцы!" Куды я ні хавалася, куды я ні хадзіла – усюды немцы былі... У белым, у белым...[14].

Чорны колер, у адрозненне ад белага, амбівалентных значэнняў не мае і народнай культуры суадносіцца з цемрай, зямлёй, іншасветам і дэманічнымі персанажамі[15]. У гэтым плане, рэаліі вайны арганічна ўпісаліся ў колеравыя значэнні традыцыйнай карціны свету, калі чорны колер судносіўся з акупантамі ды іх памагатымі і, такім чынам, мог аўтаматычна і неўсвядомлена спрацоўваць як ацэначны фактар у кантэксце іх злачынных дзеянняў.

> Ён надумаўся і ракету ўверх – жах! Тут іх аж чорна стала. Павыбягалі з лесу. Акружылі нас поўнасцю, з усіх бакоў. Ну, хлопцы такія былі – хрэст (свастыка) во на рукаве і ў чорным адзеты былі. Нас пастроілі.

---

[11] Седакова, О., *Поэтика обряда: погребальная обрядность восточных и южных славян*, Москва 2004, с. 67.

[12] ФА ПДУ: Зап. М. Мякшыла ў 2019 г. ад Ж., 1933 г.н. у в. Іст Мёрскага р-на.

[13] ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 1992 г. ад Ж., 1929 г.н. у в. Юхавічы Расонскага р-на

[14] А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік, *Я з вогненнай вёскі...* Мінск 1975, с. 13.

[15] Л. Раденкович, *Символика цвета…,* с. 128–129.

Пачалі здзекі. Мужчын адзельна пастроілі, а баб адзельна. І пачалі лупцаваць гэтых мужчын. – Дзе ваша, бандыты, аружыя? (в. Будзенічы Барысаўскага р-на)[16].

Былі паліцаі, іх крэпка ня помню. Помню, у чорным адзенні хадзілі – эта паліцаі. Ну, штыкамі калолі ў сена, усюды глядзелі, шукалі парцізан[17].

Апрача пазначэння ўласна карнікаў, чорны колер у аповядах слугуе досыць выразным "знакам бяды", які можа ўказваць на розныя праявы акупацыйнай жудасці – спаленыя паселішчы, фізічныя раны і траўмы, і нават паразітаў, якія сталі неад'емнай часткаю жыцця ў экстрымальных умовах.

Яны (немцы) паехалі туды ў лес, кажуць, акружылі там людзей і не пусцілі іх на гала з лесу выйці. А там быў раней маёнтак, у будынак у той, у хлеў увагналі... І я да вечара не знала, што іх няма. Ну, так стаў гарэць агонь, што да неба стоўб чорны (в. Пузічы Салігорскага р-на)[18].

Вот туды ў Польшу і гналі нашых людзей, мальцаў, каторыя пашлі ў армію служыць, а іх там у плен узялі ўжо, там у Расіі, і тут во гналі. І шлі пяшком, у каторага рука атарваная, у каторага нага. На іхнай, ну як яе звала мама, у цялегі на гэтай паложаць і вязуць. У дзярэўню прыедуць, тут хто бульбу сыпець, хто што было – усё давалі ім. А яны чорныя ўсё, ну, атарваныя рукі[19].

Ай, гадасці было! [...] Мы ў бане яшчэ жылі, там у бане. У этай бане было прусакоў! Цяпер называюцца тараканы, эта прусакі. Тараканы былі чорныя, такія бальшыя, бальшыя. Чорные, парадашныя такія, чорныя вусы длінныя[20].

---

[16] А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік, *Я з вогненнай вёскі...,* с. 14.

[17] ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2019 г. ад Ж., 1938 г.н., у в. Іванькі Мёрскага р-на.

[18] А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік, *Я з вогненнай вёскі,* Мінск 1975, с. 246.

[19] ФА ПДУ: Зап. Зап. У. Лобач, А. Сумко ў 2019 г. ад Ж., 1928 г.н. у в. Махірова Полацкага р-на.

[20] ФА ПДУ: Зап. У. Лобач, А. Сумко ў 2020 г. ад Ж., 1933 г.н. у в. Мажуйкі Ушацкага р-на.

Пры ўсіх згаданых значэннях чорнага колеру ва ўспрыняцці акупацыі трэба разумець, што ў большасці выпадкаў, калі ідзе гаворка пра спаленыя вёскі, пажарышчы і папялішчы, ён у размове не пазначаецца, але разумеецца па змоўчанні. І ў гэтым сэнсе, вясковы краявід Беларусі за часы вайны і акупацыі "пачарнеў" радыкальна, у пэўных раёнах нагадваючы "мёртвую зямлю".

Надзвычай ёміста і эмацыйна ў вясковых наратывах прадстаўлены **гукавы код акупацыі**. Успаміны, з якімі давялося працаваць, літаральна прасякнуты гукавымі вобразамі, якія выводзяць на тагачасныя рэаліі і вылучаюць гукі, проціпастаўленыя норме мірнага часу. Такая ўвага да "фанатэкі вайны" не выпадковая, а толькі падкрэслівае значнасць дыялектнай гукавай карціны свету для яе носьбітаў, што актуальна менавіта для прадстаўнікоў лакальных вясковых супольнасцяў.

> Дыялектная гукавая карціна свету – гэта схема ўспрымання гукавай рэчаіснасці, якая склалася на працягу многіх стагоддзяў існавання соцыума, абмежаванага пэўнай тэрыторыяй і прыроднымі, эканамічнымі, гаспадарчымі ўмовамі жыцця. Дыялектная гукавая карціна свету разумеецца як фрагмент дыялектнай моўнай карціны свету[21].

Традыцыйная гукавая карціна свету беларускай вёскі абслугоўвае ўяўленні людзей пра "парадак" і, асабліва, пра яго парушэнне, што можа выяўляцца як у гарызантальным (вёска – горад), так і вертыкальным (даўнейшае і цяперашняе жыццё) супастаўленні. Горад, які разбурае повязі чалавека з зямлёй, што ёсць сутнасным у жыцці вяскоўца, акрамя таго рэпрэзентуе і абсалютна іншую экалагічную мадэль быцця людзей. Невыпадкова, што дыскамфортнасць гарадскога жыцця вельмі часта апісваецца вясковым чалавекам на роўні вонкавага, эмацыйнага ўспрыняцця, калі немалаважнае значэнне набываюць гукавыя і нават пахавыя характарыстыкі. Адсюль, "нелюбоў" вяскоўца да горада мае аб-

[21] С. Шляхова, *Фоносемантическая звуковая картина мира*, Пермь 2016.с. 47.

салютна канкрэтнае гукавае вызначэнне – "шум, глум", як непрыдатныя для жыцця ўмовы. "*Я горад не люблю, Бог ведаіць… Я прывыкла жыць на зямле. Мне нада хазяйства, мне нада зямля... А ў горадзе шум, глум гэты, ай!*"[22]

Уяўная "цішыня" вёскі ў супрацьвагу "шумнаму" гораду трактуецца зусім іначай ўласна вяскоўцамі, якія проціпастаўляюць "спеўнасць" сваёй жыццёвай прасторы ў залатыя часы маладосці "моўкнасці" не толькі ўрбаністычнага асяродка, але і сучаснасці ў цэлым. Песня, пры гэтым, усведамляецца не каштоўнасцю са сферы акадэмічнай фальклярыстыкі, але пераканаўчым доказам сапраўднай вітальнасці, калектывізму, салідарнасці і аптымістычнасці вясковай супольнасці ў супрацьвагу атамізаванаму, эгаістычнаму і бяздушнаму грамадству цяперашніх людзей, дзе песня ў публічнай прасторы разглядаецца як ненармальнасць.

> Ой, Купала піялі! Ай, на Яна, Купала. Дзеўкі зёлкі сбіралі. Так не толька у нас, смотрыш – касцёр гарыць. Лапішкі дзерэвня, там такіе певцы былі! Там гарыць касцёр, там паюць. Ай, раздаюцца толька песні! Людзі работалі, очэнь работалі, но вясёлыя былі, адны песні кругом – нічога большэ не услышыш. А цепер усе замоўкла. Усё замоўкла[23].
>
> Людзі какіе-то добрые былі, не цяперашніе. Людзі былі вясёлыя. Не так пад'еўшы былі, як цяпер, а піялі. Цяпер, каб дзед піяў, сказалі б, ці напіўся ці дурны. Цяпер такога няма[24].

Знакавасць песні як маркёра нармальнасці вясковага жыцця выразна бачыцца ва ўспамінах пра вайну і акупацыю, калі спевы не ўзгадваюцца ўвогуле альбо фігуруюць у абсалютна іншых значэннях, чым гэта ёсць у мірны час. Свет для дзіцяці відавочна

---

[22] ФА ПДУ: Зап. Валодзіна Т., Лобач У. у 2007 г. ад Ж., 1930 г. н., у в. Слабада Віцебскага р-на.

[23] ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык, У. Лобач у 2012 г. ад Ж., 1926 г.н. у в. Верацеі Пастаўскага р-на.

[24] ФА ПДУ: Зап. У. Лобач, А. Сумко ў 2019 г. ад Ж., 1940 г.н. у в. Чарневічы Глыбоцкага р-на.

стае перакручаным з ног на галаву, калі песні змушаюць пяць габрэяў, што ідуць на пагібель, як тое было ў 1941-м у Мінску[25] ці ў Пінску.

> І там выкапалі яму вельмі вялікую, і гавораць, што будуць біць, растрэльваць жыдоў. Ну, сказалі і сказалі, і я сабе іду. І дзесці чую спеў. А калісці там быў невялікі лясок такі, але густы. Іду праз той лясок, бачу – па баках ідуць немцы, а пасярод і жанчыны, і мужчыны. Не... адразу мужчын вялі і прымушалі іх спяваць – каб яны спявалі расійскія вайсковыя песні (Пінск)[26].

Страшным успамінам дзяўчынкі з ваколіцаў Мёраў застаецца згадка пра рэлігійныя спевы тутэйшых цыганоў перад растрэлам, пасля чаго наступае мёртвая цішыня.

> Каля мястэчка быў такі лес. Там былі выкапаныя ямы і там расстрэльвалі жыдоў. Жыды ўцякалі і былі расстраляны. Потым расстралялі цыганоў. Бо так рабілі немцы... Цыганы неслі абразы Багародзіцы і спявалі царкоўныя песні. І расстралялі ўсіх цыганоў. Гэта было страшна. А потым усё заціхла[27].

Паказальным стае выпадак, калі дзяўчаты спяваюць песні, каб уцячы з нямецкіх прымусовых прац, бо іх спевы ў часе вайны ўсе ўспрымаюць як праяву неадэкватнасці, на што і разлічвалі ўцякачкі, свядома прыкінуўшыся "дурушамі". "І *трэці раз (уцякалі). Узялі лапаты на плячо і з песнямі. Прыкінулісь дурушамі. Ніхто нас не задзержываў. Як ішлі, толькі смяяліся з нас*"[28]

У сітуацыі вайны ўвага найперш звярталася на візуальныя і гукавыя характарыстыкі аб'ектаў, персанажаў і з'яў, з якімі дзеці спатыкнуліся ўпершыню. Налёт самалётаў і бамбаванне, перастр-

---

[25] Т. Снайдер, *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*, Київ 2015, с. 298.

[26] *Polacy na Wschodzie. Historie mówione*, pod red. D. Czapigo, Warszawa 2023.

[27] Archiwum Historii Mówionej Ośrodka KARTA i Domu Spotkań z Historią, zespół świadków historii, sign. AHM_0291.

[28] ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 2014 г. ад Ж., 1922 г.н. у в. Астроўна Бешанковіцкага р-на

элка і гукі куль, артылерыйская кананада, "*гергетанне" варожых салдатаў, лямант і роспачны плач аднавяскоўцаў... Але пры гэтым памяць не фіксуе "мірныя гукі*" (спевы птушак, крык пеўня, гукі малатарні і да т.п), што сведчыць пра спецыфічны слыхавы адбор у экстрэмальнай сітуацыі. Гукі, захаваныя ў памяці, неад'емна звязаныя з прычынай, што тыя гукі спарадзіла.

> Чалавек у хаосе гукаў, успрыманых як нейкі непадзелены шум (нешта накшталт налады аркестра перад канцэртам) – надае непадзеленаму гучанню статус знакавасці: кожны гук змяшчаецца ў свой час і месца і звязваецца з вызначаным аб'ектам – гук становіцца сігналам-паказальнікам, які дэшыфруе сітуацыю[29].

Пры гэтым, дзецьмі вельмі актыўна выкарыстоўваецца прыём гукаімітацыі, які пры адсутнасці абстрактных паняткаў і належнага ўзроўню рэфлексіі дазваляе на эмацыйным узроўні ідэнтыфікаваць дагэтуль невядомыя з'явы і аб'екты.

> А патом прышла машына бартавая, две машыны даже. Там Лётцы, многа там было наших лагерей была. И когда везли нас этай машинай, и вот эци немецкие пикировщики – **вж-ж-ж-жы-ы-ых –** вот так над нами. **Вж-ж-ж-жы-ы-ых** над нами. И строчыли один раз, но не попали ни в кого. Или они пугали, или…[30].
>
> Як сягоння помню, ляціць "рама", самалет такі "рама", панімаеце? Відзелі? Самалет такі, а ззаду такая, як рама сделаная. І гэты – **трах-трах! –** у Сіляўшчыне бомбы паляцелі[31].
>
> І чуем – **гыркаюць** аўчаркі і самі (немцы) – **гыр-гыр-гыр**. **Гаргочуць** усё чыста[32].

---

[29] Т. Цивьян, *Отражение звукового пейзажа в языке и тексте (на материале русской загадки),* [у:] *Мир звучащий и молчащий: Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян*, ред. С. Толстая, Москва 1999, с. 150–151.

[30] ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2014 г. ад Ж., 1934 г.н. у в. Астроўна Бешанковіцкага р-на

[31] ФА ПДУ: Зап. У. Лобач, А. Сумко ў 2019 г. ад Ж., 1928 г.н. у в. Янкавічы Расонскага р-на.

[32] ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 2017 г. ад Ж., 1934 г.н. у в. Шчаперня Полацкага р-на.

Знакавае месца ў гукавых характарыстыках вайны і акупацыі, адлюстраваных ва ўспамінах, займаюць экспрэсіўныя формы выяўлення эмоцый – *крык* і *голасны плач*. У мірным жыцці абедзьве гэтыя формы ёсць нетыповымі для гукавага ладшафту вёскі, але маркіруюць, як правіла, сітуацыі надзвычайныя. Крык, як моцны гукавы сігнал, выкарыстоўваюць пры пошуку чалавека, які заблукаў у лесе альбо дзеля таго, каб не згубіць сувязь і арыентацыю ў лясным масіве. Знакам бяды крык слугуе ў выпадках, якія пагражаюць жыццю чалавека (напрыклад, пажар ці правал пад лёд на зімовым азяры, альбо раптоўная траўма), але можа мець і побытавае вымярэнне, калі афармляе моцную свару паміж суседзямі.

Крык у гукавым ландшафце вёскі мае адмоўнае значэнне, бо ён быў суаднесены з сітуацыяй канфлікту, няшчасця ці небяспекі. У традыцыйным гукавым ландшафце крык семантычна набліжаны да голаснага плачу, а ў рамках пахавальнай абраднасці крык і плач утвараюць адзіную і непадзельную форму – *галашэнне*.

У аповядах пра вайну і акупацыю чалавечы крык і голасны плач (галашэнне) фігуруюць вельмі часта, як рэакцыя на гвалт, небяспеку і страх смерці, але маюць сваю спецыфіку, у параўнанні з мірным часам. У дзіцячых успамінах гэтыя эмацыйныя рэакцыі, характарызуюць псіхалагічны разлад не толькі дзіцячага, але найперш – дарослага свету, дзе экстрымальныя эмоцыі выяўляюць пераважна жанчыны.

> Разнашвалі павесткі па мужчынах. Я помню, як людзі плакалі, як іх праважалі, сколька мужчын на дарогу сабралася, сколькі народу было. У нас на центру Калышак, сколькі там кріку было, калі назаўтра вайна началася і адпраўлялі на вайну людзей. Ну, **женшчыны, знаеш, як крычалі, плакалі ратункі**[33].

Асобнае значэнне ў дзіцячых успамінах пра акупацыю маюць крыкі і плач маці, якія азначаюць, што бяда і гора з нейкай вонкавай прасторы прыйшлі непасрэдна ў дом і сталіся фактарам драматычных ці нават трагічных старонак сямейнай гісторыі.

[33] ФА ПДУ: Зап. Д. Казлоў у 2013 г. ад М., 1920. г.н. у г.п. Лёзна.

Якраз была эта вайна, і **мамка мая плакала**, а ў ей было трое нас, адзін пад адзін. А жэншчына, очэнь цяжка было. А яна ўсё плачыць – нада ж карміць, нада ж усё[34].

Я помню, быў варваўшысь к нам у хату паліцай. І тады папу вывелі с хаты, яму этым прыкладам (далі). **Мама крычала, баялася**, што ён застрэліць, еты паліцай яго. Ай, **мама крычала на ўсю уліцу**, і нас падняла. Ну, алі адпусцілі яны тады папу. Не застралілі[35].

У адрозненне ад мірнага часу, крык выступае не толькі як рэакцыя людзей пацярпелых, але слугуе гукавым атрыбутам суб'ектаў гвалту, вербальным спосабам прымусу і падпарадкавання.

Як зазвінела акно! Такое вот ці з вінтоўкі, ці з аўтамата ў акно, і асвяцілі фанарыкам. І **крычалі** што: "Парцізан, вылезай!" Ну, тут крык, сталі плакаць, жэншчыны гэта старыя сталі плакаць[36].

А адна сям'я удрала, у іх пяцера дзяцей было. Яна у возера увайшла, на руках рабёнка дзяржала і пяцеро сваіх рабят дзяржала. Ну, а ім нада было іх растраляць жа. Паліцаі стаяць на берагу і **крычаць**, выхадзі![37]

Але выразным кантрастам выбуху эмоцый, выкліканых пачаткам вайны, выступае мярцвяная цішыня, як знак няпэўнасці, страху і трывожных прадчуванняў. "*Ну вот, цераз нескалька дней мабілізацыя маладых людзей. Пайшлі на апредзелёны пункт зборачны. Ну ясна, як всегда – слёзы жэнскія, крыкі прашчанія, маладых забралі. Ну і ўсё, ціха стала ў дзярэўні*"[38].

Семантыка абслютнай цішыні ў народнай культуры суаднесена з уяўленнямі пра смерць і свет памерлых, якім уласцівая маўклікасць

[34] ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык, У. Лобач у 2015 г. ад Ж., 1928 г.н. у в. Бабінавічы Лёзненскага р-на.

[35] ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2019 г. ад Ж., 1937 г. н., у г. Дзісна Мёрскага р-на (нар. у в. Асяродкі Верхнядзвінскага р-на).

[36] ФА ПДУ: Зап. У. Філіпенка у 2007 г. ад Ж., 1939 г.н. у в. Чаросава Лепельскага р-на.

[37] ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2019 г. ад Ж., 1932 г.н. у г. Дзісна (нар. у в. Перабродзе).

[38] ФА ПДУ: Зап. Лобач У. , У. Аўсейчык У., У. Лобач у 2018 г. ад Ж., 1932 г.н. (нар. в. Дзягелева Бешанковіцк. р-на) у в Сіроціна Шумілінскага р-на.

у супрацьвагу жывым, што маюць здольнасць гаварыць. Галасавое супрацьпастаўленне жывых і памерлых падкрэсліваецца ў пахавальных галашэннях.

Рытуальная цішыня (маўчанне чалавека) становіцца актуальнай у сітуацыях, калі паўстае неабходнасць наладзіць кантакт з іншасветам, напрыклад, падчас варажбы. Але экстрэмальнасць і непрадказальнасць вайны дадае ў вытлумачэнне цішыні сваё разуменне. У шырокім значэнні, якое характарызуе парадак жыцця пэўнай лакальнай супольнасці, "цішыня" азначае адносны спакой, адсутнаць гвалту і прымусу з боку акупантаў ды іншых узброеных людзей. Іншымі словамі, "час цішыні" пазначае той рэдкі момант, калі вайна яшчэ не прыйшла ў вёску.

> [*Ну, а пры немцах?*] Гдзе **было ціха**, я тада малой был, плоха помню, вот. Гдзе парцізанскіе сем'і былі, там бяда была[39].
>
> Сначала год **жылі ціха**, а тады ужо сталі парцізаны. Ну, але немцы тады людзей бралі у Германію[40].
>
> Ну, началася вайна. Жывём мы пака, **усё нічога і ціха**. Ішчо нескалькі дней прайшло. А тады пабліже ўжо падступаюць, забіраюць. Уже сталі мы чуць, як снарады рвуцца. Днём рвуцца снарады, ужо б'юць[41].

Цішыня, як усвядомленае маўчанне чалавека, выяўляе сваё прызначэнне ў гранічных абставінах, калі існуе пагроза жыццю людзей. Чалавечы голас – гэткая ж адзнака прысутнасці, як і фізічны след на зямлі. Схавацца ў балоце, дзе сабакі карнікаў не возьмуць след, і суцішыцца да нячутнасці – гэта практыка выжывання ва ўмовах палявання акупантаў на людзей. "*Скіталіся па лясах, балоту. А бывалі такія маменты, калі экспедыцыя ішла,* ***у балоце, кажа, усе***

[39] ФА ПДУ: Зап. У. Лобач, А. Сумко ў 2019 г. ад М., 1926 г.н., в. Ломашы Глыбоцкага р-на.

[40] ФА ПДУ: Зап. У. Філіпенка ў 2010 г. ад Ж., 1926 г.н. у в. Хралы Глыбоцкага р-на.

[41] ФА ПДУ: Зап. Д. Казлоўскі ў 2014 г. ад Ж., 1929 г.н. у в. Гняздзілавічы Бешанковіцкага р-на (нар. і ў часе вайны была ў в. Старасельле Асьвейскага р-на).

***сядзім ціханька**, сколькі неізвестна, з моху выдавіш вады – хлебнеш і ўсё. Ні есць, ні піць нічога не хацелася і холада не чуствавалі*"[42].

Старэйшыя дзеці і падлеткі вельмі хутка пераймалі ў дарослых мадэль маўклівых паводзін як неад'емны элемент стратэгіі выжывання. "*А былі такія умныя дзеці – не плакалі, яны чувствавалі апаснасць, **страх – гэта ў краві было***"[43]. Але вялікую праблему ў экстрымальнай сітуацыі ўяўлялі дзеці малодшай узроставай групы і немаўляты, якія яшчэ не ўмелі кантраляваць свае эмоцыі і гучным плачам маглі падаць сігнал ворагу. Менавіта гэтая акалічнасць была адной з прычын таго, што жанчыны з малымі дзецьмі былі скрайне непажаданымі ў партызанскіх атрадах ці лясных лагерах мірнага насельніцтва, якое хавалася ад карнікаў.

> Дом кагда ужэ згарэў, наша хатка, мама пераправіла нас сюда, к бабушке, не помню ў каком гаду. Патаму, што мама ужэ не магла. Нас жа лавілі (немцы), а мы плакалі, ужэ **нарушалі парцізанскую цішыну** эту[44].
>
> Гэныя людзі, што былі з намі, взрослыя пашлі ўцякаць, хто куды. А мае сёстры малыя плакалі. Яны баяліся, гэтыя людзі, што будуць дзеці плакаць і прыйдуць немцы, і не ўзялі нас[45].

У абставінах, калі плач немаўляці мог каштаваць жыцця вялікай групе дарослых людзей, выбар на карысць выратавання мог насіць жахлівы ў сваёй трагічнасці характар, які адлюстроўвае парушэнне сістэмы каштоўнасцяў у сітуацыі смяротнай пагрозы.

> І пабеглі ўжо уцякаць, катомачкі забралі за плечы, і пабеглі. А гэты павозкі ўсе пааставаліся там. Тады такая амшарына была бальшая,

---

[42] ФА ПДУ: Зап. А. Сумко ў 2021 г. ад Ж., 1964 г.н. (з успамінаў маці) у в. Сенькава Верхнядзв. р-на.

[43] ФА ПДУ: Зап. А. Сумко ў 2021 г. ад Ж., 1964 г.н. (з успамінаў маці) у в. Сенькава Верхнядзв. р-на.

[44] ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 2023 г. ад Ж., 1936 г.н. (нар. і жыла ў часе вайны ў в. Скупліна Барысаўскага р-на) у г. Полацк.

[45] ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 2006 г. ад Ж., 1938 г.н. (нар. у в. Малыя Аўцюкі Калінкавіцкага р-на) у в. Стайкі Ушацкага р-на.

ельнік. А баба была адна, радзіўшы рабёначка маленькага. І з рабёначкам гэтым... Нас акружылі, але нас не нашлі. Абышлі гэтую амшарыну, а мы чуем, як яны гаркалі, і як павозкі нашыя пазабіралі. [...] Да, баба гэтага рабёнка задушыла, задавіла. Адзін там мужчына з намі быў, гаворыць: "Даві яго, ёб тваю маць, шчас немцы прыйдуць!" А ён крычыць, кугакаець. А яна прыціснула яго к сабе і заціснула, і задавіла. [*Задавіла дзіцёнка?*] Да. Мальчык быў, а красівы які! [*Гэта, каб немцы не пачулі?*] Да, каб не пачулі немцы[46].

Яшчэ адна опцыя цішыні ў гукавым ландшафце акупацыі семантычна тоесная значэнню бязгучча як адной з характарыстык смерці і свету памерлых. Але ў дадзеным выпадку гаворка ідзе не пра міфалагічную карціну свету, але "мёртвую цішыню" знішчаных бязлюдных вёсак і роспачную нямоту тых, хто здолеў ацалець.

Так вот, было гэта вот вечарам, як я расказвала, што гэты цэп (немцаў) ішоў, а гэта было утрам на заўтра. Ну, мы ж ужо ж там, у Прэмянах. Ну, а не церпіцца ж, папу жалка старыкоў. Бабушка выйшла і кажыць, што **Мікіцёнкі, як вымерлі – ні душы, ні голаса**. Так жа абычна там разгаварваюць, рэчка – дык яно ж нясецца, ужо гэтыя галасы дзеравенскія. Гаворыць, такая цішыня – нікаго. Папа сабраўся. Мама крычыць: "Не ідзі!". Папа: "Не, я пайду узнаю, можа там усе пастраляныя"[47].

Усе пазначаныя асаблівасці гукавага коду ваеннага часу, адлюстраваныя ва ўспамінах, выводзяць нас на галоўную эмоцыю акупацыі – **страх**, які быў татальным і паўсюдным. Нямецкія салдаты баяліся атручанай вады ў вёсках, а яшчэ больш – беларускіх лясоў і балатоў з партызанамі, што там знаходзіліся. Партызаны баяліся немцаў і паліцаяў, а таксама шпіёнаў, якіх мог заслаць вораг у іх лагер. Паліцаі (старасты, солтысы, бургамістры) разам са сваімі сем'ямі баяліся партызанаў. А беларускія сяляне, як і габрэі, ба-

[46] ФА ПДУ: Зап. У. Лобач у 2017 г. ад Ж., 1934 г.н. у в. Шчаперня Полацкага р-на.

[47] ФА ПДУ: Зап. У. Філіпенка ў 2008 г. ад Ж., 1924 г.н. у в. Мікіцёнкі Шаркаўшчынскага р-на.

яліся ўсіх, з боку каго маглі сыходзіць гвалт і смяротная пагроза. Паказальным стае аналіз запісаных наратываў на прадмет "ключавых словаў", дзе "страх" і вытворныя ад яго катэгорыі ("спалох", "боязь", "ляк", "жах") узгадваюцца 251 раз, "плач" – 89, а "радасць" і "смех" – толькі 9 разоў. Сітуацыі, у якіх фігуруе індывідуальны альбо калектыўны страх, маглі быць самымі разнастайнымі, але ўсе яны, паводле меркаванняў вяскоўцаў і характарызуюць самую сутнасць вайны і акупацыі.

> Ой, як успомніць, як успомніць! **А глаўна – страх**. А два ці тры разы нашы салдаты, астаўшы былі, і тады з лесу наступалі на Сіроціна. Ой, якія перастрэлкі былі! Як ўсё гарэла, ой, ой, ёй, ёй, як страшна! Не дай Гасподзь, не дай Гасподзь![48]
>
> **І самае страшнае было, кагда гналі пленных**. Калонамі. Такія паслабеўшыя. Насілі хлеб, Божачка, насілі хлеб і бульбу, кідалі. Канваіры з сабакамі не падпускалі. Упярод неяк троху падпускалі, а после не сталі падпускаць, а гэта ўгражалі што. І я тожа відзела. Гналі пленных, застрэлілі. Абарваныя, босыя, галодныя. [...] Ну што, **пры немцах страшна было, дужа страшна, не дай Бог!**[49]
>
> Усё спалілі, усіх людзей выгналі у Германію, кінулі толькі старых. На міны гналі. **Мы тут страху відзелі, каб вы толькі зналі!** Гэта ж пака устанавілася тут партызаншчына, парцізанская зона, так тут пераляталі партызаны і пераляталі немцы. І прылятуць немцы і пытаюцца, ці былі партызаны. А мы іх не баяліся, парцізаны ж нашы, а немцы ж баяліся. Тожа ж было страху, хай Божачка бароніць![50]

Пры гэтым трэба разумець, што страх у сітуацыі небяспекі выступае не хваравітым збоем чалавечай псіхікі і арганізму, хоць ён можа правакаваць стрэс і фізіялагічныя парушэнні, але той эмоцыяй, якая стымулюе аптымальныя стратэгіі паводзінаў і выжывання.

---

[48] ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык, У. Лобач у 2018 г. ад Ж., 1932 г.н. у в. Сіроціна Шумілінскага р-на.

[49] ФА ПДУ: Зап. А. Сумко ў 2019 г. ад Ж., 1931 г.н. у в. Клімяты Мёрскага р-на.

[50] ФА ПДУ: Зап. У. Аўсейчык у 2010 г. ад Ж., 1930 г.н. у в. Шо Глыбоцкага р-на.

> Суб’ект адчувае страх, калі нейкая небяспека выклікае ў яго вострае пачуццё непакою і непрыязнасці, актывуе вегетатыўную нярвовую сістэму, аказвае адмоўнае ўздзеянне на стрававальную, сардэчна-сасудзістую і дыхальную сістэму; сітуацыя выходзіць з-пад кантролю, і ўступае ў дзеянне адзін са сцэнарыяў: бегчы, змагацца, замерці, падпарадкавацца. Газэль уцякае, бык нападае, жук прыкідваецца мёртвым, а ваўкі пры сустрэчы з дамінантным самцом дэманструюць падпарадкаваныя паводзіны. Мы, людзі, прымудраемся спалучаць усе гэтыя варыянты[51].

Страх, паводле псіхолагаў, сацыёлагаў і філосафаў мае, некалькі функцый, але ва ўмовах вайны і акупацыі, асабліва, калі ідзе гаворка пра вяскоўцаў, якія былі безабароннымі перад любымі людзьмі са зброяй у руках і пастаянна станавіліся аб’ектам разнастайных форм гвалту, на першы план выходзілі наступныя функцыі: *матывацыйная*, калі страх матывуе чалавека шукаць бяспечны асяродак жыцця; *адаптатыўная*, накіраваная на рэалізацыю больш асцярожных формаў паводзінаў; *ацэначная*, што палягае ў ацэнцы ступені небяспекі і рызыкі для чалавека ў канкрэтнай сітуацыі; *сігнальна-арыентацыйная*, калі страхі дапамагаюць чалавеку арыентавацца ў сацыяльным асяродку, а грамадству – выжыць; *мабілізацыйная*, якая выяўляюцца ў здольнасці асобы ці групы пад уплывам страху канцэнтраваць усе свае фізічныя і духоўныя сілы на вырашэнне праблемы і пошук адэкватных спосабаў кампенсацыі негатыўнай эмоцыі[52].

Прапагандысцкі пафас “гістарычнай памяці”, на канструяванне якой прыкладзены ўсе намаганні беларускай дзяржаўнай ідэалогіі, дзе, як і ў савецкія часы, пафас “вялікай перамогі”, а не ўсведамленне трагедыі і смутку, практычна не спалучаецца з памяццю людзей, якія перажылі вайну ў беларускіх вёсках. Для большасці

---

[51] Марина Х. *Анатомия страха. Трактат о храбрости*. https://royallib.com/book/marina_hose_antonio/anatomiya_straha_traktat_o_hrabrosti.html [доступ: 14.06.2024].

[52] В. Гуляихин, Н. Тельнова, *Страх и его социальные функции*, “Философия социальных коммуникаций”, 2010, № 1, с. 50–53.

з іх, што ацалелі ў часе акупацыі, быўшы дзецьмі і падлеткамі, стаўленне да вайны практычна не адрозніваецца ад успрымання яе як традыцыйна стыхійных, амаль біблейскіх бедстваў – голаду, пошасці, патопаў або землятрусаў, прычыны якіх былі малазразумелыя, а наступствы – жудасныя[53]. Не выпадкова, што з усяго афіцыйнага наратыву вайны, вяскоўцы, якія на свае вочы бачылі карныя экспедыцыі нацыстаў, выбралі хіба толькі Хатынь – мемарыяльны сімвал усіх спаленых беларускіх вёсак. Аддадзім голас адным з відавочцаў вайны: "*Не дай Бог, дзетачкі, перажыць ўсё гэта! Я вайну помню, мне было шесць гадоў, як вайна начылась. Помню немцаў, помню. Нас чуць не спалілі, як Хатынь. Дзярэўня ў лясу была, загналі нас у баню, хацелі спаліць немцы*"[54].

Вялікія вайсковыя парады, асвятленне нацысцкага тэрору ў цеснай звязцы з дэманізацыяй палітычных апанетаў, квазі-маскарады на ваенную тэму ад дзіцячых садкоў да ўніверсітэтаў і культурніцкіх устаноў, абвяшчэнне экстрэмісцкімі любых альтэрнатыўных поглядаў на гісторыю Беларусі – зусім не бяскрыўдныя рэчы. Агрэсіўная прапаганда ў спалучэнні з масавымі рэпрэсіямі і палітычнай інструменталізацыяй гісторыі ў сітуацыі, калі апошнія сведкі вайны сыходзяць ад нас, прыводзіць да таго, што "*практычна выпаў, выцеснены з калектыўнай памяці (масавай свядомасці) пласт перажыванняў будзённай, беспрасветнай вайны і пасляваеннага існавання, прымусовай працы, хранічнага голаду і галечы*"[55].

Сярод розных рэакцый чалавечага цела на экстрымальныя ўмовы вайны і акупацыі надзвычай важнымі і паказальнымі ёсць *боль* і *голад*. Але гэтыя праявы "ўцялесненасці вайны" вымагаюць асобнага даследавання, бо прадстаўлены ў значнай колькасці

---

[53] Л. Гудков, *«Память» о войне и массовая идентичность россиян* [у:] *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, Москва 2005, с. 87.

[54] ФА ПДУ: Зап. Д. Казлоў у 2013 г. ад Ж., 1935 г.н. (нар. в. Жадунька Клімавіцкага р-на) у в. Бачэйкава Бешанковіцкага р-на.

[55] Л. Гудков, *«Память» о войне...,* с.88.

ўспамінаў і з'яўляюцца неад'емнай часткай асабістага вопыту вялікай колькасці людзей. Тым не менш, праведзеныя факты паказваюць, што даследаванне "ўцялесненасці вайны" ў розных яе праявах дазваляюць наблізіцца да антрапалагічнага разумення страшных падзей, калі ў фокусе ўвагі становіцца не "вялікая гісторыя", але драматычны досвед звычайнага чалавека.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Historii Mówionej Ośrodka KARTA i Domu Spotkań z Historią, zespół świadków historii, sygn. AHM_0291.

Fal′klorny arhìŭ Polackaga dzâržaŭnaga ŭnìversìtèta, fondy èkspedycyj 1992, 1993, 2006, 2007, 2008, 2010, 2012–2015, 2017–2021, 2023 gadoŭ [Фальклорны архіў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, фонды экспедыцый 1992, 1993, 2006, 2007, 2008, 2010, 2012–2015, 2017–2021, 2023 гадоў].

Opracowania

Adamovìč A., Bryl′ Â., Kalesnìk U., *Â z vognennaj vëskì,* Mìnsk 1975 [Адамовіч А., Брыль Я., Калеснік У., *Я з вогненнай вёскі,* Мінск 1975].

Balašova A., *Obraz pamâti v ee telesnom proâvlenii v vospominaniâh o Velikoj Otečestvennoj vojne,* [u:] *Problemy nacional'nogo edinstva i identičnosti v kontekstemirovogo opyta,* red. E. Barinova, Moskva 2017, s. 215–223 [Балашова А., *Образ памяти в ее телесном проявлении в воспоминаниях о Великой Отечественной войне,* [y:] *Проблемы национального единства и идентичности в контексте мирового опыта*, ред. Е. Баринова, Москва 2017, с. 215–223].

Belova O., *Byt i povsednevnost' v rasskazah žitelej Glubokogo*, [u:] *Glubokoe: pamât' o evrejskom mestečke,* red. I. Kopčenova, Moskva 2017, s.177–220 [Белова О., *Быт и повседневность в рассказах жителей Глубокого,* [y:] *Глубокое: память о еврейском местечке*, ред. И. Копченова, Москва 2017, с.177–220].

Civ′ân T., *Otraženie zvukovogo pejzaža v âzyke i tekste (na materialerusskoj zagadki),* [u:] Mir zvučašij i molčašij: Semiotika zvuka i reči v tradicionnoj kul′tureslavân, red. S. Tolstaâ, Moskva 1999, s. 149–178 [Цивьян Т., *Отражение звукового пейзажа в языке и тексте (на материале русской загадки),* [y:] *Мир звучащий и молчащий: Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян*, ред. С. Толстая, Москва 1999, с. 149–178].

Gudkov L., *«Pamât'» o vojne i massovaâ identičnost' rossiân,* [u:] *Pamât' o vojne 60 let spustâ: Rossiâ, Germaniâ, Evropa,* Moskva 2005, s. 83–103 [Гудков Л., *«Память» о войне и массовая идентичность россиян,* [y:] *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, Москва 2005, с. 83–103].

Gulâihin V., Tel′nova N., *Strah i ego social'nye funkcii,* „Filosofiâ social′nyh kommunikacij", 2010, № 1, s. 49–55 [Гуляихин В., Тельнова Н., *Страх и его социальные функции*, "Философия социальных коммуникаций", 2010, № 1, с. 49–55].

Marina H., *Anatomiâ straha. Traktat o hrabrosti,* https://royallib.com/book/marina_hose_antonio/anatomiya_straha_traktat_o_hrabrosti.html [dostęp: 14.06.2024 [Марина Х., *Анатомия страха. Трактат о храбрости*. https://royallib.com/book/marina_hose_antonio/anatomiya_straha_traktat_o_hrabrosti.html [доступ: 14.06.2024].

Maubah F., *Skazki, igry, rolevoj obmen: detskoe osvoenie voennogonasiliâ (1939–1945), [u:] Vtoraâmirovaâ vojna v detskih «ramkah pamâti»,* red. A. Rožkova, Krasnodar 2010, s. 147–176 [Маубах Ф., *Сказки, игры, ролевой обмен: детское освоение военного насилия (1939–1945)*, [y:] *Вторая мировая война в детских «рамках памяти»*, ред. А. Рожкова, Краснодар 2010, с. 147–176].

Polacy na Wschodzie. Historie mówione, pod red. D. Czapigo, Warszawa 2023.

Radenkovič L., *Simvolika cveta v slavânskih zagovorah,* [u:] *Slavânskij i balkanskij fol'klor: duhovnaâ kul'tura Poles'â naobŝeslavânskom fone,* red. N. Tolstoj, Moskva 1986, s. 122–148 [Раденкович Л., *Символика цвета в славянских заговорах,* [y:] *Славянский и балканский фольклор: духовная культура Полесья на общеславянском фоне*, ред. Н. Толстой, Москва 1986, с. 122–148].

Rebrova I., *Mir detskoj povsednevnosti v usloviâh okkupacii Severnogo Kavkaza,* "Vestnik Permskogo universiteta. Istoriâ" 2014, vyp. 2, s. 80–89 [Реброва И., *Мир детской повседневности в условиях оккупации северного Кавказа*, "Вестник Пермского университета. История" 2014, вып. 2, с. 80–89].

Sedakova, O., *Poètika obrâda: pogrebal'naâ obrâdnost' vostočnyh iûžnyh slavân,* Moskva 2004 [Седакова, О., *Поэтика обряда: погребальная обрядность восточных и южных славян*, Москва 2004].

Šlâhova S., Fonosemantičeskaâ zvukovaâ kartina mira, Perm′ 2016 [Шляхова С., *Фоносемантическая звуковая картина мира*, Пермь 2016].

Snajder T., *Krovavye zemli: Evropa meždu Gitlerom i Stalinym,* Kiïv 2015 [Снайдер Т., *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*, Київ 2015].

Vajna – tragedyâ ì pamâc' naroda: raskazvaûc' svedkì padzej: zb.dyâlekt. tèkstaй, rèd. V. Kurcova, Minsk 2023 [*Вайна – трагедыя і памяць народа : расказваюць сведкі падзей: зб. дыялект. тэкстаў*, рэд. В. Курцова, Мінск 2023].

"The Embodiment of War" in the Memories of Belarusian Villagers about the Period of Nazi Occupation

An important aspect of capturing wartime events in memory is the "embodiment of war" – its perception and experience on the level of an individual's sensations, where visual images and colors, sounds, smells, tastes, and tactile sensations compose a subjective yet emotionally rich picture of the war. The article is dedicated to analyzing the memories of Belarusian villagers about the period of Nazi occupation of Belarus, in which the sensory, „embodied" perception of the war is reflected. The field materials presented in the article were recorded during expeditions of Polotsk State University in the period from 2000 to the 2020s in northern Belarus.

Keywords: Belarus, World War II, occupation, villagers, sensations, emotions

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.269-291

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251011

Data przesłania: 17.04.2025
Data akceptacji: 17.06.2025

Olexiy Sukhomlynov
Uniwersytet Warszawski
o.sukhomlynov@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9657-8699

Rosyjska kultura bez makijażu „wielkości": próba dekonstrukcji

W artykule zostało omówione bezrefleksyjne używanie przymiotnika „wielki" w kontekście kultury rosyjskiej, co jest wynikiem długotrwałej polityki protekcjonizmu kulturowego prowadzonej przez władze rosyjskie od czasów carskich do współczesnego reżimu Putina. Zjawisko to jest szczególnie widoczne w synkretycznej naturze kultury rosyjskiej, która włącza do swojego kanonu twórczość przedstawicieli innych narodów, takich jak Ukraińcy czy Ormianie. Artykuł wskazuje na imperialno-kolonialną politykę kulturalną mającą na celu przywłaszczenie osiągnięć innych narodów, marginalizację ich tożsamości i konstruowanie wizerunku Rosji jako „wielkiej" i wiarygodnej potęgi. Kultura w tym kontekście służy jako narzędzie legitymizacji agresji, maskując brutalność polityki państwa. Autor porusza również kwestię złożoności współczesnej tożsamości rosyjskiej, w której przeplatają się elementy buntu, pokoju i narracji imperialnych, tworząc ambiwalentny obraz osoby uwikłanej w system świata rosyjskiego. Zdolność systemu do asymilacji różnych światopoglądów i mitologizowania „rosyjskiej wyjątkowości" stanowi wyzwanie w dekonstrukcji głęboko zakorzenionych wzorców imperialnych.
Słowa kluczowe: kultura rosyjska, protekcjonizm kulturowy, ruskij mir, dyskurs imperialny, narracje imperialne, polityka kulturalna, mitologizacja, dekonstrukcja

Mówiąc o kulturze rosyjskiej, często bezrefleksyjnie używa się przymiotnika „wielka". To określenie, głęboko osadzone w międzynarodowym i wewnętrznym dyskursie, nie jest neutralnym opisem dorobku

twórczego, lecz efektem długotrwałej, systematycznej polityki protekcjonizmu kulturalnego prowadzonej przez rosyjskie władze – począwszy od caratu, przez reżim sowiecki, aż po współczesne państwo Putina.

Na wstępie warto podkreślić, że rosyjska kultura ma w dużej mierze charakter synkretyczny – włącza w swój kanon twórczość osób niebędących etnicznymi Rosjanami, których obraz świata i sposób myślenia zostały ukształtowane w odmiennych kręgach kulturowych. Przykładami są tu m.in. Nikołaj Gogol, pochodzenia ukraińskiego, Iwan Ajwazowski, Ormianin z Krymu, oraz Archip Kuindży, Grek z Mariupola. Ich dzieła, choć osadzone w realiach Imperium Rosyjskiego, noszą wyraźne ślady ukraińskich wpływów kulturowych, a także ich rodzinnych środowisk. Zjawisko to stanowi wyraźny przejaw imperialno-kolonialnej polityki kulturalnej, polegającej na zawłaszczaniu dorobku innych narodów i przedstawianiu go jako integralnej części kultury rosyjskiej. Taka praktyka nie tylko wzmacnia narrację o „wielkości" rosyjskiej kultury, ale także marginalizuje odrębność tożsamościową i kulturową tych twórców.

Władze rosyjskie, zarówno w epoce caratu, jak i w okresach późniejszych, wykorzystywały wybrane elementy kultury państwowej jako istotne narzędzia legitymizacji systemu politycznego oraz konsolidacji imperialnej tożsamości. Przez wspieranie określonych form artystycznych, literackich i architektonicznych, a także poprzez ich silną obecność w przestrzeni publicznej i dyskursie oficjalnym, państwo dążyło do wytworzenia wizerunku Rosji jako potęgi nie tylko militarnej, lecz również cywilizacyjnej – głęboko zakorzenionej w dziedzictwie europejskiego Oświecenia. Strategia ta miała charakter silnie performatywny: służyła konstruowaniu symbolicznego obrazu kulturowej wielkości, który często pozostawał w rażącej sprzeczności z realiami społeczno-politycznymi, naznaczonymi autorytaryzmem, represjami oraz systemową marginalizacją znacznych grup społecznych. W tym kontekście pozorność kulturowej potęgi nie była ubocznym efektem, lecz świadomie projektowaną fikcją – elementem propagandowej narracji, która miała nie tyle odzwierciedlać rzeczywistość, ile ją zastępować. Tak ro-

zumiane działania państwa rosyjskiego wpisują się w szerszy mechanizm tworzenia hegemonicznej wizji wspólnoty narodowej, opartej na selektywnym doborze i reinterpretacji dziedzictwa kulturowego.

Protekcjonizm ten przybierał różne formy: od instytucjonalnego wsparcia dla określonych artystów i nurtów twórczych, przez ingerencję w kanony literackie i historyczne, aż po tworzenie eksportowych ikon kultury, mających świadczyć o rzekomej duchowej wyższości Rosji nad „zmaterializowanym" Zachodem. Twórcy, którzy wpisywali się w tę narrację, byli promowani i kanonizowani jako reprezentanci „duszy rosyjskiej", podczas gdy nurt alternatywny, krytyczny, ludowy czy peryferyjny często marginalizowano, cenzurowano lub wypierano. Takie działania nie tylko zniekształcały obraz kultury rosyjskiej, ale również marginalizowały lub eliminowały alternatywne głosy – twórców niezależnych, mniejszości narodowe i regionalne tradycje, które nie mieściły się w ramach narzuconego wzorca „wielkości".

Również współczesna Rosja nie zrezygnowała z eksploatacji mitu „wielkości" wszystkiego, co rosyjskie. Reżim Putina, kontynuując logikę protekcjonizmu kulturowego, aktywnie wspiera konserwatywną, narodową wizję kultury, wykorzystując ją jako miękkie narzędzie polityczne (*soft power*) zarówno w kraju, jak i na arenie międzynarodowej. Tym samym „wielkość" kultury rosyjskiej okazuje się nie tyle uniwersalnym faktem, ile mitem politycznym – wytworem długiego procesu manipulacji symboliczną sferą twórczości, mającego na celu utrwalenie władzy i stworzenie narodowej narracji o wyjątkowości i duchowej przewadze Rosji nad innymi kulturami.

Mit „wielkości" kultury rosyjskiej nie był i nie jest wyłącznie narzędziem wewnętrznej konsolidacji tożsamości narodowej, ale od początku pełnił funkcję ekspansywną – stanowił ważny element strategii *soft power*, mającej na celu budowanie pozytywnego wizerunku Rosji za granicą i wywieranie wpływu kulturowego na Zachód. Poprzez systematyczne promowanie wybranych twórców i dzieł (tłumaczonych, publikowanych i wystawianych z pełnym wsparciem państwa) rosyjskie elity polityczne dążyły do tego, by świat zewnętrzny postrzegał Rosję

nie tylko jako potęgę polityczną, ale jako przestrzeń duchowej głębi, intelektualnego rozmachu i artystycznej oryginalności.

Zachodni odbiorcy, szczególnie w XIX i XX w., często przyjmowali tę narrację bezkrytycznie – z jednej strony z powodu rzeczywistej fascynacji twórczością Tołstoja, Dostojewskiego, Strawińskiego czy Tarkowskiego, z drugiej zaś wskutek ograniczonego dostępu do alternatywnych perspektyw oraz świadomego wyciszania kontekstu represji, cenzury, nacjonalizmu i ideologicznej instrumentalizacji kultury w Rosji. Festiwale filmowe, koncerty, wymiany uniwersyteckie, a nawet polityczne sympatie części światowych intelektualistów pomagały w utrwalaniu obrazu Rosji jako „narodu poetów, filozofów i dusz mistycznych", w oderwaniu od brutalnych realiów funkcjonowania tego państwa.

Ten zmityzowany wizerunek, podtrzymywany przez dekady, nie tylko przysłaniał systemowe mechanizmy kontroli kultury i represji wobec twórców niezależnych, ale też pełnił funkcję legitymizującą: skoro kultura rosyjska jest „wielka", to i Rosja zasługuje na wyjątkowy status na arenie międzynarodowej. Innymi słowy, **mit kulturowej wielkości stawał się narzędziem ekspansji symbolicznej**, której celem było nie tyle wzajemne zrozumienie, ile uzyskanie prestiżu i wpływu.

W tym kontekście warto postawić pytania: na ile „wielkość" kultury rosyjskiej jest autentycznym przejawem jej wewnętrznego bogactwa, a na ile konstruktem ideologicznym, podtrzymywanym przez państwowy protekcjonizm? Jakie mechanizmy selekcji, promocji i kontroli kultury były stosowane przez rosyjskie władze na przestrzeni wieków? Czy możliwa jest krytyczna rewizja tego dziedzictwa bez popadania w uproszczone schematy potępienia lub bezkrytycznego zachwytu?

Niewątpliwie mit „wielkiej" kultury rosyjskiej wymaga krytycznej dekonstrukcji nie tylko ze względu na jego imperialny charakter, ale również w kontekście kolonialnej ekspansji Rosji. Coraz częściej w ukraińskich kręgach naukowych pojawiają się głosy nawołujące do reinterpretacji kultury rosyjskiej z perspektywy postkolonialnej – poprzez krytykę, a nawet hermeneutykę postkolonialną.

Hermeneutyka postkolonialna to interdyscyplinarne podejście łączące narzędzia klasycznej hermeneutyki, założeń Jacques'a Derridy z teorią postkolonialną. Jej celem jest krytyczna analiza tekstów, historii i zjawisk kulturowych, w tym mitów z uwzględnieniem destrukcyjnych skutków kolonializmu oraz jego trwałego wpływu na społeczeństwa i kultury postkolonialne. W tym ujęciu interpretacja nie ogranicza się do powierzchownego odczytania tekstu, lecz polega na demaskowaniu ukrytych założeń, uprzedzeń oraz struktur dominacji, które kształtowały i nadal kształtują dyskursy kulturowe. Hermeneutyka postkolonialna pokazuje, w jaki sposób kolonialna hegemonia wykorzystywała język, kulturę i narrację do marginalizacji podporządkowanych społeczności, co znajduje odzwierciedlenie m.in. w literaturze i tekstach historycznych[1].

Zgodnie z myślą Hansa-Georga Gadamera, jednego z kluczowych przedstawicieli współczesnej hermeneutyki, proces rozumienia jest zawsze zakorzeniony w kontekście historycznym i kulturowym interpretatora. Interpretacja staje się dialogiem – tekst wpływa na czytelnika, a czytelnik, zanurzony w swoim świecie, wpływa na sposób rozumienia tekstu. Ujęcie to znajduje swoje rozwinięcie również w hermeneutyce egzystencjalnej, reprezentowanej m.in. przez Martina Heideggera. Tam interpretacja nie ogranicza się wyłącznie do tekstów, lecz dotyczy również zrozumienia siebie i własnego istnienia w świecie.

Hermeneutyka postkolonialna, opierając się na tych fundamentach, dąży do reinterpretacji tekstów i historii z perspektywy społeczności dotkniętych kolonializmem. Kwestionuje dominujące narracje, podważa kolonialne interpretacje dziejów i proponuje alternatywne odczytania, które eksponują doświadczenia dotychczas marginalizowane.

[1] W latach 2022–2025 wygłosiłem wiele referatów na ten temat. Niektóre aspekty omawiałem również w publikacjach internetowych, m.in.: L. Suchomłynow, *„Ruski mir" i kremlowska propaganda – postkolonialna dekonstrukcja mitów*, https://polonia.org.ua/rurski-mir-i-kremlowska-propaganda-%E2%80%93-postkolonialna-dekonstrukcja-mitow.html [dostęp: 3.05.2025]; L. Suchomłynow, *Mit „wielkiej" kultury rosyjskiej*, https://polonia.org.ua/mit-wielkiej-kultury-rosyjskiej.html [dostęp: 3.05.2025].

W kontekście dekolonizacji myślenia o kulturze rosyjskiej, podejście to otwiera nowe możliwości krytycznego spojrzenia na teksty i narracje, które przez dekady legitymizowały imperialną dominację.

Kluczową metodą hermeneutyki postkolonialnej staje się szeroko rozumiana **dekonstrukcja**, rozumiana jako krytyczna reinterpretacja tekstów, prowadząca do ujawnienia ich wewnętrznych napięć, sprzeczności i założeń ideologicznych. Dekonstrukcja, w ujęciu zaproponowanym przez francuskiego filozofa Jacques'a Derridę, nie stanowi jednolitej metody analizy, lecz raczej praktykę czytania, która destabilizuje pozorną spójność i jednoznaczność tekstu. Jej celem nie jest zaproponowanie nowej, „właściwej" interpretacji, lecz ukazanie wielowarstwowości znaczeń oraz mechanizmów, które prowadzą do utrwalenia dominujących struktur dyskursywnych.

Dekonstrukcja Derridy, początkowo niszowa teoria, przekształciła się w uniwersalny klucz interpretacyjny, obejmujący swym zasięgiem niemal wszystkie nauki humanistyczne i społeczne. Jej ogromny wpływ na życie intelektualne XXI w. wciąż pozostaje przedmiotem intensywnych badań[2].

Derrida celowo unikał ścisłego zdefiniowania pojęcia dekonstrukcji, argumentując, że jakakolwiek definicja musiałaby się posługiwać językiem i pojęciami, które sama dekonstrukcja podważa i problematyzuje. W kontekście hermeneutyki postkolonialnej dekonstrukcja pozwala na zakwestionowanie kanonicznych narracji i odsłonięcie ukrytych mechanizmów kolonialnej dominacji, które funkcjonują w języku, kulturze i strukturach znaczeniowych.

Wojciech Słomski w artykule *Derrida. Dekonstrukcja i jej konsekwencje* słusznie zauważył:

> Derrida wielokrotnie podkreśla, że nie istnieją pojęcia „niewinne", a każde słowo jest zawsze nasycone swoją własną historią. Każde pojęcie, a więc rzecz jasna także pojęcia metazyki, należy do określonego

[2] Por. J. Culler, *On Deconstruction: Theory and Criticism After Structuralism,* Cornell 2007, p. 317.

dyskursu, w obrębie którego powstało bezpośrednio bądź też zostało do niego zapożyczone z innego dyskursu. Innymi słowy, nie istnieją pojęcia, których użycie nie pociągałoby za sobą użycia całego historycznego kontekstu, w którym pojęcia są zawsze zakotwiczone. Każde pojęcie zostało wszak kiedyś ukute w określonym celu i miało zaspokajać określone potrzeby[3].

Praca *Na tropach dekonstrukcji* to fascynująca podróż w głąb myśli Derridy. Pozwala śledzić, jak kształtowała się metoda dekonstrukcji, która zakwestionowała wiele fundamentalnych założeń tradycyjnej filozofii, w tym pojęcie autora jako centrum znaczenia. Choć Derrida często utożsamiany jest z twórcą dekonstrukcji, warto zauważyć, że sam ten termin uważał za „problematyczny". Dekonstrukcja bowiem podważa wszelkie próby ustalenia jednoznacznych autorstw i źródeł. Podobnie jak w przypadku postmodernizmu, którego Derrida jest często uważany za jednego z głównych przedstawicieli, trudno jednoznacznie określić granice i cechy tego zjawiska. Zarówno dekonstrukcja, jak i postmodernizm są raczej zbiorami rozproszonych idei i praktyk niż spójnymi systemami filozoficznymi. Pytanie, czy Derrida był samotnym odkrywcą, czy też dekonstrukcja jest jednym z wielu podobnych nurtów, pozostaje otwarte. Podobnie jak w przypadku egzystencjalizmu, trudno znaleźć wspólny mianownik dla wszystkich myślicieli nazywanych postmodernistami. Niemniej istnieje między nimi pewne podobieństwo, które przejawia się w krytycznym stosunku do tradycji filozoficznej, relatywizacji prawdy i dekonstrukcji metafizycznych fundamentów[4].

Mówiąc słowami Derridy, dekonstrukcja jest działaniem, w którym „rozbiera się budowlę, artefakt, ażeby uzyskać ich struktury, unerwienia czy [...] szkielet, a jednocześnie nietrwałość grożącej zawaleniem struktury formalnej, która niczego nie wyjaśniła, nie będąc ani centrum,

[3] W. Słomski, *Derrida. Dekonstrukcja i jej konsekwencje Prosopon*, „Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne", nr 25 (4)/2018, s. 183.

[4] Por. B. Banasiak, *Na tropach dekonstrukcji*, [w:] *Jacques Derrida: Pismo filozofii,* red. B. Banasiak, Kraków 1993.

ani zasadą, ani siłą, ani też, w najbardziej ogólnym sensie tego słowa, prawem rządzącym zdarzeniami”[5].

Dekonstrukcja stała się jedną z kluczowych metod analizy tekstu – zarówno w wąskim, literackim sensie, jak i w ujęciu szerokim, obejmującym teksty kultury i utrwalone mity. Metoda ta koncentruje się na analizie języka tekstu, ze szczególnym uwzględnieniem hierarchii znaczeń, metafor, symboli oraz przemilczeń autorskich. Istotnym celem dekonstrukcji jest ujawnienie ukrytych założeń obecnych w tekście – w tym także ukrytych ideologii i wartości, które nie są wyrażone wprost, lecz stanowią jego fundament.

Trudno nie zauważyć powiązań tej metody z intertekstualnością, że dekonstrukcja zmierza także do identyfikacji odniesień tekstu do innych, wcześniejszych tekstów – wpisanych w niego zarówno świadomie, jak i nieświadomie, obecnych w użytych pojęciach, konwencjach i schematach. Tym samym dekonstrukcja nie tylko obnaża ukryte struktury znaczeniowe, ale również otwiera tekst na nowe interpretacje, uwalniając go spod władzy dominujących dyskursów.

Główne założenia dekonstrukcji:

- język nie jest przezroczystym medium – znaczenie słów nie jest stałe ani jednoznaczne, lecz kształtuje się w relacji do innych słów i tekstów;
- teksty są pełne sprzeczności – opozycje binarne, takie jak prawda/fałsz, dobro/zło, obecność/nieobecność, okazują się niejednoznaczne i wewnętrznie niestabilne;
- interpretacja nie jest wolna od uprzedzeń – każdy interpretator wnosi do tekstu własne doświadczenia, przekonania i kontekst kulturowy, co wpływa na sposób jego odczytania.

Dekonstrukcja, jak rozumie ją Derrida, nie jest procesem, który mógłby zostać kiedykolwiek zakończony. Wynika to z dwóch głównych przyczyn:

---

[5] B. Banasiak, *Rozmowa Christiana Descampesa z Jacquesem Derridą*, [w:] *Derridiana*, red. B. Banasiak, Kraków 1994, s. 14.

1. **Każde pojęcie jest powiązane z innymi pojęciami**

Nie istnieje pojęcie, które funkcjonowałoby w izolacji. Pojęcia są częścią sieci znaczeń, które wzajemnie się warunkują. Z tego powodu nie jest możliwe stworzenie kompletnego zbioru powiązań znaczeniowych dla żadnego pojęcia, co uniemożliwia jego pełną dekonstrukcję.

2. **Dekonstrukcja napotyka przeszkody**

Derrida uznaje, że dekonstrukcja może natrafić na bariery, których nie jest w stanie pokonać. Znaki językowe są zakorzenione w metafizyce, a dekonstrukcja, choć może osłabić to zakorzenienie, nie jest w stanie go całkowicie wyeliminować. Dodatkowo, dekonstrukcja może napotkać „logocentryczne i etnocentryczne" granice, które ograniczają jej możliwości.

Podsumowując, Derrida uważał, że dekonstrukcja jest procesem nieskończonym i niepełnym. Nie jest możliwe przeprowadzenie pełnej dekonstrukcji, która pozostawiłaby „czystą kartę". Dekonstrukcja jest raczej narzędziem krytycznym, które pozwala na ujawnienie ukrytych znaczeń i napięć w tekstach i dyskursach, ale nie jest w stanie ich całkowicie wyeliminować.

W tym kontekście interesująco prezentuje się artykuł Kseni Zborowskiej *Analiza i dekonstrukcja podstawowych ideologem doktryny „Russkij mir"*[6], stanowiący pogłębioną analizę filozoficzno-argumentacyjną kluczowych narracji ideologicznych współczesnej rosyjskiej propagandy. Autorka koncentruje się na trzech głównych mitach/ideologemach.

1. **Mit prawosławia jako podstawy rosyjskiej tożsamości** – Zborowska ukazuje, że pod pojęciem „prawosławie" kryje się nie tyle religia, ile światopoglądowa konstrukcja służąca legitymizacji władzy politycznej i patriotyzmu. Autorka demaskuje zamianę znaczeń, gdzie „wiara" zostaje zastąpiona lojalnością wobec państwa.

2. **Mit otwartości i powszechnego braterstwa narodu rosyjskiego** – analizowany jest tu narracyjny motyw „braterskiego" charakteru Rosjan, który w rzeczywistości uzasadnia imperialne ambicje i ingerencje.

---

[6] К. Зборовська, *Аналіз та деконструкція основних ідеологем доктрини «Русский Мир»*, „Studia Orientalne" 2022, R. 11, 4 (24), s. 95–114.

Autorka wskazuje na błędne koło w argumentacji: pozorny kosmopolityzm zamienia się w dominację jednej nacji.

3. **Mit eurazjatyckiej cywilizacji przeciwstawionej „zgniłemu" Zachodowi** – ten koncept, ściśle związany z antyzachodnią retoryką, przedstawia tożsamość rosyjską na zasadzie negacji: Rosja to wszystko, czym Zachód nie jest. Zborowska zauważa, że takie definiowanie poprzez zaprzeczenie nie wnosi pozytywnej treści, lecz jedynie wzmacnia ideologiczne manipulacje.

W konkluzji autorka podkreśla, że ideologia russkiego miru nie jest spójnym systemem, lecz ryzomatyczną, płynną strukturą, która dzięki swej elastyczności unika racjonalnej krytyki i skutecznie kamufluje polityczne cele pod pozorem religijnych i kulturowych wartości. W konkluzji podkreśla, że ideologia russkiego miru nie jest spójnym systemem, lecz ryzomatyczną, płynną strukturą, która dzięki swej elastyczności unika racjonalnej krytyki i skutecznie kamufluje polityczne cele pod pozorem religijnych i kulturowych wartości.

O tym, że kultura stała się fundamentem ideologii „russkiego miru", świadczą liczne wypowiedzi rosyjskich polityków, akty prawne oraz koncepcje polityczne, które instrumentalizują dziedzictwo kulturowe w celu legitymizacji imperialnych dążeń Rosji.

W 2013 r., podczas Rosyjskiego Zgromadzenia Literackiego, zjazdu obrońców słowa mówionego i pisanego (w języku rosyjskim ujętych jednym wyrazem: *словесность*), Władimir Putin powiedział, że naszym zadaniem jest uczynić rosyjską literaturę i język rosyjski potężnym czynnikiem ideologicznego wpływu Rosji na świecie".

W przemówieniu autokraty wyraźnie widać próbę wykorzystania kultury jako narzędzia rosyjskiej propagandy i ideologicznej ekspansji. Odwołując się do misji literatury (*миссия русской литературы*) jako instrumentu oddziaływanie, Putin jawnie postuluje użycie kultury narodowej do rozszerzania wpływów Rosji, ruskiego miru, na arenie międzynarodowej – co wpisuje się w klasyczną definicję kulturalnego imperializmu.

Akcentowanie roli języka rosyjskiego jako czynnika jednoczącego także ma silne konotacje imperialne – promowanie jednego języka

i jednej tradycji literackiej w kraju wielonarodowym jest kolejną próbą asymilacji i homogenizacji kulturowej, kosztem tożsamości innych narodów Federacji. Praktyka ta wpisuje się w długą historię rosyjskiego kolonializmu, w ramach którego język, kultura i literatura rosyjska były systematycznie narzucane ludom nierosyjskim, zarówno na Kaukazie, Syberii, jak i w Azji Środkowej, w celu podporządkowania ich centrum władzy w Moskwie. Dzisiejsze działania kulturalne i językowe państwa rosyjskiego można więc odczytywać jako kontynuację tej samej logiki dominacji i cywilizacyjnej hierarchizacji.

Narracja o konieczności państwowej kontroli nad literaturą („rynek tego nie wyreguluje", „potrzebna jest państwowa strategia") zdradza głęboko zakorzenione podejście autorytarne — literatura ma nie być przestrzenią wolnej wymiany myśli, lecz instrumentem polityki państwowej, diagnozującym „bóle społeczne" i wzmacniającym pożądany obraz władcy i władzy.

Wreszcie, troska o spadek czytelnictwa, choć zasadna, zostaje tu wykorzystana jako argument na rzecz interwencjonizmu ideologicznego: nie chodzi jedynie o popularyzację literatury, ale o kształtowanie określonego, lojalnego wobec państwa i jego wizji obywatela[7].

W sierpniu 2022 r. Władimir Putin zatwierdził nową „Koncepcję polityki humanitarnej za granicą Federacji Rosyjskiej" – dokument strategiczny, który określa cele, kierunki i instrumenty promocji rosyjskiej kultury, języka oraz wartości narodowych poza granicami państwa. Choć dokument ten może sprawiać wrażenie deklaracji o charakterze kulturalno-oświatowym, w rzeczywistości stanowi istotny element rosyjskiej kulturalnej i informacyjnej polityki zagranicznej, a w szczególności instrument tzw. miękkiej siły, wykorzystywanej do realizacji celów geopolitycznych.

Koncepcja zakłada m.in. aktywne wspieranie języka rosyjskiego jako „fundamentu tożsamości cywilizacyjnej Rosji", obronę „tradycyj-

[7] *Владимир Путин: «Наша задача – сделать русскую литературу, русский язык мощным фактором идейного влияния России в мире»*, https://topwar.ru/36325-vladimir-putin-nasha-zadacha-sdelat-russkuyu-literaturu-russkiy-yazyk-moschnym-faktorom-ideynogo-vliyaniya-rossii-v-mire.html [dostęp: 3.05.2025].

nych wartości duchowo-moralnych" oraz zwiększenie obecności rosyjskich instytucji kulturalnych na arenie międzynarodowej. Szczególny nacisk położono na kraje byłego ZSRR oraz obszary zamieszkiwane przez tzw. rodaków za granicą (ros. *соотечественники за рубежом*) – kategorię, która od lat stanowi element polityki historycznej i ekspansji wpływów Moskwy.

Dokument wskazuje także na konieczność „przeciwdziałania dyskryminacji kultury rosyjskiej" oraz „reagowania na próby fałszowania historii", co wpisuje się w szerszy kontekst walki informacyjnej i propagandowej. Takie sformułowania, choć utrzymane w retoryce defensywnej, stanowią uzasadnienie dla interwencji symbolicznych i instytucjonalnych, a w skrajnych przypadkach – pretekstów dla działań politycznych i militarnych, czego przykładem była aneksja Krymu czy działania w Donbasie.

W praktyce koncepcja ta może posłużyć nie tylko jako narzędzie wspierania rosyjskiej kultury, lecz także jako forma kulturowego rewizjonizmu – próbującego kształtować narracje o przeszłości i tożsamości narodowej w krajach sąsiednich. Kreml wyraźnie traktuje kulturę i język jako zasoby strategiczne, które można wykorzystywać do budowania stref wpływów i osłabiania suwerenności informacyjnej innych państw.

W świetle trwającej agresji Rosji na Ukrainę oraz narastających napięć w stosunkach z Zachodem zatwierdzenie tej koncepcji wpisuje się w szerszy proces mobilizacji narzędzi ideologicznych i kulturowych do prowadzenia polityki imperialnej nowego typu – niekoniecznie opartej na bezpośredniej dominacji terytorialnej, ale na długofalowym oddziaływaniu tożsamościowym i aksjologicznym.

Oksana Zabużko twierdzi, że rosyjska kultura w swej istocie jest protekcjonalnie wyniosła i imperialna – podobnie jak sama Rosja. Oprócz protekcjonalizmu ukraińska pisarka i intelektualistka wskazuje również na inną, charakterystyczną jej zdaniem cechę rosyjskiej kultury dominującej: skłonność do imperialnego narzucania się innym kulturom, przekonanie o własnej wyższości oraz poczucie misji cywilizacyjnej. Ten pogląd wpisuje się w szerszą krytykę rosyjskiego imperializmu – nie

tylko politycznego, ale też kulturowego, który przez wieki był narzędziem ekspansji i dominacji nad narodami takimi jak Ukraińcy, Białorusini czy ludy Kaukazu i Azji Środkowej[8].

W swoim anglojęzycznym artykule *Imperium, literatura i „archeologia niewiedzy": (ponowne) odczytanie książki Ewy Thompson Wiedza imperialna w czasie wojny* Mykola Riabchuk dokonuje krytycznej analizy książki Ewy Thompson *Imperial Knowledge*, wskazując na imperialny charakter rosyjskiej literatury. Podkreśla, że dzieła kanoniczne, choć cenione za swoje walory artystyczne, odgrywały kluczową rolę w legitymizowaniu i ukrywaniu ekspansji imperium rosyjskiego, systematycznie przemilczając kwestie kolonializmu oraz dominacji nad innymi narodami. Badacz potwierdza trafność spostrzeżeń Oksany Zabużko dotyczących protekcjonalnego charakteru rosyjskiej kultury:

> Do czynników, które ułatwiły przenikanie i bezproblemowe przyjęcie rosyjskich narracji w świecie zachodnim, można dodać także banalną korupcję: przekupywanie „pożytecznych idiotów" przez władze imperium – począwszy prawdopodobnie od Woltera znajdującego się na żołdzie Katarzyny II, przez pro-stalinowską lewicę i breżniewowskich „pacyfistów", aż po dzisiejszych „zrozumiejących Putina", którzy przekonują Ukraińców, by „negocjowali" i „zawrali rozsądne kompromisy" z agresorem. Ostatecznie, jeszcze jednym czynnikiem, który przyczynił się do przyjęcia i „normalizacji" rosyjskiego spojrzenia na siebie samą i swoje kolonie w umysłach Zachodu, było ich imperialne pokrewieństwo oraz wynikająca z tego gotowość do postrzegania świata jako legitymowanie podzielonego na strefy wpływów, gdzie większe państwa mają więcej praw i suwerenności, a małe, „niehistoryczne" narody odgrywają podrzędną rolę pod patronatem tych czy innych potęg. Tego rodzaju spojrzenie, nazywane „realizmem geopolitycznym", przetrwało epokę kolonialną i do dziś zachowuje istotny wpływ w kręgach politycznych i akademickich[9].

---

[8] Por. P. Próchniak, *Czy Zabużko ma rację, że rosyjska kultura jest protekcjonalnie wyniosła i imperialna jak sama Rosja?*, https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,29416301,ogoreczki-na-zolnierskich-grzadkach.html [dostęp: 3.05.2025].

[9] M. Riabchuk, *Empire, Literature and "Archeology of Ignorance". (Re-)reading Ewa Thompson's Imperial Knowledge During the War,* „Porównania", 2024, nr 35(1), s. 27–28.

Ukraińscy badacze coraz częściej podkreślają, jak głęboko idee Bielińskiego zakorzeniły się nie tylko w rosyjskiej tradycji literackiej, ale również w sposobie jej odbioru poza granicami Rosji, w tym także na Ukrainie. Bieliński rzeczywiście stał się kluczowym filtrem percepcyjnym, przez który świat, a zwłaszcza odbiorcy kultury rosyjskiej, nauczyli się rozumieć takie literackie typy jak „człowiek zbędny", „mały człowiek" czy inne postacie, które symbolizują egzystencjalny kryzys, bezradność wobec rzeczywistości, impulsywność oraz duchowe znużenie. Te rosyjskie archetypy wciąż wydają się uniwersalne, ale ich uniwersalność jest w dużej mierze efektem konsekwentnego ich utrwalania przez Bielińskiego i jego intelektualnych spadkobierców.

Warto podkreślić, że ten paradygmat okazał się tak wpływowy, iż mimo upływu dekad i zasadniczych przemian politycznych pozostał niemal nienaruszony w programach nauczania na slawistyce i rysycystyce. Fakt ten nie tylko potwierdza siłę kulturowych narracji, ale także odsłania pewien rodzaj inercji akademickiej, która przez długi czas nie kwestionowała tego utrwalonego sposobu interpretacji.

Nie sposób pominąć również tego, że idee Bielińskiego oddziaływały nie tylko na grunt literackiej interpretacji – miały one znacznie szerszy zasięg, współtworząc mit kulturowy, który doskonale wpisywał się w imperialno-kolonialną politykę Rosji. Co więcej, ten mit nadal stanowi istotny zasób dla współczesnych narracji, będąc jednym z fundamentów retoryki o wyjątkowości rosyjskiej kultury i duchowości[10].

Bieliński odegrał kluczową rolę jako architekt specyficznego pryzmatu „wielkości", przez który w krajach europejskich zaczęto postrzegać rosyjską literaturę i szerzej – kulturę. To właśnie on, swoimi interpretacjami i koncepcjami, stworzył trwałe klisze i mity, które ukazywały rosyjską literaturę jako wyjątkowo głęboką, duchową i uniwersalną w swoim przesłaniu. Jego idee znacząco wpłynęły na europejskie

[10] Por. А. Кравченко, *На руїнах текстуальної імперії: як деконструювати русистику*, https://tyzhden.ua/na-ruinakh-tekstualnoi-imperii-iak-dekonstruiuvaty-rusystyku/ [dostęp: 3.05.2025].

widzenie Rosji – często egzotyzujące i idealizujące, ale przede wszystkim utrwalające obraz rosyjskiej kultury jako przestrzeni nieprzeciętnej duchowości i literackiego geniuszu.

Warto zauważyć, że taka wizja nie była neutralna. Rosyjska kultura, szczególnie literatura, od XIX wieku systematycznie obsługiwała władzę, stając się miękkim narzędziem imperialnej ekspansji. Mit o „rosyjskiej duszy", o głębi i tragizmie rosyjskiego losu, kształtował nie tylko wyobrażenia literackie, ale też polityczne. Kreował obraz Rosji jako kraju o unikalnym przeznaczeniu i niezbywalnym prawie do „cywilizacyjnej misji", co było wygodnym uzasadnieniem zarówno dla wewnętrznych represji, jak i zewnętrznych podbojów.

Bieliński, choć sam bywał krytyczny wobec władzy, nieświadomie zainicjował proces, w którym literatura i kultura stały się istotnymi komponentami aparatu wpływu. Przekonanie o wielkości rosyjskiej literatury, utrwalone dzięki jego krytyce, służyło legitymizacji imperialnych roszczeń. W ten sposób kultura, zamiast być niezależną sferą, stała się jednym z filarów imperialnego projektu – miękkim, ale bardzo skutecznym narzędziem politycznym.

„Wielkość" rosyjskiej kultury, kreowana przez krytyków takich jak Bieliński, pełniła funkcję swoistego przykrycia dla politycznych zbrodni reżimu. Pod płaszczykiem mistycznej, duchowej głębi rosyjskiej literatury i kultury, przez dekady ukrywano brutalne działania państwowe, takie jak represje, cenzura, ekspansjonizm czy zniewolenie narodów. „Wielkość" odwracała uwagę od realnych problemów politycznych, zastępując je obrazem narodu o wyjątkowej misji cywilizacyjnej.

Podobnie jak literatura, rosyjski balet stał się narzędziem politycznym. Szkoła Waganowej w Petersburgu, uznawana za jeden z najwybitniejszych ośrodków edukacji baletowej na świecie, nie tylko wyznaczała standardy techniki i estetyki, ale również stała się wzorcem, który władze radzieckie narzuciły baletom we wszystkich republikach sowieckich. Ten model, oparty na klasycznym kanonie rosyjskiego baletu, traktowano jako „jedynie słuszną" formę baletu, co miało daleko idące konsekwencje kulturowe.

W praktyce oznaczało to, że lokalne szkoły baletowe oraz zespoły w republikach były zmuszane do przyjęcia estetyki i metodologii petersburskiej, często kosztem własnych tradycji tanecznych i scenicznych. Wprowadzanie jednolitego wzorca można porównać do „prokrustowego łoża" – narzucania sztywnego schematu bez względu na lokalną i narodową specyfikę.

Siergiej Diagilew odegrał kluczową rolę w ukształtowaniu wizerunku rosyjskiego baletu na emigracji, przede wszystkim poprzez działalność Baletów Rosyjskich (Ballets Russes). Dzięki niemu balet rosyjski zyskał międzynarodową renomę i stał się symbolem wysokiej kultury artystycznej. Diagilew dbał, aby artyści, nawet ci zagraniczni, przyjmowali rosyjsko brzmiące pseudonimy, co wzmacniało egzotyczny i prestiżowy charakter zespołu. Po rewolucji październikowej i w okresie Związku Radzieckiego balet i szerzej pojęta wysoka kultura zaczęły pełnić również funkcję propagandową. Eksport sztuki, w tym występy baletowe na Zachodzie, służyły nie tylko promocji kultury rosyjskiej, ale także poprawie wizerunku komunistycznej władzy na arenie międzynarodowej. Balet stał się zatem narzędziem miękkiej siły, łączącym estetykę z polityką.

Rosyjska kultura wciąż pełni rolę narzędzia propagandy i szerzenia idei „ruskiego miru". Ponad rok temu, w Paryżu, we współpracy z Fondation Louis Vuitton, odbyła się wyjątkowa wystawa *Szczukin i Morozow. Kolekcjonerzy z Moskwy*. Ekspozycja, która zachwyciła miliony zwiedzających, prezentowała arcydzieła malarstwa francuskiego, zgromadzone na przełomie XIX i XX w. przez dwóch moskiewskich kupców. Dyrektor Ermitażu, Michaił Piotrowski, określił tę wystawę jako „rodzaj operacji specjalnej", nawiązując do działań Władimira Putina w Ukrainie.

Celem tej wymierzonej w Europę operacji, była odbudowa wizerunku Rosji „europejskiej", mocno nadwerężonego przez działania Putina. Ewa Zarzycka-Bérard zauważa, że Ermitaż, organizując wystawę w Paryżu, przeprowadził „operację specjalną", wykorzystując sztukę jako narzędzie „dyplomacji kulturalnej" i stawiając na odbu-

dowę międzynarodowej reputacji Rosji. Przywołuje również słowa Piotrowskiego: „Mamy prawo być Europą, ponieważ w południowej Rosji znajdują się starożytne dziedzictwa: Chersonez, Kercz (miasta na okupowanym Krymie), Tamań. A ci, którzy posiadają takie dziedzictwo, to Europa. Na przykład w Norwegii nie ma starożytnych tradycji, nie było tam żadnych greckich kolonii ani rzymskich legionów"[11].

Jerzy Czech, powtarzając słowa Renaty Lis, potwierdza, że kultura w Rosji pełni rolę legitymizującą doktrynę „russkiego miru": „Kultura w takim kraju nigdy nie jest neutralna. Przypomnę, że olimpiadę w Soczi zainaugurowano filmem »Alfabet«, w którym wystąpiły wielkie nazwiska tej kultury, oraz widowiskiem »Pierwszy bal Nataszy Rostowej«. Dwa tygodnie później »zielone ludziki« zajmowały Krym"[12].

W kontekście obecności Rosjan w międzynarodowej przestrzeni kulturalnej Renata Lis uważa, że warto przywołać głos krytyczny, który wskazuje na ryzyko wykorzystywania kultury jako narzędzia wpływu. Udział rosyjskich twórców, **„uczciwych/dobrych" Rosjan**, w prestiżowych wydarzeniach, takich jak festiwal w Cannes, może – niezależnie od intencji samych artystów – służyć rosyjskim władzom do kształtowania korzystnego wizerunku na arenie międzynarodowej. Wypowiedzi utrzymane w duchu uniwersalnych wartości, takich jak pacyfizm czy autonomia sztuki, bywają używane do relatywizowania odpowiedzialności za działania wojenne i osłabiania poparcia dla sankcji. Rosyjskie państwo od lat wykorzystuje swój dorobek kulturowy jako element strategii propagandowej, maskując nim przemoc i zbrodnie, co utrudnia zachodniej opinii publicznej dostrzeżenie rzeczywistego charakteru reżimu. I dalej:

---

[11] E. Zarzycka-Bérard, *Krym nasz. Matisse też – po co Putinowi kultura?*, https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28828596,krym-nasz-matisse-tez-po-co-putinowi-kultura.html [dostęp: 3.05.2025].

[12] J. Czech, *Tłumacz literatury rosyjskiej: Minęło 80 lat od wojny, a klozet wciąż jest dla Rosjan tajemnicą*, https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28567384,jerzy-czech-tlumacz-literatury-rosyjskiej-minelo-80-lat-od.html [dostęp: 3.05.2025].

> Zgadzam się z Agnieszką Holland, że zaproszenie Kiriłła Sieriebriennikowa z jego filmem „Żona Czajkowskiego" do głównego konkursu w Cannes w tym roku było błędem. […] Nie dlatego, że Czajkowski odpowiada za zbrodnie w Buczy, tylko dlatego, że władze Rosji dostały dzięki temu platformę do urabiania zachodniej opinii publicznej. I oczywiście umiały to wykorzystać. W czasie konferencji prasowej Sieriebriennikow, w duchu nośnych na Zachodzie idei pacyfizmu i autonomii sztuki, podważył sens sankcji przeciwko Rosji i zrelatywizował kwestię odpowiedzialności za wojnę w Ukrainie, a to może mieć zły wpływ na politykę Zachodu wobec Federacji Rosyjskiej, łagodzić ją. Nie wiem, dlaczego Sieriebriennikow postanowił odegrać taką rolę. Powiedzmy, że czekiści mają swoje sposoby na każdego. My po prostu nie powinniśmy ułatwiać im roboty. […] To państwo rosyjskie tka z rosyjskiej kultury siatkę maskującą dla swoich zbrodni. Swój wizerunek opiera w dużej mierze na renomie Czajkowskiego, Dostojewskiego czy Teatru Bolszoj. I to dlatego dla wielu osób, zwłaszcza spoza Europy Wschodniej, pierwszym skojarzeniem z Rosją nadal są balet, muzyka, literatura, a nie Hołodomor, Gułag czy Mariupol[13].

Należy mieć świadomość, że masowe wydarzenia kulturalne przyciągają uwagę mediów i szerokiej publiczności, stając się platformą do promowania określonych przekazów. Ich rola wykracza poza sferę rozrywki – służą one kształtowaniu opinii publicznej oraz przekazywaniu treści o charakterze politycznym lub ideologicznym. Kultura i sztuka mogą być wykorzystywane jako narzędzia wpływu, zwłaszcza przez państwa dążące do wzmocnienia swojego wizerunku. Rosja, kontynuując tradycje ZSRR, od lat wykorzystuje kulturę jako element strategii propagandowej – do budowania pozytywnego obrazu, wybielania swojej reputacji na arenie międzynarodowej oraz odwracania uwagi od zbrodni i działań wojennych. Tego rodzaju działania utrwalają również imperialne i kolonialne narracje w dyskursie naukowym i humanistycznym. Współpraca z państwem stosującym tego typu praktyki grozi ich normalizacją i tworzy kolejne przestrzenie do propagowania jego wpływów.

[13] R. Lis, *Rosja Putina to tyrania ze snów Ordo Iuris, Ziobry i Jędraszewskiego*, https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28639681,renata-lis-rosja-putina-to-tyrania-ze-snow-ordo-iuris-ziobry.html [dostęp: 3.05.2025].

Warto wspomnieć, że współczesne badania i obserwacje wskazują, że Rosjanie czytają coraz mniej[14], a jeśli już sięgają po książki, to najczęściej po literaturę popularną – lekką, rozrywkową, często schematyczną. Klasyka, choć wciąż obecna w kanonie szkolnym i uznawana za część rosyjskiej tożsamości, nie cieszy się takim zainteresowaniem jak dawniej. Młodzież, co potwierdzają badania socjologiczne, deklaruje wprawdzie, że rosyjska literatura klasyczna ma dla niej wartość, jednak w praktyce podejście uczniów jest powierzchowne – często ogranicza się do odrabiania obowiązkowych zadań bez głębszego zrozumienia przesłania dzieł[15].

Popularność i masowa dostępność publikacji typu „wszystkie prace z programu nauczania literatury rosyjskiej w skrócie" dla wszystkich klas jest symptomatyczna dla specyficznego podejścia do edukacji w Rosji. Zjawisko to można analizować w kontekście „kultury skrótu" (*culture of summary*), która prowadzi do uproszczenia przekazu kulturowego i minimalizacji wysiłku intelektualnego uczniów.

Tego typu publikacje, choć mogą być postrzegane jako pomoc dydaktyczna, w praktyce często zastępują bezpośredni kontakt z tekstem literackim. Uczniowie nie tyle wchodzą w dialog z dziełem, ile przyswajają gotowe streszczenia i interpretacje, pozbawione kontekstu, głębi i niuansów. To z kolei sprzyja tworzeniu powierzchownej wiedzy deklaratywnej (*superficial declarative knowledge*), która nie rozwija krytycznego myślenia ani kompetencji kulturowych.

Nieznajomość własnej literatury i kultury, celowo wyselekcjonowanej i promowanej przez państwową politykę kulturalną, prowadzi do uproszczonego i zideologizowanego obrazu dziedzictwa narodowego. W przypadku Rosjan skutkuje to wiarą w „wielkość" własnej kultury, która funkcjonuje głównie jako konstrukt polityczny, a nie jako rezultat

[14] А. Зосимов, *Почему россияне стали меньше читать книги: мнение экспертов*, https://vm.ru/society/1108095-pochemu-rossiyane-stali-menshe-chitat-knigi-mnenie-ekspertov [dostęp: 3.05.2025].

[15] *Почему подростки не читают классику*, https://iq-media.ru/archive/203292924 [dostęp: 3.05.2025].

rzeczywistej znajomości i refleksji. Taki mechanizm kształtuje postawy nacjonalistyczne, wzmacnia poczucie kulturowej wyższości i staje się podatnym gruntem dla szowinizmu oraz ksenofobii.

Oksana Zabużko w artykule *II wojna Światowa objęła całą Ukrainę i tylko 10 proc. Rosji. Ale Zachód współczuje Rosjanom* słusznie zauważa:

> Czas spojrzeć na rosyjską literaturę nowymi oczami, wszak w dużej mierze to ona utkała „siatkę maskującą" dla rosyjskich czołgów. Studiowałam w ZSRR, gdzie literatura rosyjska była w szkołach przedmiotem obowiązkowym. Pamiętam szok z dzieciństwa, jakim było opowiadanie Turgieniewa *Mumu*. Głuchoniemy pańszczyźniany chłop, dobra dusza, na rozkaz dziedziczki zabija jedyne bliskie mu stworzenie, wierną suczkę. Historia ta miała wzbudzić u dzieci litość do bohatera i nienawiść do złej pani. Rozpoznaję dziś ludzi wychowanych w tamtej szkole w tych, którzy przeklinają Putina i współczują dobrym rosyjskim żołnierzom, których wysłał on na Ukrainę, żeby zabijali ogniem i mieczem nie tylko suczki, ale i wszystkie żywe stworzenia – biedni chłopcy, jak oni cierpią[16].

Wszystko to wskazuje, że synkretyczna kultura rosyjska nie służy bezpośredniemu przygotowywaniu gruntu pod agresję, lecz raczej do budowania pozytywnego wizerunku Rosji jako wiarygodnego i godnego zaufania partnera międzynarodowego. W ten sposób kultura nie tyle otwiera drzwi do podbojów tam, gdzie jest prezentowana, ile pomaga maskować i legitymizować przemoc oraz zbrodnie popełniane w innych miejscach. W kontekście ideologii *Pax Russica*, kultura pełni rolę narzędzia legitymizującego ekspansję wpływów Rosji na poziomie symboliczno-kulturowym, przy jednoczesnym minimalizowaniu brutalności polityki państwowej. Innymi słowy, wizerunkowa „normalność" kreowana przez rosyjskie elity artystyczne ma na celu odwracanie uwagi światowej opinii publicznej od brutalnych aspektów działań reżimu, działając jako swoista zasłona dymna, maskująca realne intencje polityczne i militarne w imię imperialnych ambicji Rosji.

---

[16] O. Zabużko, *II wojna objęła całą Ukrainę i tylko 10 proc. Rosji. Ale Zachód współczuje Rosjanom*, https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28446445,oksana-zabuzko-ii-wojna-objela-cala-ukraine-i-tylko-10-proc.html [dostęp: 3.05.2025].

Z kolei w kontekście kwestii „uczciwych" Rosjan warto pamiętać, że bycie geniuszem, buntownikiem lub rzecznikiem pokoju nie wyklucza przynależności do ideologii russkiego miru. Te pozornie sprzeczne tożsamości mogą współistnieć, tworząc złożony obraz człowieka uwikłanego w imperialne narracje. Pax Russica, jako kontynuacja rosyjskiego imperializmu i kolonializmu, cechuje się elastycznością: asymiluje zarówno narracje emancypacyjne, jak i konserwatywne czy pacyfistyczne. Jej siła polega na zdolności rekonfiguracji znaczeń oraz mitologizacji „rosyjskiej wyjątkowości" i „cywilizacyjnej misji", co czyni ją atrakcyjną dla osób o różnych światopoglądach. Nawet przeciwnicy putinizmu mogą – często nieświadomie – reprodukować wzorce myślenia wpisane w logikę neoimperializmu, ulegając jego obietnicom stabilizacji, wielkości i duchowej wspólnoty. To ujawnia ambiwalencję współczesnych tożsamości i trudności w dekonstrukcji głęboko zakorzenionych imperialnych schematów.

Bibliografia

Banasiak B., *Na tropach dekonstrukcji*, [w:] *Jacques Derrida: Pismo filozofii,* red.. B. Banasiak, Krakow 1993.

Banasiak B., *Rozmowa Christiana Descampesa z Jacquesem Derridą*, [w:] *Derridiana*, red. B. Banasiak, Kraków 1994, s. 14.

Culler J., *On Deconstruction: Theory and Criticism After Structuralism,* Cornell 2007, p. 317.

Czech J., *Tłumacz literatury rosyjskiej: Minęło 80 lat od wojny, a klozet wciąż jest dla Rosjan tajemnicą*, https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28567384,jerzy-czech-tlumacz-literatury-rosyjskiej-minelo-80-lat-od.html [dostęp: 3.05.2025].

Kravchenko A., *Na ruïnah tekstual'noï ìmperìï: âk dekonstruûvati rusistiku*, https://tyzhden.ua/na-ruinakh-tekstualnoi-imperii-iak-dekonstruiuvaty-rusystyku/ [dostęp: 3.05.2025].

Lis R., *Rosja Putina to tyrania ze snów Ordo Iuris, Ziobry i Jędraszewskiego*, https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28639681,renata-lis-rosja-putina-to-tyrania-ze-snow-ordo-iuris-ziobry.html [dostęp: 3.05.2025].

Počemu podrostki ne čitaût klassiku, https://iq-media.ru/archive/203292924 [dostęp: 3.05.2025].

Próchniak P., *Czy Zabużko ma rację, że rosyjska kultura jest protekcjonalnie wyniosła i imperialna jak sama Rosja?*, https://wyborcza.pl/magazy-

n/7,124059,29416301,ogoreczki-na-zolnierskich-grzadkach.html [dostęp: 3.05.2025].
Riabchuk M., *Empire, Literature and "Archeology of Ignorance". (Re-)reading Ewa Thompson's Imperial Knowledge During the War,* „Porównania", 2024, nr 35(1), s. 21–34.
Słomski W., *Derrida. Dekonstrukcja i jej konsekwencje Prosopon*, „Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne", nr 25 (4)/2018, s. 183.
Suchomłynow L., *„Russki mir" i kremlowska propaganda – postkolonialna dekonstrukcja mitów*, https://polonia.org.ua/rurski-mir-i-kremlowska-propaganda-%E2%80%93-postkolonialna-dekonstrukcja-mitow.html [dostęp: 3.05.2025].
Suchomłynow L., *Mit „wielkiej" kultury rosyjskiej*, https://polonia.org.ua/mit-wielkiej-kultury-rosyjskiej.html [dostęp: 3.05.2025].
Vladimir Putin: «Naša zadača – sdelat' russkuû literaturu, russkij âzyk mošnym faktorom,
Zabużko O., *II wojna objęła całą Ukrainę i tylko 10 proc. Rosji. Ale Zachód współczuje Rosjanom*, https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28446445,oksana-zabuzko-ii-wojna-objela-cala-ukraine-i-tylko-10-proc.html [dostęp: 3.05.2025].
Zarzycka-Bérard E., *Krym nasz. Matisse też – po co Putinowi kultura?*, https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28828596,krym-nasz-matisse-tez-po-co-putinowi-kultura.html [dostęp: 3.05.2025].
Zborovs'ka K., *Analìz ta dekonstrukcìâ osnovnih ìdeologem doktrini «Russkij Mir»*, „Studia Orientalne" 2022, R. 11, 4 (24), s. 95-114.
Zosimov A., *Počemu rossiâne stali men'še čitat' knigi: mnenie èkspertov*, https://vm.ru/society/1108095-pochemu-rossiyane-stali-menshe-chitat-knigi-mnenie-ekspertov [dostęp: 3.05.2025].

https://topwar.ru/36325-vladimir-putin-nasha-zadacha-sdelat-russkuyu-literaturu-russkiy-yazyk-moschnym-faktorom-ideynogo-vliyaniya-rossii-v-mire.html [dostęp: 3.05.2025].

Russian Culture Without the Makeup of ‚Greatness': An Attempt at Deconstruction

The article discusses the unreflective use of the adjective „great" in the context of Russian culture, which is the result of a long-standing cultural protectionism policy pursued by Russian authorities from the Tsarist era to the contemporary Putin regime. This phenomenon is particularly evident in the syncretic nature of Russian culture, which incorporates the work of individuals from other nations, such as Ukrainians or Armenians, into its canon. The article points to an imperial-colonial cultural policy aimed

at appropriating the achievements of other nations, marginalizing their identities, and constructing an image of Russia as a„great" and credible power. Culture, in this context, serves as a legitimizing tool for aggression, masking the brutality of state policies. The article also addresses the complexity of contemporary Russian identities, in which elements of rebellion, peace, and imperial narratives intertwine, creating an ambivalent image of a person caught in the system of the Russian world. The system's ability to assimilate various worldviews and mythologize „Russian exceptionalism" poses a challenge in deconstructing deeply rooted imperial patterns.
K e y w o r d s: russian culture, cultural protectionism, Russkiy mir, imperial discourse, imperial narratives, cultural policy, mythologization, deconstruction

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.293-309

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251012

Data przesłania: 19.03.2025
Data akceptacji: 22.04.2025

Halyna Hrymashevych
Zhytomyr Ivan Franko State University
e-mail h_hrymashevych@ukr.net
ORCID: 0000-0003-3225-0031

Російсько-українська війна як екстралінгвальний чинник динаміки лексичного складу української мови та появи неологізмів

Wojna rosyjsko-ukraińska jako pozajęzykowy czynnik dynamiki kompozycji leksykalnej języka ukraińskiego i pojawianie się neologizmów

W artykule zarysowano dwa główne nurty (pojawienie się neologizmów i zmiany semantyki wyrazów) w dynamice składu leksykalnego języka ukraińskiego, wywołane wojną rosyjsko-ukraińską jako czynnikiem pozajęzykowym, istniejące dziś w leksykologii ukraińskiej i znajdują odzwierciedlenie w twórczości współczesnych ukraińskich lingwistów. Uwaga skupia się na pierwszym z nich, w kontekście którego zarejestrowano ponad 500 pozycji (wśród nich są neologizmy, neosemantyzmy, kombinacje słów, frazeologia), wśród których przeanalizowano nowe neologizmy czasowników i rzeczowników, rejestrowane przez autora w sieciach społecznościowych i środkach masowego przekazu, a także prezentowane w współczesne publikacje leksykograficzne.

Wskaźnikiem dynamiki składu leksykalnego języka ukraińskiego jest obecność czasowników nowatorskich, które wykazują największy potencjał funkcjonowania, odtwarzania ruchu, akcji, ofensywności, efektywności, wykazując w większości zakończone działanie, wyrażone za pomocą specyficznych (od- (from-), for-) i obce (de-, des-) przedrostki jako formanty ich tworzenia. Neoleksemy-rzeczowniki stosowane są głównie w celu określenia osób, rzeczywistości, procesów związanych z wojną, reprezentują jednostki leksykalne powstałe w wyniku sufiksacji, uniwerbacji, zestawienia, kompozycji,

fuzji, ukazywania szeregów synonimicznych. Motywacją badanych neologizmów są przede wszystkim antroponimy (głównie nazwiska, rzadziej – imiona), toponimy lub skróty. Jednocześnie zwrócono uwagę na sposób graficzny tworzenia żetonów z literą „Z", tworzących negatywny wizerunek okupanta i wszystkiego, co z nim związane. Neologizmy okresu rosyjsko-ukraińskiego, jako odzwierciedlenie dynamiki systemu leksykalnego języka ukraińskiego, w większości nie mają autorstwa, choć z czasem stają się aktywnie używanymi elementami mowy Ukraińców, gdyż oznaczają aktualne zjawiska, wydarzenia, przedmioty i osoby.
Słowa kluczowe: system leksykalny, dynamika leksykalna, wojna rosyjsko-ukraińska, neologizmy okresu wojny, czasowniki neologizmu, rzeczowniki neologizmu

Лексична система будь-якої мови, зокрема й української, найбільш чутливо реагує на події, які відбуваються у світі загалом та в Україні, адже саме позамовні фактори здійснюють вплив на словниковий склад мови. Динамічні зміни в українській лексиці, зумовлені російсько-українською війною, демонструють, з одного боку, ідеї сили та незламності українського духу, національну слово- та мовотворчість, відтворюють менталітет українців і мовно-культурні особливості їхнього мислення, а з іншого – засвідчують функціювання двох основних актуальних тенденцій: 1) поява неолексем; 2) зміна семантики слів.

Проблема динаміки лексичної норми та лексикону українців – одна з актуальних в українському мовознавстві, тому впродовж останніх років привертає неабияку увагу лінгвістів (Катерини Городенської, Євгенії Карпіловської, Ніни Клименко, Жанни Колоїз, Олександра Стишова, Наталії Стратулат, Любові Струганенець та ін.). Водночас екстралінгвальні чинники, передовсім такий, як російсько-українська війна, зумовлюють насамперед появу низки нових слів, які відображають ці події, актуалізують їх, свідчать про активність і неординарність українського словотворення. На нашу думку, саме поява низки неологізмів, пов'язаних із сучасними воєнними подіями, – основна тенденція, яка діє сьогодні в українській лексикології, тому в запропонованій розвідці й зосередимо увагу саме на ній.

Зазначимо, що неолексеми періоду російсько-української війни наразі досить часто стають предметом наукового зацікавлення мовознавців, у працях яких порушено різноаспектні проблеми функціювання неологізмів. Такі лексичні одиниці сьогодні досліджують Марія Бойко, Надія Бойко, Ірина Вітюк, Ганна Вусик, Тетяна Горохова, Юрій Грицевич, Світлана Гриценко, Віктор Данилюк, Ольга Деркачова, Юрій Жак, Андріана Жан, Валентина Заскалета, Інна Козинець, Жанна Колоїз, Ольга Комарова, Наталія Лебідь, Вікторія Ліпіч, Неля Павлик, Наталія Романюк, Наталія Щербій та ін.

Динаміці лексичного складу української мови у воєнний період 2022–2023 років присвячено дослідження Тетяни Горохової та Надії Бойко, які зробили висновок про те, що повномасштабна війна росії проти України викликала помітні зрушення лексичного складу та зумовила появу неолексем. Крім того, авторки розглянули нові лексеми воєнного періоду 2022–2023 років; найекспресивнішими, пов'язаними з тематикою сучасної війни, виявилися ті, що характеризують й описують ворога[1]. Водночас цілком закономірно, що новотвори стали своєрідним мовним маркером російсько-української війни, адже в них, як слушно зауважує Світлана Гриценко, акумульовано весь спектр емоцій українського народу […], бо мова сьогодні актуалізувала одну з провідних своїх функцій – стала ідентифікатором національної належності, маркером, що визначає „свого" і „чужого" в російсько-українській війні[2].

Російсько-українська війна зумовила процеси неологізації в українському воєнному дискурсі, які досліджує Вікторія Ліпіч, вивчає їхні типи та джерела формування, передовсім зазначаючи, що з початком російської збройної агресії проти України задля по-

[1] Т. Горохова, М. Бойко, *Динаміка лексичного складу української мови у воєнний період 2022–2023 років*. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46953/1/T_Horokhova_M_Boiko_APHN_67_FUFKM.pdf [дата доступу: 10 грудня 2024].

[2] С.П. Гриценко, *Мовні інновації російсько-української війни 2022 року*. „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика" 2022, вип. 2 (32), с. 9–13.

значення нових реалій з'явилися слова, які яскраво характеризують дійсність воєнного часу, передають внутрішній стан і ставлення членів суспільства до війни та актуальних подій[3].

Зауважимо, що за період російсько-української війни й українська лексикографія поповнилася низкою словників, у яких представлено мілітарну лексику, із-поміж якої й ту, яка демонструє динаміку лексичної системи[4], що закономірно зумовило посилення зацікавленості означеною проблемою як на матеріалі словників, так і сучасних українськомовних ЗМІ та інтернет-ресурсів, а також художнього дискурсу. У контексті нашого дослідження варто відзначити напрацювання в означеній царині Юрія Грицевича (*Неолексеми періоду російсько-української війни*[5]), Ганни Вусик і Нелі Павлик (*Неологізми як мовне відображення російсько-української війни 2022 року*[6]), Ірини Вітюк та Світлани Кухарьонок (*Неологізми російсько-української війни*[7]); Андріани Зан (*Неологізми як соціолінгвістичні рефлексії російсько-української війни: концепту-*

[3] В.М. Ліпіч, *Процеси неологізації в українському воєнному дискурсі*. https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/51665/1/SCIENCE-AND-TECHNOLOGY-PROBLEMS-PROSPECTS-AND-INNOVATIONS-13-15.04.23.pdf#page=418 [дата доступу: 28 грудня 2024].

[4] *АрміяInform представляє словник неологізмів української мови*. https://armyinform.com.ua/2022/07/20/armiyainform-predstavlyaye-slovnyk-neologizmiv-ukrayinskoyi-movy/; *Жаргон та неологізми. Як війна збагатила словниковий запас українців*. https://www.rbc.ua/rus/news/zhargon-ta-neologizmi-k-viyna-zbagatila-slovnikoviy-1676393294.html/amp; *Нові слова та звороти, що ввійшли в ужиток з початком війни*. https://vseosvita.ua/news/novi-slova-ta-zvoroty-shcho-vviishly-v-uzhytok-z-pochatkom-viiny-73926.html. [дата доступу: 11 грудня 2024].

[5] Ю. Грицевич, *Неолексеми періоду російсько-української війни.* https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/21543/1/ilovepdf_merged-5.pdf [дата доступу: 15 листопада 2024].

[6] Г.Л. Вусик, Н.В. Павлик, *Неологізми як мовне відображення російсько-української війни 2022 року*. http://www.zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/23/part_1/9.pdf [дата доступу: 11 грудня 2024].

[7] І. Вітюк, С. Кухарьонок, *Неологізми російсько-української війни*. https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/158.pdf [дата доступу: 14 листопада 2024].

альні підходи до класифікації[8]), Анни Гладченко та Ольги Комарової (*Неологізація лексики у період російсько-української війни*[9]), Інни Козинець (*Відображення війни у мові крізь призму неологізмів*[10]), Наталії Романюк та Наталії Лебідь (*Мовні новації в медіа Запоріжжя періоду російської агресії*[11]), Галини Сюти (*Мовна реальність періоду війни: актуальні тексти і словник*[12]), за словами якої реальність повномасштабної війни […] народила кардинально відмінну від мирної мовну реальність – наповнену принципово новими текстами, одиницями, іменами персоналій і назвами реалій, прецедентними феноменами[13] та ін. Як видно з наведеного вище, сучасні мовознавці відреагували на воєнні події низкою напрацювань, у яких передовсім описано та систематизовано інноваційні процеси в лексичній системі української мови безпосередньо в період російсько-української війни, акцентовано на словотвірній та семантичній деривації нових лексичних елементів, їхній мотивації та особливостях функціювання.

Сучасні неологізми, витворення яких якраз і зумовлено воєнними подіями, постійно входять до лексикону українців, які є ак-

---

[8] А. Зан, *Неологізми як соціолінгвістичні рефлексії російсько-української війни: концептуальні підходи до класифікації*. https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/55464/1/ [дата доступу: 20 грудня 2024].

[9] А.М. Гладченко, О. С. Комарова, *Неологізація лексики у період російсько-української війни*. https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/1_2023/part_1/2.pdf [дата доступу: 21 грудня 2024].

[10] І. Козинець, *Відображення війни у мові крізь призму неологізмів*. http://aphn-journal.in.ua/archive/61_2023/part_2/61-2_2023.pdf#page=135 [дата доступу: 20 грудня 2024].

[11] Н. Романюк, Н. Лебідь, *Мовні новації в медіа Запоріжжя періоду російської агресії*. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/29841/1/36_Romanyk_Lebid.pdf [дата доступу: 26 грудня 2024].

[12] Г.М. Сюта, *Мовна реальність періоду війни: актуальні тексти і словник*. „Актуальні проблеми міжкультурної комунікації: зб. матеріалів І Міжнародної науково-практичної конференції, 06 квітня 2022 року, Луцький національний технічний університет" 2022, с. 82–86.

[13] Ibidem.

тивними користувачами соцмереж, засобів масової комунікації, читачами поетичних і прозових текстів про війну, адже саме в них найперше з'являються нові слова, які належать до різних частин мови, поповнюючи, таким чином, склад лексико-граматичних класів слів української мови.

Як засвідчила фіксація низки нових лексем (загалом відзначено понад 500 одиниць, серед яких – неологізми, неосемантизми, словосполучення, фразеологізми) у досліджуваних соцмережах та засобах масової комунікації, найвищу частотність функціювання демонструють дієслова, другу позицію посідають іменники. Наші спостереження в основному підтверджують узагальнення Людмили Гмирі та Валентини Заскалети (*Морфологічні та деривaційні особливості неологізмів воєнного часу*), які досліджують особливості неологізмів воєнного часу на матеріалі медійних текстів, про те, що з-поміж неологізмів, які з'явилися в українській мові під час російсько-української війни, найчастотнішими є дієслова, друге місце посідають неофразеологізми, а третє – іменники[14].

Найбільший потенціал новизни виявляють дієслова-новотвори, оскільки саме за їхньою допомогою вдається відтворити рух, дію, наступальність, результативність тощо, тому дієслова становлять значну частину неолексем, які функціонують із префіксами, котрі утворюють доконаний вид дієслова, що свідчить про завершену дію. Такі дієслова-неологізми найчастіше передають дії, які виконують наші захисники. Продуктивними для утворення таких неолексем є префікси **від-** (варіант **од-**): *відхаймарсити* – нищити російських окупантів за допомогою хаймарсів; *одбайрактарити, одчорнобаїти, одперенити, одкіянити, одкатюжити, відсалопетити, одЗСУшити* – побити, знищити; *від'явелити* – знищити певним способом техніку противника; *відвухсотити* – відправити ра-

[14] Л. Гмиря, В. Заскалета, *Морфологічні та деривaційні особливості неологізмів воєнного часу*. http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/5280/22.pdf?sequence=1&isAllowed=y [дата доступу: 21 грудня 2024].

шистських загарбників на той світ; *відбандерити* – вбити окупанта та ін.; **за-**: *заджевелінити* (*заджевелинити)* – знищити окупантів за допомогою джевеліна; *забайрактарити, застінгерити*, з*ахаймарсити*, *заенлоїти* – спалити ворожу техніку за використання відомих літальних апаратів; *задвохсотити*, *затрьохсотити* – убити, поранити ворога; *заЗеСуУшити* – розправитися із ворогом; *загарпунити* – знищити російські військові кораблі; *замогилити* – ліквідувати та ін.; **на-**: *наволонтерити* – дістати за будь-яких обставин та ін.; префікси іншомовного походження **де-**: *дестабілізувати* – позбавити (окупантів) успіхів на полі бою; *декомунізувати* – знести пам'ятники леніну, спалити російську літературу; *дерусифікувати* – позбавити залишків російської культури когось (щось) та ін.; **дез-:** *дезактивувати* – позбавитися окупантів або порушити їхні плани та ін.

Водночас дієслова-неологізми недоконаного виду функціонують переважно для передавання дій ворогів (*кадирити* – вдавати з себе того, ким ти не є; *могилити* – русифікувати Україну) чи представників певних організацій (*ООНити* – бути в стані постійного занепокоєння), або негативних процесів, пов'язаних і з нашими громадянами, які намагаються уникнути участі у війні (*мамкувати* – уникати відповідальності), або на позначення позитивної дії з боку українців: *мінусувати* – ліквідувати ворога; *донатити* – жертвувати кошти.

Людмила Гмиря та Валентина Заскалета зазначають, що неологізми, представлені іменниками, не мають такого потужного потенціалу новизни, як дієслова[15], хоча, як свідчить зафіксований матеріал, події російсько-української війни зумовили появу низки неолексем-іменників, які номінують явища, події, осіб сучасної війни: *літакопад* – систематичне збивання російських літаків; *чмоня* – слово на позначення недолугості та поганого вигляду військових росії; *дебахнулько* – людина, яка діє недоречно та робить

[15] Ibidem.

шкоду для оточення; *тероборона* – військові об'єднання, спеціального призначення, які функціонують для боротьби з ворогом у час війни, зокрема із ДРГ; *рашизм* – російський різновид нацизму; *терраша* – російська федерація як держава-терорист; *бавовнятко* – вибухи, обстріли; *мобіки* – росіяни, яких мобілізували чи намагаються мобілізувати; *недореспубліка* – тимчасово окупована територія України; *могилізація* – позбавлене будь-якого сенсу знищення чоловічого населення країни-агресора та ін.

Частина іменників-неологізмів утворена за допомогою префікса **де**-: *деукраїнізація денацифікація, дебандеризація* – елемент російського бойового наративу, спрямованого на виправдання воєнного вторгнення в Україну, щоб нібито врятувати українців від фантомних (вигаданих) „нацистів", „бандерівців", які начебто знущаються з людей; *демілітаризація* – елемент російського бойового наративу, спрямованого на виправдання воєнного вторгнення в Україну з метою захисту від нібито здійснюваної НАТО мілітаризації України.

У період російсько-української війни з'явилися іменники-універбати (*гуманітарка* (гуманітарна допомога*), волонтерка* (волонтерська допомога)*,* іменики-контамінати (*путіночет*, *путлер, Кімолаїв* – мем, присвячений мерові міста Миколаїв на прізвище Кім, який став відомим завдяки своєму патріотичному відеоблогу, де пояснював поточні події)), юкстапозити: *інтернет-війська* – громадяни України, які намагаються донести інформацію про воєнні злочини росії в соціальних мережах, блокують неприйнятний контент тощо; *TikTok-війська, тікток-війська* – кадирівські війська, які викладають багато фейкових відео та світлин, які в реальному житті бояться йти в бій; *кіберкозаки, кіберпартизани* – фахівці, діяльність яких спрямована на нейтралізацію окупанта в кіберпросторі; *кібервійна* – хакерські атаки; *путлернет* – російський інтернет; *є-могила* – українська державна програма зі знищення окупантів; композити: *свинособаки* – російські солдати; *бандеромобіль* – термін на позначення українського броньованого автомобіля, який вигадали і створили активісти на сході України, *бандеросмузі*

– назва запалювальної гранати «коктейль Молотова»; неологізми, утворені способом зрощення (часто зі збереженням російської вимови: *аналоговнєт* – щось, вигадане на росії (зазначене утворення стало базою для дієслова *аналоговнєтити* – користуватися зброєю, вигаданою в росії); *потєрьнєт* – брехливе твердження росіян про відсутність їхніх утрат; *іхтамнєт* – брехливе твердження росіян про відсутність російського війска в Україні (пор.: *іхтамнєтити* – знищувати ворогів, видаляти те, чого не повинно бути); *адіннарот (один народ)*, які, на думку Світлани Гриценко, виражають глузування з російського наративу, що виправдовує знищення України як держави[16]; *Боневтік, Кращебвтік* – Президент України Володимир Зеленський; *Бульбафюрер, бульбозавр* – самопроголошений президент Білорусі Олександр Лукашенко; *путлерок* – Орбан; *затридні, двітринеділі* – терміни на позначення ймовірного закінчення війни; *тристаграм* – альтернатива російської соцмережі „Інстаграм".

Особливість функціювання неологізмів періоду російсько-української війни – наявність синонімів, що утворюють синонімічні ряди, в основі яких здебільшого іменники, рідше – словосполучення: *оркленд*, *оркостан*, *мордор*, *московія, ерефія, расєя, раша, рашка* (росія); *орки*, *орконаселення, московити, ординці, рашисти, мордоряни, русофашисти, русня, рюзкі, рузкі*, *чмоні, ватники, ваньки, свинособаки*, *русо-нацисто*, *путлерюгенд*, *бидлостанівці, бидломаса, пушкіністи*, *путлерівці*, *ваньки*, *москальнота, путіноїди, z-окупанти* (росіяни); *путлер, путіночет, лаптенфюрер, ліліпутін, курдупель, маніяк, кадебістський хробак, рашистський фюрер, гебіст-рашист, хапутін, капутін, пітерський гопник, директор бюро ритуальних послуг*, *старий кабай, дід кабай, бліда міль, ботоксний дід* (путін).

Водночас синонімічні ряди утворюють і дієслова: *мінусувати, відмінусувати, мінуснути, відкобзонити, (за)двохсотити* – убити (лише про росіян); *заджавелінити*, *забайрактарити*, *заенлоїти*,

[16] С.П. Гриценко, *Мовні інновації*…, op. cit., с. 12.

застінгерити – спалити ворожу техніку з використанням відповідних різновидів зброї. Представлені неологізми з іронічним відтінком – засіб транслювання негативного ставлення до окупантів.

У період російсько-української війни з'явилися графічні (через використання літери *Z*) способи творення нової лексики: *Z-окупанти* – вказівка на літеру *«Z»*, яка стала символом нацизму та уособленням влади Гітлера, починаючи із періоду Другої світової війни; *Zаблуди* – війська росії, які прийшли на нашу територію із загарбницькою метою, проте, не знаючи території, заблукали у наших лісах; *Z-трофей* – украдене окупантами на українській землі; *деZертири* – окупанти, які не захотіли воювати проти української армії та втекли; *Звірюки* – указівка на звірства окупантів (термін утворився після фіксування фактів геноциду українського народу в Ірпіні та в Бучі); *Засранці, головоріZи*, *мерZотники* – указівка на відсутність моральної складової в образі окупантів рф; *Заблуди* – війська росії, які прийшли на нашу територію із загарбницькою метою, *держZрадник*. Як зауважують Наталія Романюк та Наталія Лебідь, велику літеру Z застосовують, щоб посилити негативну конотацію слова[17]. Натомість Ганна Вусик і Неля Павлик убачають у такій графіці латинізацію українського правопису[18]. Водночас автори-укладачі лексикографічної праці *Термінологічний словник російсько-української війни* фіксують лексему-мем у різних фонетичних варіантах *zaporebrik, запоребрик, zапоребрик*, яка, на їхню думку, є мемом, що позначає територію росії. […]. Перша латинська літера означає протест проти вторгнення російських військ в Україну, оскільки на військовій техніці було нанесено маркування Z, що означало „Захід" і стало символом російсько-української війни та аналогом свастики[19].

[17] Н. Романюк, Н. Лебідь, *Мовні новації*…, op. cit., с. 123.

[18] Г.Л. Вусик, Н.В. Павлик, *Неологізми як мовне*…, op. cit., с. 57.

[19] В.О. Васютинський, П.П. Горностай, І.Г. Губеладзе, Л.А. Найдьонова, М.М. Слюсаревський, С.Л. Чуніхіна, *Термінологічний словник російсько-української війни* / за ред. М.М. Слюсаревського; упоряд. С.Л. Чуніхіна, Київ 2022.

Значна кількість нових слів, які виникли в період російсько-української війни, мотивована онімами, зокрема антропонімами, переважно прізвищами. Зауважимо, що новотвори вказаного періоду, похідні від власних назв, у контексті загальної порушеної проблеми досліджували Світлана Гриценко, Ганна Вусик та Неля Павлик, Інна Козинець та ін. Анна Гладченко та Ольга Комарова, розглядають новотвори, які похідні від власних імен осіб, що стали символами війни, уособленням певної поведінки; крім того, дослідниці констатують, що для неологізмів періоду війни властивим є емоційне забарвлення, часто іронічне або саркастичне, високий ступінь емоційності[20].

Аналізований матеріал насамперед дає підстави для виокремлення неологізмів-дієслів, мотивованих антропонімами (здебільшого прізвищами) відомих громадських та політичних діячів, як українців (*залужнити* – вирішувати проблеми (Валерій Залужний), *заарестовити* – заспокоїти когось; *кімити* – зберігати оптимізм навіть у скрутні та важкі часи (Віталій Кім); *відбандерити* – убити (лише про росіян) (Стапан Бандера); *притУлити* – жертвувати кошти (Сергій Притула); *подолякати* – перекладати відповідальність за свої помилки на когось (Михайло Подоляк); *порошенитись* – блукати світом в якості політичного трупа і щодня робити фоточки з гуманітаркою (Петро Порошенко); *верещати* – перебивати співрозмовника (Ірина Верещук); *арестовити* – цинічно заспокоювати слухачів, ігноруючи небезпечність ситуації (Олексій Арестович)), так і представників інших країн: *дудати* – швидко виконувати обіцянки (Анджей Дуда), *байденкувати* – брати участь у довгих та беззмістовних дискусіях (обговореннях) ні про що (Джо Байден); *шольцнути* – удаватися до хитрощів, маючи намір догодити обом сторонам військового конфлікту; *шольцити* – удаватися до хитрощів, не виконувати обіцянок (Олаф Шольц); *макронити, промакронити* – робити вигляд стурбованості, проте поводити себе

[20] А.М. Гладченко, О.С. Комарова, *Неологізація лексики*..., op. cit., с. 12.

нерішуче та бездіяльно (Емманюель Макрон); *меркелювати* – діяти, виходячи суто із своїх інтересів (Ангела Меркель); *пошойгуїти*, *шойгувати* – переконувати всіх, що „йде за планом”; вдавати, що все добре й під контролем, хоч насправді це не так (Сергій Шойгу); *відкобзонити* – вбити (лише про росіян) (Йосип Кобзон); *кадирити* – видавати себе за того, ким ти не є насправді, приписувати собі здобутки інших (Рамзан Кадиров); *орбанутися* – утратити здоровий глузд (Віктор Орбан).

Крім того, відзначаємо дієслівні утворення від назв військової зброї („*Джавелін*” – протитанковий ракетний комплекс; „*Байрактар*” – бойовий БПЛА), в основі найменування якої також лежать оніми: *заджевелінити* – знищити окупантів за допомогою джевеліна; *забайрактарити* – спалити ворожої техніку за використання відомих літальних апаратів (байрактарів).

Водночас із-поміж відантропонімних виокремлюємо іменники загальні назви: *арестовлення* – заспокійливе повідомлення; *байденотерапія* – переконання та схиляння опонентів у свій бік; *путінферштеєр* – той, хто може зрозуміти безглуздість вчинків путіна або ж зрозуміти та виправдати його „політику”; *бандеромобілі* – автомобілі ЗСУ, які наша армія використовує для ведення бою, мають підвищену прохідність та великокаліберне озброєння й оснащення; *ироди* – один з евфемізмів на позначення військових російської армії; *байденування* – тривала, але безрезультатна балачка. Лише один неологізм мотивований іменем: *ваньки* – російські солдати.

Отже, в основі відонімних неологізмів – прізвища відомих українських та закордонних політиків із яскраво вираженою здебільшого негативною, рідше – позитивною конотацією з огляду на ставлення українців до зазначених персон у період російсько-української війни, які, з одного боку, допомагають Україні, а з іншого – шкодять, що й відображено в неологізмах-дієсловах та неологізмах-іменниках. Наші спостереження корелюють із думками інших лінгвістів, зокрема Інни Козинець, яка, досліджуючи відображення

війни в мові крізь призму неологізмів, констатує, що більша частина походить від вітчизняних та іноземних назв, зокрема відомих прізвищ політичних діячів та їхніх характерних ознак[21], і Світлани Гриценко, яка зазначає, що мотиватором творення нових слів часто є прізвища визначних політичних діячів чи відомих публічних фігур, їхні домінантні ознаки та риси, герої творів, український топонімікон, запозичення й ін.[22], що підтверджує загальну картину функціювання неолексем, мотивованих онімами.

Спорадично відзначаємо неологізми, утворені від абревіатур: *ООНити* – бути в стані постійного занепокоєння; *одЗСУшити* – побити, знищити; *відВСУшит*и – розплата окупантам від ЗСУ; *зсуїст, зсуїстка* – українці, які неспростовно вірять у перемогу української армії.

У засобах масової комунікації функціюють і неологізми, мотивовані топонімами: *україніти* – дати жорстку відповідь на невиправдані дії; *ерефія, расєя, рашка* – росія; *московити, рашисти, русня* – іронічні назви населення росії; *відбородянити*, *відірпеніти*, *відкіянити, відкатюжити*, *відсалопетити, відбучити* – дати окупантам гідну відсіч як помста українських військових за жорстокість загарбників у Києві, Ірпені, Бучі, Катюжанці та ін.; *відірпінити* – звільнити Ірпінь; *джанкоїтися* – вибухати в Джанкої; *наГостомелять* – помститися ворогам за Гостомель; *перегостомелити* – боротися, знищувати ворога; *відчорнобаїти* – знищити окупантів за принципом Чорнобаївки.

Як видно з наведеного вище, переважна більшість відонімних неологізмів – дієслова та іменники, мотивовані прізвищами відомих політичних і громадських діячів, функціонують із позитивним (якщо стосуються воїнів ЗСУ чи українців-патріотів) і негативним (якщо стосуються ворогів чи тих, хто не хоче допомогти Україні) значенням.

---

[21] І. Козинець, *Відображення війни* …, op. cit., с. 135.

[22] С.П. Гриценко, *Мовні інновації*…, op. cit., с. 13.

Отже, аналіз динамічних змін у лексичній системі української мови пов'язуємо з відповідними реаліями воєнних подій та впливом екстралінгвальних факторів на динаміку словникового складу мови, що свідчить про зв'язок неології із суспільно-політичними процесами та воєнним часом. Неологізми періоду російсько-української війни здебільшого не мають авторства, хоча з часом стають активно вживаними елементами, оскільки позначають актуальні явища, події, предмети тощо. Неологізми періоду російсько-української війни сьогодні привертають увагу багатьох мовознавців, які вивчають ці лексичні одиниці в контексті динамічних змін лексичної системи української мови, зумовленими позамовними чинниками. Із-поміж аналізованих лексем-неологізмів за частиномовною належністю, що цілком закономірно, переважають дієслова, адже саме за їхньою допомогою вдається відтворити рух, дію, наступальність, результативність тощо, тому такі слова становлять значну частину неологізмів, які досить часто утворені за допомогою префіксів **від-** (**од-**), **за-**, **на-**, **де-**, **дез-**, утворюючи доконаний вид дієслова, що свідчить про завершену дію, яку виконують переважно наші захисники. Хоча неологізми-іменники, які посідають другу позицію за частотою вживання, не володіють таким потужним потенціалом новизни, як дієслова, усе ж дають змогу назвати нові предмети, явища, факти, осіб, утворюючись суфіксальним, префіксальним способами, осново- та словоскладанням, способом універбації, контамінації, зрощення. У період російсько-української війни з'явилося багато новотворів (в основному іменників і дієслів) від прізвищ відомих людей, переважно політичних і громадських діячів інших країн чи українців, які чітко виражають опозицію свій / чужий, за Україну / проти України тощо, набуваючи відповідної конотації.

Наші висновки в дослідженні впливу екстралінгвальних чинників (зокрема російсько-української війни) на динаміку словникового складу мови зокрема та лексичної системи загалом підтверджують, що саме лексико-семантична система найбільш активно реагує на

нові реалії, явища, зміни та відображає їх, і суголосні з узагальненнями інших науковців про зв'язок неології із суспільно-політичними процесами, на чому акцентують Ганна Вусик та Неля Павлик[23].

Перспективи наукових пошуків убачаємо в дослідженні процесів неосемантизації лексем, пов'язаних із подіями російсько-української війни.

Bibliografia

Armija inform predstavlaje slovnyk neolohizmiv ukrajinśkoji movy [*Армія Inform представляє словник неологізмів української мови.* https://armyinform.com.ua/2022/07/20/armiyainform-predstavlyaye-slovnyk-neologizmiv-ukrayinskoyi-movy/, дата доступу: 11.12.2024].

Hladchenko A.M., Komarova O.S., *Neolohizacija leksyky u periodrosijśko-ukrajinśkoji vijny* [Гладченко А.М., Комарова О.С., *Неологізація лексики у період російськоукраїнськоївійни*.https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/1_2023/part_1/2.pdf, [дата доступу: 21.12.2024].

Hmyria L., Zaskaleta V., *Morfolohichni ta deryvacijni osoblywosti neolohizmiv wojennoho chasu* [Гмиря Л., Заскалета В., *Морфологічні та деривaційні особливості неологізмів воєнного часу*]. http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/5280/22.pdf?sequence=1&isAllowed=y [data dostępu: 02.12.2024].

Horokhova T., Bojko M., *Dynamika leksychnoho skladu ukrajinśkoji movy u vojennyj period 2022–2023 rokiv* [Горохова Т., Бойко М., *Динаміка лексичного складу української мови у воєнний період 2022–2023 років*]. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/46953/1/T_Horokhova_M_Boiko_APHN_67_FUFKM.pdf [дата доступу: 10 грудня 2024].

Hrycenko S.P., *Movni innovaciji rosijśko-ukrajinśkoji vijny 2022 roku,* „Visnyk Kiïvśkoho nacionalnoho universytetu Imeni Tarasa Schevchenka. Serija: Literaturoznastvo. Movoznavstvo. Folklorystyka" 2022, nr 2 (32), s. 9–13 [Гриценко С. П., *Мовні інновації російсько-української війни 2022 року,* „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика" 2022, вип. 2 (32), с. 9–13].

Hrycevych J., *Neoleksemy periodu rosijśko-ukrajinśkoji vijny* [Грицевич Ю., *Неолексеми періоду російсько-української війни*], https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/21543/1/ilovepdf_merged-5.pdf, дата доступу: 15.11.2024.

[23] Г.Л. Вусик, Н.В. Павлик, *Неологізми як мовне*…, op. cit., с. 57.

Kozyneć I., *Vidobrazhennia wijny u movi kriź pryzmu neolohizmiv* [Козинець І., *Відображення війни у мові крізь призму неологізмів*, http://aphn-journal.in.ua/archive/61_2023/part_2/61-2_2023.pdf#page=135, дата доступу: 20 грудня 2024].

Lipich V.M., *Procesy neolohizaciji v ukrajinśkomu vojennomu dyskursi* [Ліпіч В.М., *Процеси неологізації в українському воєнному дискурсі,* https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/51665/1/SCIENCE-AND-TECHNOLOGY-PROBLEMS-PROSPECTS-AND-INNOVATIONS-13-15.04.23.pdf#page=418, дата доступу: 28 грудня 2024].

Novi słova ta zvoroty, szczo vvijshly w uzhytok z pochatkom vijny [*Нові слова та звороти, що ввійшли в ужиток з початком війни*, https://vseosvita.ua/news/novi-slova-ta-zvoroty-shcho-vviishly-v-uzhytok-z-pochatkom-viiny-73926.html, дата доступу: 11.12.2024]

Romaniuk N., Lebid′ N., *Movni novaciji vmedia Zaporizhzhia periodu rosijśkoji ahresiji* [Романюк Н., Лебідь Н., *Мовні новації в медіа Запоріжжя періоду російської агресії,* http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/29841/1/36_Romanyk_Lebid.pdf, дата доступу: 26.12.2024].

Siuta H.M., *Movna realnist' periodu vijny: aktualniteksty i słovnyk,* [v:] *Aktualni problemy mizhkulturnoji komunikaciji: zb. materialiv I Mizhnarodnoji naukovo-praktychnoji konferenciji, 06 kvitnia 2022 roku, Łućkyj nacionalnyj tekhnichnyj universytet,* Łućk 2022, s. 82–86 [Сюта Г.М., *Мовна реальність періоду війни: актуальні тексти і словник,* [в:] *Актуальні проблеми міжкультурної комунікації: зб. матеріалів І Міжнародної науково-практичної конференції, 06 квітня 2022 року, Луцький національний технічний університет,* Луцьк 2022, с. 82-86].

Vasiutynśkyj V.O.,Hornostaj P.P., Hubeladze I.H., Najdionova Ł.A., Slusarevśkyj M.M.,Chunikhina S.Ł., *Terminolohichnyj slovnyk rosijśko-ukrajinśkoji vijny* / za red. M.M. Slusarevśkoho; uporiad. S.Ł. Chunikhina, Kiïv 2022 [Васютинський В.О., Горностай П.П., Губеладзе І.Г., Найдьонова Л.А., Слюсаревський М.М., Чуніхіна С.Л., *Термінологічний словник російсько-української війни* / за ред. М.М. Слюсаревського; упоряд. С.Л. Чуніхіна, Київ 2022].

Vitiuk I., Kukharionok S., *Neołohizmy rosijśko-ukrajinśkoji wijny*[Вітюк І., Кухарьонок С., *Неологізми російсько-української війни,* https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/158.pdf, дата доступу: 14.11.2024].

Vusyk H.L., Pavłyk N.V., *Neolohizmy jak movne vidobrazhennia rosijśko-ukrajinśkoji vijny 2022 roku* [Вусик Г.Л., Павлик Н.В., *Неологізми як мовне відображення російсько-української війни 2022 року,* http://www.zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/23/part_1/9.pdf, дата доступу: 11.12.2024].

Zan Andriana, *Neolohizmyjak sociolinhvistyczni refleksiji rosijśko-ukrajinśkoji vijny: konceptualni pidchody do klasyfikaciji* [Зан Андріана, *Неологізми як соціолінгвістичні рефлексії російсько-української війни*: *концепту-*

альні підходи до класифікації, https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/55464/1/, дата доступу: 20.12.2024].

Zharhon ta neolohizmy. Jak vijna zbahatyla slovnykovyj zapas ukrajinciv [*Жаргон та неологізми. Як війна збагатила словниковий запас українців*, https://www.rbc.ua/rus/news/zhargon-ta-neologizmi-k-viyna-zbagatila-slovnikoviy-1676393294, дата доступу: 11.12.2024].

The russian-ukrainian war as an extralingual factor in the dynamics of the lexical composition of the ukrainian language and the appearance of neologisms

The article outlines two main trends (the emergence of neologisms and changes in the semantics of words) in the dynamics of the lexical composition of the Ukrainian language, caused by the Russian-Ukrainian war as an extralingual factor, which exist today in Ukrainian lexicology and are reflected in the works of modern Ukrainian linguists. Attention is focused on the first of them, in the context of which more than 500 units (among them are neologism, neosemantyzmy, word combinations, phraseology) are recorded, among which neologisms-verbs and neologisms-nouns, recorded by the author in social networks and mass media, and also presented in modern lexicographic publications, are analyzed.

An indicator of the dynamics of the lexical composition of the Ukrainian language is the presence of neologisms-verbs, which reveal the greatest potential for functioning, reproducing movement, action, offensiveness, effectiveness, demonstrating mostly completed action, expressed using specific (from- (from-), za-, na-) and foreign language (de-, des-) prefixes as formants for their formation. Neolexemes-nouns are presented mostly to denote persons, realities, processes related to the war, represent lexical units formed as a result of suffixation, univerbation, juxtaposition, composition, fusion, demonstrate synonymous rows. The studied neologisms are mostly motivated by anthroponyms (mainly surnames, less often-names), toponyms or abbreviations. At the same time, graphic means of neologisms with the letter „Z" are noted to form a negative image of the occupier and everything connected with it. Neologisms of the Russian-Ukrainian period as a reflection of the dynamics of the lexical system of the Ukrainian language mostly have no authorship, although over time they become actively used elements in the speech of Ukrainians, since they denote phenomena, events, objects, and persons that are relevant today.

Keywords: lexical system, lexical dynamics, Russian-Ukrainian war, neologisms of the war period, verb-neologisms, noun-neologism

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.311-326

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251016

Data przesłania: 13.05.2025
Data akceptacji: 17.06.2025

Олена Денисевич/Olena Denysevych
Polska Akademia Nauk
ORCID: 0009-0008-4371-136X
e-mail: o.denysevych@gmail.com

Кордони в українській та польській психолінгвістичній перспективі

Granice w ukraińskiej i polskiej perspektywie psycholingwistycznej

W artykule przedstawiono analizę semantyczną pól asocjacyjnych ukraińskich i polskich respondentów konceptu ‚granice'. Wyniki zawarte w polach asocjacyjnych uzyskano metodą swobodnego eksperymentu asocjacyjnego po pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę. Pojęcie ‚granicy' jest rozpatrywane jako złożone zjawisko, które jest badane z różnych perspektyw – migracji, geopolityki, antropologii, historii i językoznawstwa. Analiza semantyczna ukraińskich i polskich pól asocjacyjnych ujawniła wiele wspólnych oznak reakcji na słowo-bodziec GRANICE. Reakcje wypełniające dwa pola asocjacyjne mają wspólne powiązania semantyczne, gdzie granice są rozumiane jako pewne ograniczenia, oddzielne ruchy lub ograniczenia psychologiczne. Wspólne powiązania tworzą reakcje oznaczające działania związane z granicami, jakościową ocenę i rozumienie granic jako atrybutu państwowości. W ukraińskim polu asocjacyjnym mamy reakcje, przekazujące realia wojny w ukraińskim polu asocjacyjnym: *uchodźcy 4; wojna 3; obca ziemia 3; łzy 1; noc 1; smutek 1; krew 1;* w polskim polu asocjacyjnym najdziemy więcej reakcji, które wyznaczają granice psychologiczne: *wartościowe 1; granice emocjonalne 1; asertywność 1; granice emocjonalne 1 itp.*

Słowa kluczowe: granice, pole asocjacyjne, eksperyment asocjacyjny, świadomość językowa, wojna

Вороже вторгнення росії в Україну сколихнуло увесь світ. Постало питання, як зупинити зло, які засоби боротьби будуть ефективними? Війна в Україні показала, що зло не є локальним, а має вплив на всі сфери життя не лише однієї країни. Не тільки Україна зазнає трансформаційних змін, науковці стверджують, що увесь сучасний світ можна сміливо назвати багатовимірним роздоріжжям, переходом, що затягнувся, тривалим трансформаційним досвідом, який принципово не може бути завершений[1]. Складні часи та постійні випробування українців через війну змушують відчувати себе на роздоріжжі – відсутність безпеки, страх за життя своє та близьких, невідоме майбутнє ці та багато інших факторів стають важким кризовим досвідом.

Війна, зокрема впливає на людські взаємини, комунікацію, змінює картину світу та ін. Люди стають чутливими до слів, слова набувають різних значень під впливом подій. У цьому контексті психолінгвістика може бути інструментом для пошуку ключа до кращого розуміння один одного, якого сенсу ми надаємо словам, у яких контекстах ми їх використовуємо, як середовище та події впливають на значення. У цьому дослідженні ми розглянемо концепт ‚кордони' у психолінгвістичній перспективі, яку нам відкривають результати вільного асоціативного експерименту. Як реалії війни вплинули на поняття та розуміння кордону українцям та поляками?

У науковій літературі поняття ‚кордонів' розглядається у фокусі мультидисциплінарних студій, в контексті процесів глобалізації[2]; кордони ідентичностей, народів та держав;[3] тема кордону та мігрантів, представлена і у художній літературі[4].

---

[1] Городиська О.М. *Концепт роздоріжжя: досвід людини як стан переходу. Людина/світ на роздоріжжі: технології, ресурси, соціальні інституції*, „Практичні студії": матеріали 3-го міжнар. наук.-метод. семінару, 4–6 травня 2023 р. Харків: Харків. політехн. ін-т 2023, с. 19.

[2] Albrow M. *Globalization*, [w:] The Blackwell Dictionary Twentieth-Century Social Thought, red W. Outhwaite, T. Bottom, Blackwell, Oxford 1993.

[3] Donnan H., Wilson T.M. *Granice tożsamości, narodu, państwa,* tłum. M. Głowacka-Grajper, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007.

[4] Чернишова С.О. *Дискурс міграції в художній прозі США початку XXI століття*. Київ 2024.

Розмитість кордонів як наслідок глобалізаційних процесів

З одного боку, кордони розмежовують простір держав, визначають межі ідентичностей – як реально існуючих територіальних, так і постійно конструйованих символічних, формують культурно-цивілізаційний код народу[5]; а з іншого боку, піддаються впливу глобалізаційних процесів, внаслідок чого відбується послаблення прикордонного контролю, які ще донедавна становили бар'єр для людей, капіталу та ідей. Це означає, що сучасне сприйняття державних кордонів стосується не лише змін, що відбуваються у державних інституціях, а й в контексті редефініції громадянства, суверенності та ідентичності народів [6].

Глобалізаційні процеси сприяють відкриттю кордонів, але ж все-таки не для всіх держав, тут варто згадати про категорію „європейськості" та, відповідно, „недоєвропейськості", яка відіграє істотну роль у кшталтуванні ідентичностей та перцепцій „іншого" й на західному кордоні колишнього радянського фронтиру, зокрема на польсько-білоруському та польсько-українському пограниччях. Ці та інші проблеми стали об'єктами низки досліджень – від політичної географії до культурної антропології – та не втрачають своєї актуальності й досі[7]. Г. Анзалдуа підреслює, що все наше життя окреслене певним розмежуванням, а кордон протиставляє прикордонню. Кордон – це розмежувальна лінія, вузька смужка вздовж крутого обриву. Прикордоння – це неоднозначне і невизначене місце, створене емоційною реакцією на неприродний поділ[8].

---

[5] Верменич, Я.В. *Кордони та пограниччя в дискурсивному просторі соціогуманітаристики: теоретичні проєкції.* „Вісник національної академії України", 2021, nr 7, с. 55

[6] Balawajder, G. *Granica państwa jako kategoria wielowymiarowa.* „Pogranicze. Polish Borderlands Studies" 2013, t. 1, nr 1, s. 44.

[7] Буйських, Ю. *„Уявні" та „фантомні" кордони в антропологічній перспективі,* „Українознавство" 2018, nr. 4, с. 127.

[8] Anzaldua, G. *Borderlands/la frontera: The new mestiza* (2nd ed.). Aunt Lute Books 1999, с. 3.

Сучасне бачення кордону, за висновками Я. Верменич, ґрунтується на розрізненні *реальних* (міждержавних, міжетнічних, адміністративних та ін.) та *символічних* кордонів з урахуванням полісемантичності самого поняття ‚кордон'. Ю. Буйських окреслює *уявний* та *фантомний* вимір кордонів, де вивчається насамперед людське повсякдення. Дослідниця також підкреслює, що кордони та прикордоння є часто місцем напруги між індивідами та цілими спільнотами та не одне століття людство не може уникнути конфліктів та катастроф[9].

Кордони та міграція

‚Кордони' знаходиться у фокусі досліджень про міграцію, разом із переосмисленням переміщення людей в сучасному світі також і змінюється розуміння кордону як лінії, що розмежовує держави. У статті С. Чернишової *„Топос кордону у сучасному американському міграційному романі"* авторка підсумовує сучасні погляди на кордон, в яких розкривається його дискримінативна сутність та регресивна природа. Перетини кордону не є порушення чужих територій, а означають децентрування способу сприйняття світу, залучення і всотування нових досвідів, втручання тих історій і наративів, що вважалися не вартими уваги. Сьогоднішні дискусії про поділ фізичного простору уприсутнюють кілька основних проблем: нерелевантність кордону в контексті глобалізації та мобільності; подвійні стандарти перетину кордонів для бідних і забезпечених; внутрішній перерозподіл територій; громадянство і територіальна прив'язка; люди без громадянства і їхня просторова приналежність[10].

У художніх текстах, у яких представлено процеси міграції, кордон та його перетин посідають одне з важливих місць. В цен-

[9] Буйських, Ю. „*Уявні" та „фантомні" кордони...*, с. 131.

[10] Чернишова, С. *Топос кордону у сучасному американському міграційному романі*. Літературний процес: методологія, імена, тенденції, 2023, (21), с.113, с. 114.

трі уваги таких творів перебувають біженці, нелегальні мігранти з тимчасовими візами, які за будь-яку ціну намагаються потрапити до заможних країн, то досвід переходу через лінію розмежування часто досить принизливий, а іноді навіть загрозливий для життя[11].

Виклад основного матеріалу. З початком війни українці були змушені покинути свої домівки та шукати безпеку, переходячи кордони інших держав. Найчастіше такою країною-захистом ставала Польща, яка приймала українських біженців і ставала однією з перших країн, до якої прибували українські громадяни. Кордони стали місцем скупчення великої кількості людей, які шукали порятунку свого життя та своїх близьких. Кордон в цих умовах перетворювався на лінію, за якою був інший мирний світ без бомб та інших загроз для існування. Тому у цьому дослідженні хочемо представити, яких додаткових відтінків значення набуває поняття ‚кордони' у зв'язку з трагічними подіями в Україні, як для українців, так і для поляків, та представити реконструкцію лексико-семантичних зв'язків цього поняття.

Актуальність дослідження полягає у відтворенні актуального асоціативного поля поняття ‚кордони' та його потенційної динаміки в умовах російсько-української війни. Відповідні завдання передбачають встановлення сучасних сприйняттєвих моделей аналізованого поняття через застосування вільного асоціативного експерименту, ідентифікацію його ядрових та периферійних показників.

Об'єктом дослідження є асоціативне значення поняття ‚кордони' в системі ціннісних координат українців та поляків. **Фактичним матеріалом** стали 210 різних реакцій, отриманих від українських респондентів та 82 різних реакції від польських респондентів різних соціальних груп впродовж жовтня та грудня 2022 року. Провідним методом, застосованим у роботі, став експериментальний – вільний асоціативний експеримент, а також аналіз отриманих результатів та подальший синтез для отримання об'єктивних уза-

[11] Чернишова, С. *Топос кордону*..., с. 112.

гальнень про семантичну динаміку поняття ‚кордони' під дією кризових факторів. Слово-стимул КОРДОНИ є одним із 50 слів нашого стимульного списку (надалі у тексті будемо вживати такий запис слова КОРДОНИ на позначення його як стимулу, що був застосований у нашому вільному асоціативному експерименті).

Лексичне значення слова ‚кордон', зафіксоване у Тлумачному словнику української мови[12]: „Кордон – це: 1) межа, що розділяє території держав; 2) етнічні кордони". В іншому словнику української мови *Горох*[13] маємо таке тлумачення слова ‚кордон': 1) лінія, що розділяє території сусідніх держав або умовна лінія, що розділяє суміжні території (області, володіння, ділянки і т. ін.); межа між чим-небудь; 2) те, що відділяє, відрізняє і т. ін. одне від одного, розмежовує що-небудь; є синонімом до слова грань; те, що обмежує поширення, вплив, розвиток чого-небудь; 3) прикордонна або інша військова сторожа.

Кордон визначається, як чітко визначена лінія з відповідними атрибутами, водночас кордон розглядається як зона переходу, межі, перехрестя[14]. Отже, ключовими для українського лексичного значення будуть компоненти ‚межа', ‚лінія, що розділяє', ‚сторожа', ‚зона переходу'.

У польському словнику[15] слово ‚кордон' має 4 компоненти значення: „1) лінія, яка закриває або розмежовує певний окреслений простір; 2) лінія поділу або чинники, які щось поділяють; 3) обмежений доступ або міра чогось дозволеного; 4) межа фізичних та психічних можливостей людини". При зіставленні двох лексичних значень – українського та польського бачимо, що польський слов-

---

[12] Тлумачний словник української мови. Словник UA. Портал української мови та культури, https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD [dostęp: 27.10.2024].

[13] Українські словники. Горох, https://goroh.pp.ua [dostęp: 27.10.2024].

[14] Верменич, Я.В. *Кордони та пограниччя*…, с. 63.

[15] *Słownik języka polskiego PWN*: https://sjp.pwn.pl/slowniki/granica.html [dostęp: 27.10.2024].

ник фіксує поняття ‚кордони' як межу фізичних та психічних можливостей людини.

В українському слововжитку спостерігаємо паралельність вживання термінів на позначення кордону таких, як ‚*границя*', ‚*фронтир*', ‚*межа*' [16]. Найуживаніше поняття ‚кордон' побутує як у широкому сенсі (‚*межа*', ‚*перехід*'), так і у вужчому, територіальному значенні (‚*границя*'). Зробивши глибокий соціокультурний аналіз теми кордону та пограниччя Я. Верменич вказує, що з часів античної філософії, в якій поняття ‚кордон' використовувалося для обґрунтування можливостей пізнання, та наявність різних геополітичних, геоекономічних, геокультурних, геоінформаційних методологічних підходів зумовлює можливість репрезентації феномена кордонів та погранич як соціального та політичного конструкту, що детермінує навколишній простір, перетворюючи його на ареал комунікацій та взаємовпливів[17].

У філософському вимірі кордон − це межа зіткнення свого й чужого, традиційного і специфічного, системного і хаотичного. Підтримання кордонів − базовий елемент функціонування будь-якої соціальної системи, яка прагне виокремлення із загального середовища та конструювання власної ідентичності. Репрезентуючи діалогічну гру свого і чужого, кордон реалізує продуктивну тенденцію усвідомлення власної самобутності; він виконує захисні функції і відіграє роль обмежувального символу[18].

У цьому дослідженні проаналізуємо поняття ‚кордон' як слова-стимулу для психолінгвістичного аналізу. Для українських (222 особи) та польських (119 осіб) респондентів запропонували відповісти першим словом, яке спадає на думку, після прочитання слова-стимулу. КОРДОНИ були одним із слів-стимулів разом з такими стимулами як ВОЛОНТЕР, СОЛІДАРНІСТЬ, ПОЛІТИКА, БЕЗПЕКА та ін. у ході вільного асоціативного експерименту. Дослі-

[16] Верменич, Я.В. *Кордони та пограниччя*…, с. 58, 62.
[17] Верменич, Я.В. *Кордони та пограниччя*…, с. 55.
[18] Верменич, Я.В. *Кордони та пограниччя*…, с. 64.

дженнях проводилося наприкінці 2022 року. В результаті отримали реакції, що сформувати українське та польське асоціативне поле.

Семантичний аналіз українського асоціативного поля слова-стимулу КОРДОНИ

Перш за все аналізуючи структуру асоціативного поля – ядро та периферію, визначаємо найбільш актуальні складові асоціативного значення, що знаходять своє віддзеркалення у мовній свідомості українців. Найчастотнішою реакцією українського асоціативного поля є реакція на слово-стимул КОРДОНИ як *обмеження* з повторюваністю 12 разів. Наступними найчастотнішими реакціями є *країни 11* та *межі 11*. Всього асоціативному полі нараховуємо 112 різних реакцій, серед них 30 з різною кількістю повторювань та 82 – одиничні реакції. Структура асоціативного поля з ядром та найближчою периферією зображена на рис. 1.

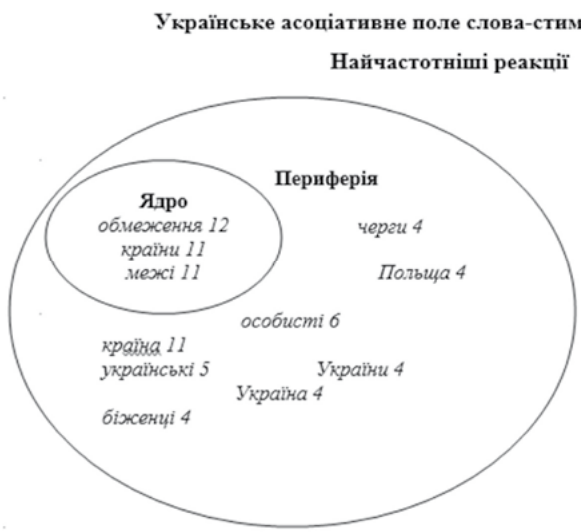

Рис. 1

Усі реакції асоціативного поля об'єднали у групи, які утворюють певний семантичний зв'язок. Таким чином виявили кілька семантичних груп формують реакції, які представляють КОРДОНИ як 1) обмеження; 2) символ суверенності держави; 3) дії, пов'язані з кордоном; 4) сферу якісних характеристик кордону; 5) атрибути кордонів та 6) реакції, позначені реаліями війни.

Кордони як обмеження руху *закрито 1; замкнутий простір 1; заборона 1; бар'єр 1; клітка 1.* Кордони як психологічне обмеження: *в голові 3; рамки 2; перешкода 1; ліміти 1; особисте 1; існують частіше за все в головах 1; лише у нашій голові 1; в тобі 1; власні кордони 1* або розуміння кордону як межі дозволеного − *не робити гріх 1.*

Кордони як символ суверенності держави – це *межа 4; держава 4; територія 3; території 1; границя 1; фільтри 1; контроль 1; держави 1; незалежної України 1; закон 1; безпека 1; неподільність 1; захищеність 1.*

Дії, пов'язані з кордоном. Найчастіше − це перехід кордону *(перетин 2; пересікти 1; переліт 1; перехід 1; прощання 1; швидке проходження 1; виїзд з України 1).* Захист кордону: *відстоювати 1; відновити 1; те, що не можна порушувати 1; захист 1; розширення 1.* Рідше асоціюється з відпочинком та подорожжю у час війни (*подорож 2; відпочинок 1; море 1; пригоди 1; побачити щось нове 1; можливості 1).*

Сфера якісних характеристик кордону. Поруч з реакціями, що окреслюють кордони, як елемент, що визначає державність − реакції *українські 5; 1991 року 3; закриті 2, сухопутні 1; відкриті 1; внутрішні та зовнішні 1; червоні 1; захищені 1; непорушні 1; непохитні 1; незламні 1; чіткі 1; стислі 1;* відносимо сюди також реакцію, що визначає особистий внутрішній кордон − *особисті 6.*

Окрему семантичну сферу формують реакції, які можна назвати **атрибутами кордонів:** *митниця 3; паспорт 3; цілісність 3, карта 2; суверенітет 2; незалежність 1; сусід 1; мапа 1; мова 1; лінії 1; стіна 1; лінія розмежування 1.*

Реакції, позначені реаліями війни – *біженці 4; черги 4; війна 3; чужина 3; дім 2; люди 2; блокпост 1; сльози 1; довго 1; ніч 1; сум 1; кров 1.*

КОРДОНИ також асоціюються з такими країнами як *Польща 4; Європа 1; тільки з Росією 1.*

Польське асоціативне поле слова-стимулу КОРДОНИ

Трьома найчастіше повторюваними реакціями у польському асоціативному полі є держави (*państwa 10);* держава *(państwo 8);* країна *(kraj 5),* тобто в польській свідомості розуміння кордону, як межі, що відділяє держави є домінуючою. Всього в асоціативному полі 71 реакція, де 21 реакція з різною частотністю повторювань, а 50 – одиничні. Структура польського асоціативного поля представлена на рисунку 2.

Польське асоціативне поле формують реакції, які можна укласти у наступні семантичні поля: 1) реакції із геополітичним значенням; 2) кордони як атрибут суверенності держави; 3) кордони як обмеження; 4) дії, пов'язані з кордоном; 5) сфера якісних характеристик кордону.

Рис. 2

Семантична сфера, яка об'єднує **реакції із геополітичним значенням** та мають найвищу частотність у польському асоціативному полі**:** держави **(***państwa 10);* держава *(państwo 8);* країна *(kraj 5);* країни (*kraje 4);* простір *(obszar 2);* зона *(strefa 1);* прикордонна зона *(strefa graniczna 1).*

Кордони як атрибут суверенності держави: паспорт *(paszport 4);* черга *(kolejka 2);* карта *(mapa 2);* стіна *(mur 2);* митник *(celnik 1),* шлагбаум *(szlaban 1),* прикордонна охорона *(straż graniczna 1);* мито *(cło 1);* колючий паркан *(płot kolczasty 1);* стовпи *(słupki 10);* право *(prawo 10).*

Кордони як обмеження теж присутні в польському асоціативному полі: *Covid 1;* бар'єр *(bariera 2);* обмеження (*ograniczenia 4).* Кордони асоціюються з проблемами та кризою *(kryzys 1; problemy 1).* Розуміння кордону, як того, що обмежує свободу: неволя (*niewola 1),* обмеження свободи *(ograniczenie wolności 1);* перетинати не можна *(przekraczać nie można 1).* Наявні реакції *Ukraina 4, Białoruś 3.*

Дії, пов'язані з кордоном: подорож (*podróż 3);* контроль *(kontrola 3);* виїзд (*wyjazd 1);* перехід *(przejście 1);* проходити *(przekraczać 1);* розбори *(rozbiory 1).* Сюди також можемо віднести реакції, що називають певні **функції кордонів**: безпека (*bezpieczeństwo 3);* свобода *(wolność 3);* незалежність *(niepodległość 1);* недоторканість *(nietykalność 1);* комфорт (*komfort 1*); захист *(obrona 1);* можливості *(możliwości 1).*

Сфера якісних характеристик кордону: кордони держави *(granice państwa 1);* захисні кордони *(granice zachowawcze 1);* польсько-українські *(polsko-ukraińskie 1);* встановлення *(ustalenia 1);* не існують *(nie istnieją 1).* Значна частина реакцій присвячена опису кордонів як межі психічних можливостей людини: особисті *(osobiste 2);* ціннісні *(wartościowe 1);* емоційні кордони *(granice emocjonalne 1);* пристойність *(przyzwoitości 2);* асертивність *(asertywność 1);* емоційні *(emocjonalne 1);* персональні *(personalne 1);* розуму *(rozsądku 1).*

Отже, семантичний аналіз українського та польського асоціативного поля виявив багато спільних ознак реагування на слово-стимул КОРДОНИ. Реакції, які наповнюють два асоціативні поля мають схожі семантичні зв'язки, де кордони розуміються як певні обмеження, зокрема руху або ж психологічні обмеження. Спільні зв'язки утворюють реакції, що позначають дії, пов'язані з кордонами, якісну оцінку кордонів та кордони як атрибут державності. Відрізняє наявність реакцій, що передають реалії війни в українському асоціативному полі: *біженці 4; війна 3; чужина 3; блокпост 1; сльози 1; ніч 1; сум 1; кров 1.* А у польському асоціативному полі більше реакцій, що визначають психологічні кордони людини: *(wartościowe 1);* емоційні кордони *(granice emocjonalne 1);* асертивність *(asertywność 1);* емоційні *(emocjonalne 1)* тощо. Варто підкреслити, що й лексичне значення, представлене у Словнику польсько мови PWN має одне з визначень кордонів як межі фізичних та психічних можливостей людини та є наявним і в асоціативному полі. Такого типу реакції значно рідше з'являються в українському асоціативному полі та ще поки не фіксуються українськими тлумачними словниками.

Цікавою замальовкою того, яку функцію відігравали кордони на початку війни, записана у Словнику війни[19]. Одна зі статей словника фіксує важливий феномен кордону як місця зустрічі та вияву солідарності європейців, а найбільше поляків. У цій друкованій праці знаходимо коротку історію польської жінки Беати під назвою „Любов", є однією з 76 інших коротких історій, які описують переживання людей на початку повномасштабного вторгнення в Україну:

> Я працюю в школі. Заміжня, але всередині така була порожнеча. Коли росія на вас напала, я взяла вихідні й поїхала на кордон. Роблю людям чай, какао, годую супом. У перший день познайомилась з Любов'ю. До речі, як це прекрасно, що у вашій мові є таке ім'я, у польській нема імені Мілосьць. Так от, приїхала Любов, вийшла

[19] Сливинський О. *Словник війни,* Харків. Віват 2023, 224 с.

сама з маршрутки і заплакала. Я підійшла й просто її міцно обійняла. Ми так стояли хвилин десять. Плакала вдвох мовчки. Потім я зібрала для неї пакуночок з їжею, і вона поїхала далі"[20].

Ця історія розкриває розуміння кордону як лінії вияву доброти та допомоги, як лінія, що розмежовує війну та мир, страх та небезпеку.

Висновки

Постійний розвиток мови спричинює утворення нових асоціативних зв'язків між словами. Дані асоціативного експерименту завжди мають новизну, оскільки демонструються актуальний стан свідомості мовців, вносять нові смисли та розуміння поняття у зв'язку з сучасним сприйняттям дійсності та впливом різноманітних подій на свідомість людей. Результати асоціативних експериментів фіксують такі зміни та унаочнюють нові асоціативно-семантичні поля слів. Події, які відбуваються у світі, країні, суспільстві, індивідуальний життєвий досвід, все це впливає на наше розуміння, бачення та вербалізацію світу. Асоціативне значення представленого поняття ‚кордони' несе в собі ‚тінь війни' і її вплив на мовну картину світу українців та поляків. Наш мовний матеріал розкриває нові нюанси асоціативного значення, які позначені реальністю російсько-української війни. Ситуація, що панує в Україні, показує, що кордон все більше розглядається, як безпечна межа; лінія, що розмежовує мир та війну, безпеку та загибель та ін.

Як і в українському, так і у польському асоціативному полі кордони асоціюються, як межа, що розділяє держави, так і межа в стосунках (особисті кордони). Кордон як місце зустрічі українців та поляків, як міст взаємодопомоги та співчуття. Кордони в асоціативному значенні представлені 1) як захист від війни, від впливу „чужого"; 2) як перешкода та обмеження вільного руху; 3) як межа

[20] Сливинський О. *Словник війни*..., с. 129.

у людських стосунках; 4) кордони, як ті, що визначають межі окресленого простору та ті, які існують у голові.

Спільними для українського та польського асоціативного поля є реакції *Україна,* яка повторюється 4 рази та польська реакція *Ukraina* також з частотністю 4, *держава 4 (*в українському асоціативному полі*); państwo 6 (*в польському асоціативному полі*); паспорт 3 (paszport 4); подорож 2 (podróż 3); захист 1 (obrona 1); безпека 1 (bezpieczeństwo 2); черги 4 (kolejka 2); обмеження 12 (ograniczenia 4); контроль 1 (kontrola 3); країна 11 (kraj 4); пересікти 1 (przekraczać); бар'єр 1 (bariera 1).*

Ми бачимо, як на наших очах змінюються підходи до розуміння функцій кордонів. В умовах війни кордони все більше виконують завдання безпеки держави, тому їх роль як лінії безпеки зростає. Наше дослідження розкриває сучасне психолінгвістичне розуміння ‚кордону' в контексті війни, де його перетин не означає пошуку кращого життя, заробітку, знаходження нових можливостей, а кордону як лінії безпеки та порятунку життя.

Bibliografia

Albrow M., *Globalization,* [w:] *The Blackwell Dictionary Twentieth-Century Social Thought,* red W. Outhwaite, T. Bottom, Blackwell, Oxford 1993.

Anzaldua G., *Borderlands/la frontera: The new mestiza* (2nd ed.). Aunt Lute Books 1999.

Balawajder G., *Granica państwa jako kategoria wielowymiarowa*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies" 2013, t. 1, nr 1, s. 44–56.

Brown K. A., *Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*, Harvard University Press 2005.

Buiskykh Yu., *„Uiavni" ta „fantomni" kordony v antropolohichnii perspektyvi*, „Ukrainoznavstvo" 2018, nr 4, s. 122–135. [Буйських Ю., *„Уявні" та „фантомні" кордони в антропологічній перспективі,* „Українознавство" 2018, nr 4, с. 122–135].

Chernyshova S.O., *Dyskurs mihratsii v khudozhnii prozi SShA pochatku KhKhI stolittia.* Kyiv: Vadeks 2024. [Чернишова С.О., *Дискурс міграції в художній прозі США початку XXI століття*, Київ. 2024].

Chernyshova S., *Topos kordonu u suchasnomu amerykanskomu mihratsiinomu romani,* „Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii" 2023, nr 21,

s. 112–120 [Чернишова С., *Топос кордону у сучасному американському міграційному романі*, „Літературний процес: методологія, імена, тенденції" 2023, nr 21, с. 112–120].
Donnan H., Wilson T.M., *Granice tożsamości, narodu*, państwa, tłum. M. Głowacka-Grajper, Kraków 2007.
Follis S., *Building Fortress Europe. The Polish-Ukrainian Frontier,* University of Pennsylvania Press, 2012.
Horodyska O.M., *Kontsept rozdorizhzhia: dosvid liudyny yak stan perekhodu*, "Liudyna/svit na rozdorizhzhi: tekhnolohii, resursy, sotsialni instytutsii. Praktychni studii: materialy 3-ho mizhnar. nauk.-metod. seminaru, 4–6 travnia 2023 r., Kharkiv 2023 [Городиська О.М., *Концепт роздоріжжя: досвід людини як стан переходу,* "Людина/світ на роздоріжжі: технології, ресурси, соціальні інституції, „Практичні студії": матеріали 3-го міжнар. наук.-метод. семінару, 4–6 травня 2023 р. Харків 2023].
Słownik języka polskiego PWN: https://sjp.pwn.pl/slowniki/granica.html [dostęp 20.10.2024].
Slyvynskyi O., *Slovnyk viiny,* Kharkiv 2023 [Сливинський О., *Словник війни,* Харків 2023].
Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. Slovnyk UA. Portal ukrainskoi movy ta kultury. (online) https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BA%D0%BE-%D1%80%D0 % B4%D0%BE%D0%BD [Тлумачний словник української мови. Словник UA. Портал української мови та культури, https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0 % B4%D0%BE-%D0%BD [dostęp: 27.10.2024].
Ukrainski slovnyky. Horokh. (online): https://goroh.pp.ua *Українські словники. Горох*, https://goroh.pp.ua [dostęp: 27.10.2024].
Vermenych Ya. V., *Kordony ta pohranychchia v dyskursyvnomu prostori sotsiohumanitarystyky: teoretychni proiektsii,* „Visnik Nacionalnoyi Academii Nauk Ukrainy" 2021, nr 7, s. 55–70 [Верменич Я.В., *Кордони та пограниччя в дискурсивному просторі соціогуманітаристики: теоретичні проєкції,* „Вісник національної академії України" 2021, nr 7, с. 55–70].

Borders in the Ukrainian and Polish Psycholinguistic Perspective

This article provides a semantic analysis of the associative fields of Ukrainian and Polish respondents of the concept of ‚borders' as a stimulus word. The reactions included in the associative fields were obtained by the method of a free associative experiment after a full-scale Russian invasion of Ukraine. The concept of the border is considered as a complex phenomenon that is studied from different perspectives – migration,

geopolitics, anthropology, history and linguistics. Semantic analysis of the Ukrainian and Polish associative fields revealed many common signs of response to the word-stimulus BORDERS. Reactions that fill two associative fields have common semantic connections, where boundaries are understood as certain constraints, separate movements, or psychological constraints. Common connections form reactions that denote actions related to borders, a qualitative assessment of borders, and an understanding of borders as an attribute of statehood. Different is the presence of reactions that convey the realities of war in the Ukrainian associative field: *refugees 4; war 3; foreign land 3; checkpoint 1; tears 1; night 1; sadness 1; blood 1;* and in the Polish associative field there are more reactions that determine *psychological boundaries: (wartościowe 1); emotional boundaries (granice emocjonalne 1); assertiveness (asertywność 1); emotional boundaries (emocjonalne 1),* etc.

Keywords: borders, associative field, associative experiment, language consciousness, war

RECENZJE

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.329-332

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251014

Data przesłania: 10.03.2025
Data akceptacji: 22.04.2025

Rostysław Kramar
Uniwersytet Warszawski
rostyslav.kramar@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-7650-1421

Рецензія на збірник документів про переслідування протестантських конфесій у Дніпропетровській області (1930–1960 рр.)

Протестантські конфесії під контролем радянських каральних органів (1930–1960 рр.): документи органів держбезпеки по Дніпропетровській області / Упорядники С.І. Бородін, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, О.О. Коротаєв. – Дніпро: Ліра ЛТД, 2024. – 256 с.

Збірник документів «Переслідування протестантських конфесій у Дніпропетровській області (1930–1960 рр.)» – це важливий внесок у дослідження радянської антирелігійної політики. Уперше на широкому документальному матеріалі висвітлено масштаб, форми й етапи тиску на євангельських християн, баптистів, адвентистів та інші протестантські громади одного з провідних регіонів центрально-східної України. Упорядники систематизували джерела за періодами, конфесіями і типами репресивних практик, що дозволяє побачити як локальні особливості, так і загальнорадянські тенденції.

Книжка містить документи з архівів СБУ, МВС, обласної адміністрації, матеріали агентурних донесень, протоколи допитів, звіти уповноважених у справах релігій, листування партійних органів. Уперше публікуються десятки справ репресованих віруючих,

зокрема керівників протестантських громад, проповідників, активістів. Значну частину складають звіти про діяльність релігійних організацій у 1940–1950-х рр., що дає змогу простежити трансформацію репресивної політики після війни.

Видання відкривається трьома оглядовими статтями, які висвітлюють історичний контекст, окремі аспекти державної політики щодо релігії та дають археографічний коментар до публікації. Особливої уваги заслуговує стаття О. Коротаєва, що пропонує детальний аналіз діяльності каральних органів і акцентує на репресивній природі релігійного контролю в СРСР. Висвітлюючи як «класичні» репресії 1930-х років, так і повоєнні спроби адміністративного та агентурного підпорядкування віруючих, дослідник представляє широкий тематичний і хронологічний діапазон матеріалу.

Аналітичний розділ О. Коротаєва не лише підсумовує представлені матеріали, а й пропонує концептуальну рамку для їх осмислення. Дослідник пропонує періодизацію антирелігійної кампанії в регіоні, виокремлюючи: 1930-ті роки – як час масових репресій і фізичного знищення релігійного активу; 1940–1950-ті – як період поєднання ідеологічного тиску з відносною лібералізацією форм контролю; початок 1960-х – як час нової хвилі обмежень, спрямованих на повну маргіналізацію релігійного життя. У центрі аналізу – питання, чому навіть за умов жорсткого контролю протестантські громади не лише зберігались, а іноді й зростали.

Особливо цінними є спостереження про бюрократичну логіку репресій. Звітна документація радянських органів демонструє сталі кліше, за допомогою яких будь-яку релігійну активність було можливо інтерпретувати як «ворожу», «антирадянську» чи «сектантсько-шкідливу». Змістовний аналіз джерел показує, як органи МДБ/КДБ маніпулювали інформацією, використовуючи агентуру, підтасовані свідчення, фабрикацію справ. Переглядаючи вміщені у виданні документи радянських репресивних органів нескладно зауважити, як за фасадом звітної мови приховувалося реальне переслідування громадян за віру.

У доборі документів помітне прагнення до повноти й репрезентативності. Видання включає 77 архівних одиниць, охоплюючи такі жанри, як постанови, допити, агентурні довідки, вироки, листи, плани оперативної роботи. Значна частина матеріалів вперше вводиться до наукового обігу. Уперше публікуються також численні документи про «агентурні справи» на активістів руху ХЄВ і ВСЄХБ, що дозволяє реконструювати динаміку трансформацій у протестантському середовищі внаслідок тиску з боку держави.

Цінним доповненням є вміщені у збірнику справи окремих людей – таких, як пастор-адвентист, якого засудили за «антирадянську агітацію», чи євангельський проповідник, діяльність якого розцінювали як підривну. Через конкретні історії розкривається трагізм ситуації: віруючих звинувачували в шпигунстві, підриві морального стану армії, зв'язках із закордонними центрами, часто без жодних реальних підстав. Окремі документи дають уявлення і про внутрішнє життя спільнот – спроби організувати богослужіння, вести недільні школи, проповідувати та хрестити, попри заборони й ризики.

Треба наголосити, що рецензоване видання репрезентує унікальний пласт джерел, який ще донедавна залишався недоступним або недостатньо вивченим. Окремої уваги заслуговує публікація матеріалів про справу «Пророки» та агентурне стеження за провідниками протестантського руху. Ці документи не лише проливають світло на репресивну практику, а й показують внутрішні конфлікти, спроби опору та мобілізацію віруючих.

Збірник буде корисним для істориків, релігієзнавців, правозахисників, а також усіх, хто досліджує взаємини між державою та релігією. Водночас він не вільний від окремих недоліків. Зокрема, деякі документи могли б супроводжуватись докладнішими приміт-ками чи контекстуалізацією (напр., щодо подальшої долі згаданих осіб або впливу тих чи інших репресивних заходів на громади). Проте це не применшує загального значення праці, адже у головному, видання ретельно підготовлене: документи супроводжено ко-

ментарями, покажчиками, хронологією. Особливо цінним є поєднання документів різної природи – від судових справ до агентурних донесень і звітів уповноважених. Це дозволяє читачеві побачити всю складність і суперечливість радянської політики щодо протестантських конфесій.

Книжка має вагоме значення не лише як публікація джерел, а й як база для майбутніх досліджень. Вона дозволяє деталізувати локальну історію релігії в Україні, простежити взаємодію між державним апаратом і віруючими, зрозуміти механізми витіснення релігії з публічного простору. Видання також показує, що навіть у добу репресій протестантські громади залишались активним чинником соціального життя, чинячи пасивний, а іноді й відкритий опір.

Рецензований збірник є важливим внеском у джерельну базу з історії релігії, репресій, взаємин між державою і громадянським суспільством у радянську добу. Він стане у пригоді не лише історикам, а й усім, хто цікавиться долями віруючих у тоталітарному суспільстві.

Загалом, видання є комплексним зразком наукової джерелознавчої роботи з документами радянських спецслужб. Його поява заповнює важливу прогалину в історії українського протестантизму й дозволяє подивитися на радянську добу не лише крізь призму репресій, а й через досвід релігійного опору, самоорганізації та збереження конфесійної ідентичності.

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL
© Copyright by Uniwersytet Warszawski Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej & individual articles to their Authors

doi: 10.32612/uw.2543618X.2025.pp.333-337

Przegląd Środkowo-Wschodni, 10, 2025
ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20251015

Data przesłania:
Data akceptacji:

Aliona Liubaya
Uniwersytet Warszawski
a.liubaya@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0001-9051-4539

Гарадскія могілкі як канструяванне тэкстаў калектыўнай памяці горада Мінска ў другой паловы XIX – апошняй трэці XX ст.

Вайсковыя могілкі ў Мінску: зберагаючы памяць, укл.: Юрый Тамковіч, Павел Каралёў, Мінск: Р.М. Цымбераў, 2025. – 388 с.

Вайсковыя могілкі горада Мінска знаходзяцца ў самым сэрцы сталіцы Беларусі і з'яўляюцца адлюстраваннем і сведкам бурлівых падзей гісторыі горада і краіны ад другой паловы XIX ст. да сёння. Мемарыяльны комплекс закладаўся як новыя могілкі губернскага горада, для падобных мэтаў была арэндавана зямля ў Эдварда Вайніловіча. Першапачаткова тут пачалі хаваць афіцэраў і салдат расійскай арміі, якія праходзілі лячэнне ў 1860-1880-х гг., але таксама і ўраднікаў Расійскай імперыі. А з часам могілкі становяцца месцам пахавання мінскіх цывільных гараджан, інтэлігенціі, царкоўнікаў – розных гарадскіх эліт. У XX ст. Вайсковыя могілкі трансфармуюцца ў месца пахавання дзеячаў рэвалюцыйнага руху, народжанай беларускай дзяржаўнасці, адначавова становяцца месцам пахавання творчай інтэлігенцыі, універсітэцкай прафесуры, нават удзельнікаў антысавецкага беларускага руху, а таксама ахвяраў ваенных падзей 1941–1944 гг. У другой палове

XX ст. савецкая творчая інтэлігенцыя бачыць Вайсковыя могілкі як патэнцыяльнае месца мемарыялізацыі беларускай культуры – тут былі пахаваны абодва беларускіх класіка літаратуры Якуб Колас, а ў 1962 г. сюды ж перамяшчюць з Масквы ўрну з астанкамі Янкі Купалы (надмагіллі будуць ўзведзены толькі ў 1970–1971 гг.). Што беумоўна закладала патэнцыял стварэння Пантэону дзеячоў беларускай культуры (прынамсі яе сацыялістычнага перыяду). У 1980–1990-ыя гг. з'яўляецца традыцыя чытаць вершы ля помнікаў класікаў беларускімі літаратарамі.

Агульнавядомыя ці прыватныя факты з функцыянаванні падобных тэкстаў памяці, звязаныя з Вайсковымі могілкамі, складалі хутчэй гарадское паданне, чым частку грунтоўнага кампендуўму ведаў. Аднак, гэта характэрна і для іншых некропаляў горада Мінска. Выключэннем магчыма з'яўляюцца Кальварыйскія могілкі (самыя старыя з функцыянуючых у сталіцы Беларусі) ці Усходнія могілкі (як месца спачыну палітычных дзеячаў Беларусі другой паловы XX, і творчай інтэлігенцыі ад познесавецкага часу да сёння).

Таму, прадстаўленая на рэцэнзію манаграфія беларускіх гісторыкаў і краяведаў Юрыя Тамковіча і Паўла Каралёва, звятрае на сябе ўвагу як адзін з першых прыкладаў комплекснага агляду асобна вылучанага некропаля горада Мінска.

Аўтары дэкларуюць актуальнасць з'яўлення такога твора сёння патрэбамі фіксацыі структуры і мастацкай спадчыны гарадскіх могілак на рубяжы трох эпох: познеімперскай, савецкай і сучаснай беларускай. Акрамя фарміравання і эвалюцыі сваёў "ідэалогіі" і канцэпцыі памяці на гарадскіх могілак ва ўсіх трох эпохах, Вайсковыя могілкі маюць і мастацкую вартасць у надмагіллях, аздабленні агароджы, фармравання "рытуалаў" і "гісторый" вакол асобных месцаў на прасторы некропаля. У 2018 г. абвяшчаецца дзяржаўная праграма ўпарадкавання могілак, выкліканая іх станам і эстэтычным выглядам (фактычна недагледжанасцю), якая спарадзіла ў мінскіх краяведаў занепакоенасць перад стратай і ланшафту могілак, і шэрагу аб'ектаў.

Манаграфія “Вайсковыя могілкі ў Мінску: зберагаючы памяць” выйшла ў 2025 г. у выдавецтве Рамана Цымберава і з’яўляецца прыватнай ініцыятывай мінскіх гісторыкаў Юрыя Тамковіча і Паўла Каралёва. Праект стварэння манаграфіі абагульняе дзейнасць цэлай групы валанцёраў, якія на працягу шэрагу гадоў дапамагалі ўпарадкоўваць і інвентарызаваць пахаванні на Вайсковых могілках. Вынікам дзейнасці сталі апублікаваныя дадаткі да манаграфіі (спісы і візуальны матэрыял), якія на сёнешні момант з’яўляюцца ўнікальнымі крыніцамі і адначасова фіксацыяй пахаванняў па стане на першую чвэрць XXI ст.

Структура манаграфіі выконвае падвоеную мэту, закладзеную аўтарамі. З аднаго боку складаецца з аналітычнага матэрыялу па гісторыі некропаля, утрымлівае біяграмы ідэнтыфікаваных асобаў, якія спачываюць на Вайсковых могілках. З іншага боку, манаграфія ўтрымлівае даследаванне мемарыяльнай культуры на прыкладзе аздаблення пахаванняў (надмагілле, агароджы) і выкарыстанне асобных пахаванняў у грамадскіх мерапрыемствах канструявання культуры памяці сваёй эпохі (палітычных, культурных і інш. – напрыклад надмагілле Паўлюка Труса ці Янкі Купалы). Манаграфія ўтрымлівае каляровыя фатаздымкі аб’ектаў, а таксама мае тэхнічны навуковы апарат – імянны паказальнік.

Манаграфія складаецца з шасці частак, кожная з якіх мае сваю ўнутраную лагічную структуру і раскрывае адзін з аспектаў праблемы. Ва ўводзінах аўтары раскрываюць актуальнасць правядзенне даследчых і палявых работ па гісторыі некропаля і фіксацыі стану могілак да і пасля правядзення работ па іх ўпарадкаванню.

У частцы “Гістарыяграфія” гісторыкам Ю. Тамковічам былі абагульнены асноўныя даследаванні па некрапалістыцы ў рэгіёне Усходняй Еўропы ў XX ст., адзначаны стан навуковай дысцыпліны ў Беларусі на сучасным этапе. Глава дае магчымасць ацаніць перспектывы дадзенага накірунку даследаванняў у Беларусі, параўноўваючы яго з працамі і патэнцыялам выкарыстання крыніц, напрыклад, у польскіх ці расійскіх спецыялістаў. Безумоўна, упер-

шыню была абагульнена інфармацыя па даследаванню саміх Вайсковых могілак, што дазволіла аўтару вызначыць перспектыўныя пытанні, якія будуць раскрыты ў трэцяй частцы.

Уласна трэцяя частка манаграфіі "Гісторыя Вайсковых могілак", якая з'яўляецца аналітычным ядром работы, падзяляецца на падглавы і вызначае асобныя пяць перыядаў у развіцці мінскага некропаля. Гэта – "дарэвалюцыйны перыяд", "міжваенная эпоха", "ваенны перыяд", "пасляваенны перыяд" і час "пасля закрыцця могілак". Асноўны аналітычны матэрыял – уласна пахаванні і асобы. Аднак у аналізу міжваеннай эпохі – 1920-1930-ыя гг. – Юрый Тамковіч імкнецца раскрыць не толькі павелічэнне колькасці пахаванняў, але і спецыфіку функцыянавання могілак. А менавіта стварэнне і перарабленне (выкарыстанне другі раз) надмагілляў. Для гэтага аўтарам была праведзена тыпалагізацыя наяўнага матэрыялу (архіўныя матэрыялы, фота-кінадакументы, публіцыстыка, успаміны і інш.), праведзены аналіз прадукцыі арцеляў і аўтараў надмагілляў першай паловы XX ст., якія працавалі ці ўплывалі на дадзены рэгіён. У тэксце аўтар раскрывае механізмы знікнення памяці пра асобныя пахаванні, зацікаўленасць такіх структур як праваслаўная царква, беларускія і замежныя культурніцкія таварыствы (напрыклад Расійскай Федэрацыі) у маркіроўцы прыстутнасці сваёй культуры на цэнтральным мінскім некропалі ў XXI ст. Праз з'яўленне новых помнікаў, рэстаўрацыю і абнаўленне былых надмагілляў, праз змену эстэтыкі і ідэйнага насычэння ў надпісах і сімволіцы.

Асобна варта вылучыць дапаможны матэрыял манаграфіі – Дадаткі і Матэрыялы інвентарызацыі Вайсковых могілак. У дадатках аўтары раскрываюць такія аспекты праблемы збераження некропаля (план рэстаўрацыі прадугледжвае ў тым ліку і замену рознаэпохавых помнікаў уніфікаванымі надмагіллямі), напісанне надмагілляў і агароджаў як мастацкіх ці эстэтычных аб'ектаў (улічваецца паходжанне надмагілляў і агароджы, іх перапрацоўка з аб'ектаў гарадской архітэктуры), і нават прырода Вайсковых могілак (аўтары А. Спіцын і Т. Кудзеліна). Асобна варта вылучыць

даследаванне Ю. Тамковіча па пахаванням на Вайсковых могілках выкладчыкаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. А таксама аналіз пахаванняў на Вайсковых могілках памерлых вайскоўцаў з асабістага складу Каломенскага і Серпухаўскага палкоў.

Уласна інвентар Вайсковых могілак (чатыры сектара) ахоплівае магчымыя да ідэнтыфікацыі надмагіллі некропаля. Як пішуць самі аўтары, у тлумачэнні да сваёй місіі пры інвентарызацыі: “На жаль, людская памяць даволі кароткая, а надмагільны помнік не заўжды з’яўляецца надзейным сродкам яе захавання. Таму мы спадзяёмся, што гэты спіс дазволіць не страціць інфармацыю пра нябожчыкаў у доўгатэрміновай перспектыве”. Як і апісанне надмагілляў гэты інвентар пахаванняў разгладаецца аўтарамі як ”корпус тэкстаў інскрыпцый” – ўласны, самастойны матэрыял для вывучэння гісторыі некропаля і, адначасова, тыпаў канструявання калектыўнай памяці.

З’яўленне падобных комплексных даследаванняў чакалася ў беларускай гістарычнай навуцы з канца XX ст. і насёння адлюстроўвае складаны працэс па ўпісанню гарадскіх некропаляў у праблемнае поле гісторыі памяці, як самастойнай дысцыпліны, і культуры памяці, калі мы кажам пра развіццё нацыянальнай самасвядомасці. Прыклад дадзенага выдання паказвае нам, што правядзенне даследавання асобных некропаляў магчыма, але патрабуе акамуляванне патэнцыялу прафесійных гісторыкаў, краяведаў-валанцёраў, неабходнасць разглядаць не толькі фактаграфію, але і культурна-эстэтычныя і ідэалагічныя аспекты. Дадзеная манаграфія вельмі ўдалы пачатак на падобныя даследаванні для беларускай некрапалістыкі ў XXI ст.

Noty o Autorach

Kiryl Daumatovich – historyk, magister. Absolwent Wydziału Historycznego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku. Badacz niezależny. Zainteresowania naukowe: historia polityczna ziem Białorusi w składzie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.

Olena Denysevych – doktor nauk filologicznych. Do sierpnia 2023 r. pracowała na Wydziale Językoznawstwa Teoretycznego i Stosowanego na Politechnice Żytomierskiej. W 2022 r. prowadziła badania na Wydziale Zarządzania i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Jagiellońskiego (2018, 2019, 2022) oraz w Instytucie Literatury w Krakowie (2022). W ramach stypendium w GSSR IFiS PAN (sierpień 2023 – lipiec 2025) prowadziła badania nad emocjami i strategiami zachowań Ukraińców na początku wojny. Od stycznia 2023 r. pracuje jako lektor języka ukraińskiego w Szkole Języków Wschodnich na Uniwersytecie Warszawskim. Zainteresowania naukowe: psycholingwistyka, socjologia, kognitywistyka, metodyka nauczania języków obcych.

Milana Drugoveiko – historyk, magister. Absolwentka Uniwersytetu Łotewskiego. Pracuje w Łotewskim Archiwum Narodowym. Zainteresowania naukowe: dzieje mniejszości białoruskiej w Republice Łotewskiej w okresie międzywojennym.

Natalia Harkovich – historyk, doktor. Pracowała w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi. Zatrudniona na Uniwertsytecie Warszawskim. Zainteresowania naukowe: historia religijna Białorusi; dzieje Kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim i Rzeczypospolitej.

Halyna Hrymashevych – językoznawca, doktor nauk filologicznych. Zatrudniona w Żytomierskim Uniwersytecie Państwowym im. Iwana

Franki. Autorka ponad 200 publikacji naukowych. Zainteresowania naukowe: dialektologia ukraińska, historia języka ukraińskiego, leksykologia, onomastyka.

Melaike Huseyin – historyk, doktor. Absolwentka Uniwersytetu w Ankarze i Uniwersytetu Warszawskiego. Studia doktoranckie ukończyła na Uniwersytecie Warszawskim. Zainteresowania naukowe: prasa azerbejdżańska na przełomie XIX i XX w.

Rostysław Kramar – literaturoznawca i kulturoznawca, doktor. Zatrudniony w Instytucie Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: kultura ukraińska w okresie międzywojennym; folklor XX wieku; media współczesne.

Aliona Liubaya, doktor, pracuje w Instytucie Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: historia mniejszości narodowościowych i wyznaniowych, kultura Europy Środkowo-Wschodniej, dzieje islamu w regionie. W dorobku naukowym posiada ponad 40 artykułów, jest współautorką 4-tomowego podręcznika *Historia Białorusi* i monografii *Alba Russica: ziemie białoruskie na peryferiach kultury i cywilizacji*.

Uladzimir Lobach – historyk i etnograf, doktor habilitowany. Pracował na Uniwersytecie Państwowym w Połocku. Obecnie przebywa w Polsce. Zainteresowania naukowe: wojna i okupacja w relacjach mieszkańców wsi białoruskiej.

Yauhen Malikau – historyk sztuki, doktor. Stypendysta programu "Support for Advanced Learning and Training – EU4Belarus-SALT". Zainteresowania naukowe: tradycje zdobienia rzeźbiarskiego w architekturze ludowej południowo-wschodniej Białorusi na przełomie XIX i XX w.

Uladzimir Padalinski – historyk, doktor. Pracował na Wydziale Historycznym Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku. Zainteresowania naukowe: historia polityczna ziem Białorusi w składzie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.

Ihar Stankevich – dziennikarz i publicysta, badacz represji komunistycznych na Białorusi. Dyrektor Białoruskiego Instytutu Historii Publicznej; redaktor strony internetowej www.kobylaki.by poświęconej represjom komunistycznym w rejonie orszańskim.

Olexiy Sukhomlynov – literaturoznawca i kulturoznawca, doktor habilitowany. Zatrudniony w Instytucie Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Wydziały Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: antropologia literatury ze szczególnym uwzględnieniem wielokulturowości w pisarstwie pogranicza, wpływ kultury na kształtowanie się tożsamości indywidualnych i zbiorowych, a także mechanizmy transmisji i ewolucji kultury; wpływ pogranicznych stref na twórczość literacką i relacje między różnymi kulturami; polsko-ukraińskie kontakty kulturowe i rola kultury w budowaniu i podtrzymywaniu więzi między narodami.

Anatol Vialiki – historyk i archiwista, doktor. Zatrudniony w Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk. Zainteresowania naukowe: dzieje mniejszości polskie na Białorusi; stosunki polsko-białoruskie w kontekście relacji polsko-sowieckich po drugiej wojnie światowej.

Instytut Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej istnieje na Uniwersytecie Warszawskim jako jednostka, która powstała z myślą o prowadzeniu badań nad regionem Europy Środkowo-Wschodniej, obejmującym takie kraje jak: Polska, Białoruś, Czechy, Litwa, Niemcy i Austria, Rosja, Słowacja, Ukraina. Instytut posiada również własną koncepcję studiów na kierunku „Kulturoznawstwo Europy Środkowo-Wschodniej", mającą zapewnić studentom gruntowną i wszechstronną wiedzę w zakresie języków, historii, kultury i sztuki danego regionu. Misją Instytutu jest dążenie do coraz pełniejszego i prawdziwszego rozumienia sytuacji interkulturowej w regionie w ujęciu historycznym i współczesnym.

Więcej informacji na stronie: www.ksi.uw.edu.pl

ISSN 2543-618X